افغانستان د تاریخ په تګلوري کې

(بشپړ لومړی او دوهم ټوک)

د ((افغانستان در مسیر تاریخ)) ژباړه

تألیف: میر غلام محمد غبار

ژباړن: پوهاند محمد بشیر دودیال

د چاپ، ژباړې، خپرولو او طبع کولو
حق له حشمت خلیل غبار سره خوندي دی.

(د میوند خپرندویه ټولنه)

فهرست

ډالۍ
د ژباړونکي يادښت
مخکنۍ خبرې

لومړی څپرکی
د افغانستان ننۍ بڼه
لومړی- فزيکي بڼه
دوهم- د هېواد پولې
دريم- د هېواد تاريخي نومونه او بيرغ
څلورم- د هېواد نفوس
پينځم- ټولنيز وضعيت
شپږم- د هېواد فرهنګي وضعيت
اووم- عامه روغتيا
اتم- د هېواد اقتصادي وضعيت

دوهم څپرکی
افغانستان له ډبر پخوا څخه تر ميلاد شپږ پيړی وړاندې
لومړی- ډبر پخوا
دوهم- د اويستا پر مهال

دريم څپرکی
د بهرنيو دولتونو لاسوهنې او د افغانستان د خلکو مبارزه (له ميلاد څخه شپږ پيړۍ مخکې تر درې پيړۍ مخکې پورې)
لومړی- افغانستان او هخامنشي دولت
دوهم- افغانستان او د يونان دولت

څلورم څپرکی
د بهرنۍ واکمنۍ پای ته رسول او د افغانستان د خپلواکو دولتونو جوړول (له ميلاد څخه درې پيړۍ مخکې تر شپږمې ميلادي پيړۍ پورې)
لومړی - افغانستان د يونانو باختري دولت پر مهال
دوهم- افغانستان د کوشاني دولت پر مهال
دريم- له کوشانيانو تر يفتليانو
څلورم- افغانستان د يفتلي دولت پر مهال

ACKU

پینځم څپرکی
په افغانستان کې د ترك عناصرو راتګ او د ساساني دولت واکمن کېدل

شپږم څپرکی
د عربو واکمني او د افغانستان د خلکو پاڅونونه او مبارزه (له ۷ تر ۹ م پېړیو پورې)
لومړی- د اسلام راتګ
دوهم- د (راشده وو خلفاوو) په دور کې د عربو نفوذ
درېیم- د اموي دولت په دوره کې په افغانستان باندې دعربو واکمني
څلورم- د اموي دولت نړېدل او دافغانستان د خلکو د پاڅون بریالیتوب
پینځم- د عباسي دولت په دوره کې د عربو د واکمني دوام
شپږم- د عربو د واکمنۍ پر مهال د افغانستان ټولنیز اوضاع

اووم څپرکی
افغانستان له نهمې تر دیارلسمې میلادي پېړۍ پورې
لومړی- د طاهري دولت پر مهال افغانستان
دوهم- افغانستان د صفاري دولت پر مهال
درېیم- افغانستان او ساماني دولت
څلورم- افغانستان دغزنوي دولت پر مهال
پینځم- له لسمې څخه تر دولسمې پېړۍ پورې دافغانستان ټولنیز وضعیت
شپږم- افغانستان او سلجوقي دولت
اووم- افغانستان د غوري دولت پر مهال
اتم- افغانستان او خوارزمشاهي دولت

اتم څپرکی
د اسلام تر خپرېدو څخه د چنګیز تر یرغل پورې د افغانستان اوضاع
لومړی- ټولنیز طبقات
دوهم- اقتصاد
درېیم- ښارونه
څلورم- اداره
پینځم- مذهب
شپږم- فرهنګ

نهم څپرکی
د مغلو یرغل او د افغانستان د خلکو پاڅون او مبارزه (دیارلسم، میلادي پیړۍ پورې)
لومړی- د چنګیز خان ټکه
دوهم- د بیا ځلي ژوند لپاره د خلکو هلې- ځلې (د کرت ملوك)

لسم څپرکی
افغانستان په څوارلسمې او پینځلسمې میلادي پېړیو کې
لومړی- نوی یرغل
دوهم- بیا ژوندون (د افغانستان ګورګاني دولت)

ACKU

يوولسم ځپرکی

د بهرنيو دولتونو د اغيز له امله د هېواد انحطاط او تجزيه او د افغانستان دخلکو مبارزه (له شپاړسمي پيړۍ څخه تر اتلسمي ميلادي پيړۍ پورې)

لومړی- افغانستان او د ماورالنهر شيباني دولت

دوهم- افغانستان او د ايران صفوي دولت

دريم- افغانستان او د هند بابري دولت

څلورم- د تجزيې او وېش په دوره کې د افغانستان ټولنيز وضعيت

پينځم- په ختيزه جبهه کې د افغانستان د خلکو آزادي غوښتونکې مبارزات

شپږم- د جنوب په جبهه کې د افغانستان د خلکو آزادي غوښتونکې پاڅون او مبارزه او په قندهار کې دهوتکي دولت تاسيس...

اووم- په لويديځه جبهه کې د افغانستان د خلکو آزادي غوښتونکې مبارزه او په هرات کې د ابدالي ملي حکومت تاسيس...

اتم- افغانستان او د افشار دولت

دولسم ځپرکی

افغانستان له اتلسمي پيړۍ څخه تر شلمي پيړۍ پورې

لومړی- ابدالي دولت او د افغانستان بيا جوړېدل

دوهم- په افغانستان کې د انګرېز دولت سياست

دريم- په افغانستان کې د تزاري روس د دولت سياست

څلورم- فيوډالي جګړې او د محمدزايي دولت جوړېدل

پينځم- د انګليس د دولت يرغل او د افغانستان د خلکو مبارزه

شپږم- افغانستان د ۳۵ کلن اوربند پر مهال (۱۸۴۳ – ۱۸۷۸ م)

اووم - د انګليس د دولت دوهم تيری او د افغانستان د خلکو مبارزه

اتم-د فيوډالي سلطنت تمرکز او د آزادي غوښتونکي غورځنګ پيل

نهم- نوی بدلون او د ارتجاعي ځواکونو غبرګون

د اخځونو ليکلړ

ACKU

مخکنۍ خبرې

سره له دې چې د بشري ټولنو د بشپړتیا په بهیر کې، د تاریخ لیکلو بنې هم بشپړتیا موندلې ده او نن ورځ تاریخ لیکنه د هر اړخیز تعلیل او تحلیل پر بنسټ پر مخ ځي. نور نو تاریخ یواځې او یواځې د ډېرو حیرانوونکو او ناسمو پیښو او د ګوتو په شمار کسانو د کار نامو په ضبط پورې نه دی ایسار. دا ځکه چې نور هغه وختونه تیر شوي دي چې انسان به د ټولنې او چاپېریال په منظر کې حیرانوونکې ځیزونه لټول او د ماورای طبیعت په بې پایه سمندر کې به ډوب و، نو په دې توګه دغه بشپړتیا او بدلون دا نه غواړي چې هرو مرو به پر هر وخت کې هماغه پخوانی کارونه سم وي. د تاریخ د تدوین عامل انسان دی او انسان بیا په خپله د خپل ځان د ټولنیزو شرایطو محکوم دی.

هغه بدلونونه چې په نوی پیړۍ کې په ټول ټولنیز ژوند کې راغلي بیلا بیل نوی ځیزونه ور څخه پیدا شوي چې په پایله کې دل ویدیزې پانګوالۍ د رامنځته کیدو لامل شوی. دا په پای کې د ملیتتاریزم تر سیوري لاندې په یو پراخ امپریالیزم بدل شو چې پایله یې د نړۍ د پراخو سیمو ځبېښل و، ددغه سیستم بریالیتوب د انسان پر ژوند او د هغه په هنر، تاریخ او ادب باندې هم اغیزه وکړه او تاریخ نوې بڼه و موندہ او لکه د هنر په شان یې سوداګریزې جامې واغوستې.

کله چې د اروپا د نیشنلیزم ناروغي له پانګوالۍ سره یو ځای شوه، د نړۍ سیاسي تاریخ هم بیلارې بڼه وموندہ او د بیلا بیلو هېوادونو تاریخ لیکونکو ټولې بنیګڼې خپل هېواد پورې او ټولې نیمګړتیاوې په مقابل هېواد پورې وتړلې. سره له دې کله چې د اروپا نیشنلیزم له ختیځو ملکونو سره مخامخ کید، د لویو وچو د فاشیزم په څیره کې را څرګند شو. نور نو دوی اروپا د ازل له ورځې د نړۍ د فرهنګ او تمدن زیږوونکې او پالونکې بلله او ختیځ یې د تل لپاره وحشي او د مدنیت دښمن وباله. حال دا چې ختیځ د نړۍ تر ټولو د لرغونو تمدنونو ځای دی. دا یرغل کوونکی اروپا وه چې خپل نوی تمدن او پوهه یې د ختیځوالو د صنعتي او کرنیزې شتمنۍ د لوټ کولو او ویجاړولو په خاطر په کاروله او د هغوی د طبیعي بشپړتیا په لاره کې خنډ شوله. البته د ختیځ خلکو د اروپا د ښکیلاک په وړاندې له مبارزې لاس وا نه خیست او اوس هم په آسیا او افریقا کې ددغې مبارزې بڅرکي شته. د افغانستان خلک د ښکیلاک په ضد تر ټولو کلک دي چې له نولسمې پیړۍ راهیسې د ښکیلاک د فرهنګي یرغل او سیاسي لوټنې سره مخامخ دي. موږ په آسیا کې د لویدیز له دوه ډلو تاریخ لیکونکو سره مخامخ یاستو: یو یې ریښتیانۍ پوهان دي او بله ډله یې د لویدیځ ښکیلاک پورې تړلي. لومړۍ ډله هغه کسان دي چې د ملتونو د حالاتو په څیړنه کې یې همت کړی، د ختیځ په علم، پوهه، تاریخ، فرهنګ او ژبه کې یې په ژوره توګه مطالعه کړې او د هغوی تر خاور لاندې مدنیت یې بیا را ژوندی کړی. د بشریت دغه پوهان د نړۍ د سم تمدن او کلتور حاصل بلل کېږي، د نړۍ علوم ته یې خدمت کړی چې په دې لړ کې یې د بین النهرین تاریخ، د مصر، افغانستان او ایران تاریخونه لیکلي.

بله ډله هغه کسان دي چې یا اصلاً د ختیز په تاریخ نه پوهېږي او د لویدیځ د ښکیلاکګرو لیکوالو اغیزې لاندې دي او یا هم د

ACKU

ختیزوالو د ښکیلاک په خاطر د لویدیزوالو د سیاست په لاره کې چوپړ کوي. هغه سیاست او ښکیلاک چې د مسیحیت عصبیت او د لویو وچو فاشیستي ملاتړ ور سره او د دوی په سیاسي او اقتصادي هیلو کې يې زیاتوالی راوستی دی، پایله يې دا شوه چې د آسیا د ملتونو تاریخ د دوی د لویو او ناوړه غرضونو وسیله شوې او هغه يې جعل او تحریف او کوږ کړی او د واقعیاتو پرمخ يې د درواغو پرده اچولې ده.

په دې لړ کې افغانستان هم تردې ډول یرغل لاندې راغلی او نړۍ ته په دې ډول ور پیژندل شوی دی: دا یو نوی هېواد دی چې د دوو ښکیلاکګرو هېوادونو یعنی انګلستان او تزاري روسیې ترمنځ د ځواک د تعادل په خاطر نوي جوړ شوی دی (البته د هندوکش لړۍ او د آمو سیند او هیرمند له دغه حکم څخه جلا دی)، دغه نوی هېواد چې له زرګونو قومونو څخه جوړ دی او په هغه کې په لسګونو مذهبونه او ژبې شته، تاریخ يې له اتلسمې پیړۍ څخه نه اوړي او... او... او... دغه د ښکیلاکګرو تبلیغ او تلقین چې د هغو لپاره په تیره بیا انګریزانو ډېر زیات کتابونه لیکلي دي، وروسته بیا د نورو لویدځو لیکوالو لپاره لارښود و ګرځیدل او آن دا چې زمونږ د آسیایي ګاونډیانو په لیکنو کې يې هم د یوه ساري خپریدونکی ناروغۍ په توګه اغیزه کړې ده.

خو د افغانستان خلک چې د هېواد د تاریخي بشپړتیا اصلي عامل دي، لکه هغسې يې چې د یو نیم زر کلونو په ترڅ کې د فیوډالي ضد پاڅونونو او بهرنیو ښکیلاک ضد مبارزو په ترڅ کې له ستونزمنو پړاوونو ځان تیر کړی و، په نولسمه پیړۍ کې يې هم د ښکیلاکګرو د تیریو په وړاندې منګولې ورکړې او دښمن ته د حاکمه طبقې د تسلیم کیدو او ماتې سره سره يې دښمن له هېواد څخه شړلی دی. نو ځکه د فیوډالي نظام تسلیمیدل او د ښکیلاکګرو د کلکو ګوذارونو سره یو ځای د ټولنې د ژوند چارې ډېر سره مخامخ وې، په دې توګه افغانستان د شلمې پیړۍ په ترڅ کې هم د نړۍ د تر ټولو وروسته پاتې هېوادو په کتار کې دی. زمونږ د خپل هېواد تیر تاریخ ددې لپاره لولو چې د خپلې نن ورځې وضعیت ډېر ښه و پیژنو، تر څو د افغانستان ځوان مبارزین مخ په وړاندې د مبارزې کرښه په هوښیارۍ سره په ښه توګه غوره کړای شي، دا ځکه چې همدا تاریخ دی چې د یوې ټولنې بشپړتیایي تګلوری په ربا کې را ښیي. هیڅ شک نشته چې د تاریخ په علمي مطالعه کې، تاریخي بنسټیزې دورې هغه وخت پیژندل کېږي چې د ټولنې سیاسي، اقتصادي او ټولنیز نظام له بنسټ څخه بدلون ومومي او نوی نظام د زاړه نظام ځای ونیسي، خو په یوه ځانګړې پړاو کې هم سره ورته او یو بل سره په تضاد کې جریانات او پیښې را منځته کېږئ او په پایله کې یوه په بلې اوړي البته د مطالعې د آسانۍ لپاره، د یوې تاریخي دورې بېلا بېل جریانات، تر بیلا بیلو عنوانونو لاندې تشریح کېږي. نو په دې توګه د کتاب د څپرکیو او عنوانونو (سرلیکونو) ویشل د بیلا بیلو دولتونو تر نوم لاندې، او په بیلا بیلو نیتو او همدارنګه د دولتونو سیاسي فعالیتونو ذکر کول چې د لارښوونکو او مشرانو په ارزښت کې يې لري. همدې موخې ته در سیدلو په خاطر په مطالعه کې د آسانۍ لپاره کېږي، خو د یوې ټولنې اصلي جوړوونکي د هغې ټولنې خلک دي:

باید وویل شي چې دغه کتاب د افغانستان د هېواد د ټولنیز تاریخ په پرتله د هغه پر سیاسي تاریخ ډېره ډډه لګوي. دا ځکه چې په منځنۍ آسیا کې د یو هېواد ټولنیز تاریخ د ټولې منځنۍ آسیا د ټولو هېوادونو ټولنیز تاریخ سره تړلی دی. دا ځکه چې دغه ټول هېوادونه سره له دې چې بیلا بیلې ژبې، نژادونه، مذهبونه او نور لري، خو بیا هم د پیریو پیریو په ترڅ کې د یوه ګډ تمدن او هڅووب په سیوري کې اوسیدلي دي او د هر بهرني تیري کوونکي په وړاندې يې یو شانته ددغه هڅووب ساتنه کړې ده، د همدې حقیقت په پام کې نیولو سره کولای شو چې د ټولې منځنۍ آسیا (افغانستان، ایران، مرکزي آسیا او شمالي هندوستان) تاریخ ولیکو، دا په داسې حال کې چې د نولسمې پیړۍ د ښکیلاک میراث او د اوسني ملي عصبیتونو سیاسي بهیر ددې ګام د اوچتیدو مخه نیسي. خو یو وخت ددې امکان شته چې ددغو لویو ولسونو ریښتیاني استازي به د ترک، مغولو او نورو په ګډون دغو

خنډونو ته و نه ګوري او د منځنۍ آسیا د ملتونو د ټولنیز تاریخ په تدوین سره به د ټولې آسیا د تاریخ د تدوین لپـــاره لاره هـــواره کړي. نو د اوس لپاره سمدستي دغه کتاب د افغانستان د تاریخ په پېښو پورې تړلې چې ځینو ځایونو کې له شاو خوا پېښو سره د اړیکو له امله یو تفصیل هم پیدا کوي. په پیل کې داسې بریښېږي چې له موضوع څخه به بهر وي، حال دا چې د افغانستان د اصلي تاریخ په هکله څېړکي او فصلونه لنډ او کوچني دي، دا ځکه چې د هېواد د تاریخ د هرې لړ لیکل شوې موضوع څېړنه په خپله د ډېرو زیاتو ټوکونو غوښتنه کوي.

دا هم یادوو چې د هېواد د پېښو نیټې او کلونه د نړۍ له تاریخي پېښو سره د اړیکو له امله او هغو سره د پرتله کولو په خاطر پـــه عیسوی کلونو هم لیکل شوي دي چې نړیوال او عمومي اړخ لري. زه خواشینی یم چې د چاپ د لګښتونو د زیاتیدو له امله نشم کولای د اړتیا وړ نقشې او انځورونه په دغه کتاب کې ځای پر ځای کړم. همدارنګه د کتاب د ډېر پنډوالي له ویرې د تاریخي او جغرافیایي نښو فهرست ور سره یو ځای نه شو، خو له دې امله چې دا کتاب ځان پسې یو بل ټوک (دوهم ټوک) هم لري چې له ۱۹۲۹ -۱۹۶۷ پورې د افغانستان پېښې پکې راغلي دي، ممکن دغه نیمګړتیا په دغه دو هم ټوک کې بشپړه شي.

ددغو کرښو په پای کې ددې ټکی یادونه اړینه بولم چې: ددغه کتاب د لیکلو پر مهال له خپل زوی حشمت خلیل غبار څخه پـــه تیره بیا د بهرنیو اخځونو او سرچینو په ژباړه کې د هغه له مرستو څخه خوښ او منندوی یم.

میر غلام محمد غبار

کابل ښار ۱۹۶۷ جون

لومړی څپرکی

د افغانستان ننني بڼه

لومړی

فزيکي بڼه

افغانستان يو غرنی هېواد دی: د هندوکش د غرونو لړۍ يې شمزی ده چې له شمال ختيځ (کوچني پامير) څخه مخ په جنوب لويديځ لوري (د هريرود منځنۍ درې) پورې د شپږو سوو کيلو مترو په اوږدوالی غځېدلی دی، د سليمان غر له شمال لوري څخه مخ په سهيل پروت دی، په ختيزه سيمه کې د وزيرستان سيمه او جنوبي څانګې يې په بلوچستان کې د بلوچستان او سند سيمه يو له بل څخه جلا کوي. ددغې اوږدې لړۍ اوږدوالی هم د شپږسوو کيلو مترو شاوخوا کې دی. همدارنګه يو شمير نور غرونه هم شته چې له ختيز څخه مخ په لويديز لوري غځېدلي دي لکه بابا غر چې په ځينو سيمو کې يې لوړوالی تر پنځه زره مترو پورې رسيږي، او سپين غر، تور غر. دغه دوه پرته له هغه سپين غر او تور غر څخه دي چې د هېواد ختيز کې د کابل د حوزې او کرمې ترمنځ غځېدلي دي.

همدا د غرونو لړۍ دي چې د افغانستان دننه يې درې او ناوې جوړې کړې دي په داسې حال کې کې چې هوارې ځمکې د يوې کړۍ په توګه د هېواد شاو خوا پرتې دي. د هېواد عمومي بڼه له شمال ختيځ څخه د جنوب لويديځ خواته د يو ځوړ په بڼه ده، چې د پامير په واورو ډکو څوکو کې ميلان شل زره فوټه او د سيستان په دښتو کې يو نيم زر فوټه لوړوالی لري. د همدغه غره مايلې برخې دي چې په شمال کې تر جيحون او په ختيځ کې تر سند پورې رسيږي د افغانستان اوبه په شمال کې مخ په آمو په ختيځ کې د سند په لورې او په جنوب لويديځ کې د هامون خواته ځي. د ځمکې د مخ اوبه چې زياتره له واوره لروونکو څوکو څخه را بهيږي له ځمکې لاندې اوبو سره - که ښه ګټه ور څخه واخيستل شي - د هېواد کرنې او د ځمکو خړوبولو ته بس او ژوند ته ډيرې مرسته کوونکی دي.

د افغانستان خاورې شګلنې او تر يوې اندازې پورې د مالګې لرونکی دی چې په عين وخت کې هم د کرنې او هم د ځنګلو وړتيا لري. آن دا چې د هېواد په ختيزو او جنوبي سيمو کې د تودو سيمو ميوې روزل کيدای شي. د هېواد ونې - بوټې او څارویې هم غرني او هم د دښتو له ډولونو څخه دي. تر کومه چې د هېواد کانونه څرګند دي، دادي: سپين زر او مس په پنجشير کې، مس په فراه کې، وسپنه په باميان کې، نفت په سرپل کې، د ډبرو سکاره په صوف دره کې، مالګه په تالقان کې، مالګه، سره زر، لاجبر او ګوګړ په بدخشان کې، مس، کروم او وسپنه په کابل کې او ګوګړ په بلخ کې، خو د افغانستان زيات شمير کانونه تر اوسه پورې نه دي سپړل شوی اوکومه برخه چې اوس را ايستل کېږي ډير لږ برخه او له تخنيکي پلوه د کار د لومړنيو وسايلو لرونکې ده.

باید په پام کې ولرو، چې بشپړې او علمي پلټنې لا تر اوسه نه دي تر سره شوي.

د افغانستان هوا وچه ده، په عین حال کې د هېواد په بیلا بیلو برخو کې او د شپې او ورځې ترمنځ توپیر لرونکی ده، په لوړو څوکو کې په لیندۍ او مرغومي (دسمبر - جنوري) کې تودوخه له صفر څخه ۱۰ -۲۵ درجې ټیټه وي، خوپه ټیټو سیمو کې بیا د سانتي ګراد له صفر درجې څخه نه کمیږي. همدارنګه په اوړي کې تودوخه په بیلا بیلو سیمو کې د سانتي ګراد له مثبت ۳۸ څخه تر ۴۵ درجو پورې رسیږي.

افغانستان د هوا له پلوه د جنوب له لوري هند د سمندر له تودو څپو سره او د شمال له پلو د لویدیزې سایبریا له سړو څپو سره مخامخ دی. د هوا توپیر یې زیاتره په لوړوالی او ټیټوالی پورې او د غرونو د اوږدو لړیو د ویش او طبیعي عوارضو پورې تړلی، نه په عرض البلد پورې، د بیلګې په توګه ډیرې لوړې سیمې (چې له ۲۴۰۰ مترو څخه پورته دي) شپږ یا اوه میاشتې ژمی لري، لکه نورستان او هزاره جات سیمې او تر یوه بریده پورې بدخشان، خو هغه سیمې چې ۴۰۰۰ یا له هغه څخه زیات لوړوالی لري، تل واورې لري چې د اوسیدلو وړ نه دي. د ۱۳۰۰ او ۲۴۰۰ مترو لوړوالي ترمنځ سیمې یو څه معتدله هوا لري او څلور ځانګړې فصلونه لري، ژمی یې د سانتي ګراد له صفر څخه ټیټ شل درجې او ورښت یې ۳۰۰ - ۴۰۰ میلي متره وي لکه کابل، غزني او کټواز او تر یو ځای پورې بدخشان او هزاره جات، هغه سیمې چې له ۹۰۰ څخه ۱۳۰۰ مترو پورې لوړالی لري، تود اوړی او معتدل ژمی لري او ورښت یې تر ۲۰۰ میلي مترو پورې رسیږي، لکه د هندوکش د غرونو لمنې، د غور غرونه، د کندهار حوزه او د هریرود کوزې او برې درې. هغه دښتې چې له ۹۰۰ مترو څخه ټیټې دي، د سوړوالی او تودوالي توپیر پکې زیات دی او د اورښت اندازه ۱۵۰ میلي متره کېږي او اوړی یې تود وي لکه د بلخ شمالي سیمې او د چغانسور په جنوب غرب کې او د کابل د کوزې برخې (لکه جلال آباد او پېښور) او نورې سیمې، د هوا دغه توپیرونه او طبیعي جوړښت چې یو بل څخه جلا جلا درې او ناوې یې جوړې کړي او په هغو کې د لارو ستونزې او د لیږدولو د وسایلو کمښت لیدل کېږي، ددې لامل شوی چې اقتصادي وروسته والی تر سترګو شي او فیوډالي مناسبات لا هم واکمن او آن دا چې ځینو سمو کې اوس هم طبیعي اقتصاد لیدل کېږي او د هېواد په بیلا بیلو سیمو کې یې د جامو، دودونو او نورو ترمنځ توپیر رامنځته کړی دی، نو ځکه د افغانستان د ملي یووالي د ډاډمن کیدو لپاره د خلکو د اقتصادي او ټولنیز ګډون د آسانتیا لپاره هڅې یوه حیاتي مسئله ده.

دوهم

د هېواد پولې

افغانستان په جنوبي آسیا کې پروت هېواد دی، شمال خواته یې جیحون (د هغه سرچینه د اورال اوبه دي چې د یوه طبیعي کانال په واسطه د خزر سمندرګي ته رسیږي) سیند دی، چې دغه هېواد له مرکزي آسیا څخه جلا کوي. له جنوب له لوري یې بلوچستان د عربو له سمندرګي سره نښلوي. ختیځ ته یې د سند دریاب دی، له ګلګت څخه تر هند سمندر پورې چې له کوچني هندوستان (هند او پاکستان) سره د هېواد پوله جوړوي. په لویدیځ کې د بلوچستان، سیستان او خراسان د ولایتونو په واسطه له ایران سره پوله لري او د شمال شرق له لوري د چین له شرقي ترکستان سره پوله لري. البته د هېواد دغه طبیعي او تاریخي پولې تل ددغه هېواد له سیاسي پولو سره برابرې نه وې، د بېلګې په توګه د یونانو باختري (له میلاد څخه دوه پیړۍ مخکې) کوشاني (دوهمه میلادي پیړۍ)، یفتلي (پینځمه میلادي پیړۍ)، صفاري (نهمه میلادي پیړۍ)، غزنوي (لسمه او یوولسمه میلادي پیړۍ)، غوري (دولسمه او دیارلسمه پیړۍ)، تیموري (پنځلسمه او شپاړسمه پیړۍ)، هوتکي او ابدالي (اتلسمه او نولسمه پیړۍ) په دورو کې د افغانستان سیاسي پولې، د وخت په توپیر - ځینې وخت د تارم وایلي (کاشغر) او کله هم د ترکستان یا ماورالنهر سره پولې ایسارې شوي او کله هم تر ایران او هندوستان پورې پراخه شوي دي ځینې وخت افغانستان له شمال او لویدیځو ګاونډیو (ماورالنهر او ایران) سره د یو هېواد په توګه پیژندل شوی و، د بېلګې په توګه د سامانیانو (نهمه او لسمه میلادي پیړۍ)، خوارزمشاهي (دیارلسمه پیړۍ)، امیر تیمور ګورګان (څوارلسمه پیړۍ) او د نادر افشار (اتلسمه پیړۍ) په دورو کې. ددې سرچپه، بیا ځینې وختونه د بهرنیانو د یرغل پر مهال د افغانستان پولې ډېرې کوچنې شوي دي او کله به هم دغه هېواد تجزیه شوی هم و. د بېلګې په توګه: د هخامنشیانو (له میلاد څخه شپږ پیړۍ مخکې)، پارتیانو (له میلاد څخه دوه او درې پیړۍ مخکې)، ساسانیانو (شپږمه میلادي پیړۍ)، صفویانو (شپاړسمه او اولسمه میلادي پیړۍ)، موریا کورنۍ (له میلاد څخه درې پیړۍ مخکې) بابریانو (شپاړسمه او اولسمه میلادي پیړۍ)، لویدیزو تورکانو (شپږمه میلادي پیړۍ) او د شیباني او د ماورالنهر استراخاني (شپاړسمه او اوولسمه میلادي پیړۍ) په دورو کې، په افغانستان کې هغه وروستی دولت چې د هېواد سیاسي پولې یې له طبیعي پولو سره برابرې کړې، په اتلسمه میلادي پیړۍ کې ابدالي دولت و، خو په نولسمه میلادي پیړۍ کې د ابدالیانو په له منځه تلو سره او د محمدزایانو په راتګ سره، د افغانستان پولې له هر لوري څخه، په تیره بیا له ختیځ او جنوب لوري څخه پرې شوی او وار په وار کوچنی شوې تر څو چې اوسنۍ بڼه یې ونیوله او د سند د دریاب له غاړو څخه را جلا شوې او هېواد وچې پورې ایسار شو. په دې توګه:

د شاه محمود ابدالي پر مهال: د خراسان ولایت د افغانستان په شمال مغرب کې په ۱۸۰۳ میلادي کې د ایران د قاجاري حکومت په لاس کې پریوت.

د اټک کلا چې د سند د ترغاړې ده، په ۱۸۱۲ کې د پنجاب سکهـ حکومت ته ور پریښودل شوه د ملتان ولایت په ۱۸۱۸ کې د سکهـ حکومت ته ورپاتې شو.

د محمد زاییانو په دوره کې:
د کشمیر ولایت په ۱۸۱۹ کال کې پنجاب سره وتړل شو.
د غازي خان دیره په ۱۸۲۱ کې پنجابیانو ونیو.
د اسمعیل خان دیره په ۱۸۲۱ کې د سکهـــ لاسو ته ولوید.
د پېښور ولایت په ۱۸۲۳ کې سکهانو ونیو.
د سند ولایت په ۱۸۴۳ کې انګریزانو ونیو.
د بلوچستان ولایت په ۱۸۵۴ -۱۸۷۶ کلونو کې د انګریزانو له خوا ونیول شو.
د مروې ولایت په ۱۸۸۴ کال کې تزارې روسیې دولت ونیو.
د شال، فوشنج – کوژک، کورمې او لنډي کوتل پورې سیمې په ۱۸۷۸ کې د ګندمک د تړون له مخې د امیر محمـــد یعقـــوب خان له خوا انګریزانو ته ورکړل شوې.
د سوات، باجوړ، چترال ولایتونه او دارنوی، وزیرو، د اورچاکی او چمن سیمې په ۱۸۹۳ کال کې د ډیورنډ د تړون له مخـــې د امیر عبدالرحمن له خوا انګریزانو ته ورکړل شوې پنجده په ۱۸۸۵ کې د تزارې روسیې لاس ته ورغله.
د سیستان ولایت (یوه برخه) په ۱۸۷۲ کې د انګریزي حکم هیئت له خوا ایران ته ورکړل شوه.
اوسنۍ پولې:
د هېواد اوسنۍ پولې له پردیو سره د څو څو جګړو څخه وروسته بالاخره ورسته تر ۱۸۸۴ میلادي کال څخه تـــر ۱۹۰۵ کـــال پورې لاندنۍ بڼه غوره کړه:
د افغانستان او شوروي جماهیرو اتحاد پولې له شمال مغرب څنډو (د ذوالفقار له سیمې) څخه تر شمال ختیځ (پامیر) پورې د دوه زره کیلو مترو په اوږدوالي ټاکل شوې چې له هغې څخه یې یوزر او درې سوه کیلومتره د آمو سیند طبیعي پولـــه ده. د هېـــواد د شمال ختیځ په آخري څنډه کې، افغانستان د چین له هېواد سره د څه نا څه سل کیلو مترو په واټن پوله لري، چې ددغې ســـیمې لوړوالی ۱۹۰۰۰ - ۲۴۰۰۰ فوټه پورې دی او د افغاني خاورې عرض په ځینو برخو کې له ۱۰ - ۱۵ کیلـــومتره دی. لـــه دې سیمې وروسته د افغانستان سرحدي کرښه له شمال څخه مخ په جنوب تر تورخم پورې او بیا له هغه ځایه د بلوچستان تر سر حد پورې غځېدلی او بیا د جنوب لویدیځ لوري ته کږیږي، په دې پسې د ښوراوک جنوب او نوشکي اود هلمند ریګســـتان څخـــه تیریږئ او د سیستان د ریګستان څخه مخ په لویدیځ د ایران تر پولو پورې رسیږي. او دا هماغه (د ډیورنډ مرداره کرښه) ده چې له پامیر څخه تر ملک سیاه غره پورې د افغانستان شرقي او جنوبي ولایتونه د هغو له شپږ میلیونه نفوس سره یو ځای د هېواد له تن څخه جلا او د افغانستان خلک یې د هغو له طبیعي پولو (د سند سیند) څخه بې برخې او د عربو له سمندر څخه یې لرې کړل.
د ملک سیاه له غره څخه وروسته د افغانستان او ایران پوله مخ په شمال تر ذوالفقار پورې غځیږي. د شمال مغرب پوله مـــو لـــه ذوالفقار سیمې څخه مخ په ختیځ د هندوکش د لړیو سره ستوې مخ په ختیځ غځېدلې ده اود جمشیدي د سیمې له شمال څخـــه پنځه دیرش میله تیریږي او د چهل دختران په سیمه کې د کشک له سیند څخه اوړي او په شمال شرق کې د مرغـــاب ســـیند د مروچاق په سیمه کې دغه پوله جوړوي. وروسته بیا د ترکمن له غرونو او شګلنو سیمو څخه تیریږي تر جیحون پورې رســـیږي. کله چې د جیحون سیند سره نښلي (خمیاب) څخه تر ویکتوریا اوبو پورې په پامیر کې، جیحون سیند له شوروي اتحـــاد ســـره د افغانستان پوله جوړوي، وروسته بیا د پولې دغه کرښه له پیچومو لرونکو غرونو څخه تیریږي، د چین لـــه واورو ډکـــو غرونـــو

(سرکول) ته رسيږي. له ذوالفقار څخه تر سرکول پورې د افغانسان د سرحدي پولې اوږدوالی. ۷۵۰ ميله دی. له سرکول څخه سرحدي پوله مخ په لويديځ تاويږي اود هندوکش له غرونو سره په موازي توګه مخ په واخان په شمال ختيځ لوري تر پامير پورې رسيږي او په دې توګه د افغانستان خاوره له چين سره نښلي. له دې سيمې څخه وروسته سرحدي کرښه د چترال له لوړو غرونو سره يو ځای د نورستان خواته ور نژدې کېږي، د دورا غاښي ته نژدې چترال له دليخه سيند څخه جلا کوي او د چترال په جنوب کې د ارنوي ناوې سره يو ځای - له چترال سيند سره نښلي او بيا د کونړ ناوې ته ورننوځي. له دغه ځای څخه په مارپيچ بڼه مخ په جنوب ځي د مهمندو له سيمې څخه تر تيريدو وروسته د کابل په سيند اوړي او مخامخ د جنوب په لوري تورخم ته رسيږي. له تورخم څخه سرحدي پوله د سپين غر خواته ځي د کورمې له ناوې څخه تاويږي او په پيواړ غاښي اوړي او د توچي شمال څنډو ته رسيږي. له دې وروسته د وزيرستان له لويديزو برخو څخه تيريږي د ګومل له سيند څخه تيريږي د بلوچستان پولو سره نښلي. له دغه ځايه د سرحد خط مخ په جنوب لويديز ځي، د ښوارورک له جنوب څخه اوله نوښکی څخه تيريږي او د هلمند شګلنو سيمو څخه تيريږي او بيا سيده د سيستان د ريګستان له منځه د لويديځ خواته د ايران پولو پورې ځي. د ملک سياه غره څخه چې د ايران او افغانستان ترمنځ پوله ده، د دواړو هېوادونو سرحدي پوله تقريباً سيده تر ذوالفقار پورې ځي.

د همدغو پولو دننه اوسنی افغانستان د ګرنويچ د نصف النهار او شرقي طول البلد د ٦۰ درجو، ۳۵ دقيقو او ۷۵ درجو او ۵۰ دقيقو ترمنځ او د شمالي عرض البلد د ۲۹ درجو، ۳۰ دقيقو او ۳۸ درجو او ۳۰ دقيقو ترمنځ د ۸۰۰.۰۰۰ مربع کيلومترو په ساحه کې پروت دی چې پنځلس مليونه وګړي لري، د نفوسو ګڼوالی په منځني توګه په يو مربع کيلومتر کې ۱۹ تنه او د سرحداتو مساحت يې ۵۳۰۸ کيلومتره دی. د افغانستان جغرافيايي موقعيت چې د منځني آسيا په څلور لارې کې واقع دی، د اقتصاد او سياست له مخې په دغه سيمه کې ډېر زيات مهم دی. دا ځکه چې افغانستان د هند، ايران او منځنی آسيا د سره نښلولو سيمه ده.

دریم
د هېواد تاریخي نومونه او بیرغ

آریانا: د افغانستان ډېر لرغونی نوم چې د اویستا (له میلاد څخه زر کاله مخکې) له وخته تر پینځمې میلادي پیړۍ پورې، د یو نیم زر کلونو په ترڅ کې دغه هېواد ته ورکړل شوی و، آریانا و چې د (آریا اوسیدونکی) معنا یې لرله. په اویستا کې دغه نوم د ایریانا (۱) په بڼه راغلی دی، چې د هغه په وړاندې بیا د تورویانا (۲) نوم و، یعنی توریایي آریائیان چې له جیحون څخه پورې غاړه یې زوړ ژوند درلود. په هر حال؛ د افغانستان همدغه د ایریانا او آریانا نوم و چې وروسته بیاد پارسه (فارس) په هېواد کې د لیږ بدلون په راوستلو سره د (ایران) په بڼه و منل شو(۳).

خراسان: د خراسان کلمه چې د لمر خاته او ختیځ معنا لري وروسته تر دریمې میلادي پیړۍ را پیدا شوه او له پینځمې میلادي پیړۍ څخه تر نولسمې مسیحي پیړۍ پورې د یو نیم زرکلونو په ترڅ کې د افغانستان نوم و.

افغانستان: په نولسمه پیړۍ کې خراسان خپل ځای یو نوي نوم (افغانستان) ته پرېښود. په لسمه پیړۍ کې د (افغان) نوم چې عربي بڼه یې (اوغان) دی، د اسلامي لیکوالو په یو شمیر آثارو کې د هېواد د پښتنو اوسیدونکو یوې برخې ته په کار وړل شوې ده او ورو - ورو یې مفهوم پراخ شو چې په اتلسمه میلادي پیړۍ کې د هېواد ټولو پښتنو ته دغه نوم ورکړل شو، خو د افغانستان نوم لومړی ځل په دیار لسمه پیړۍ کې د هېواد یو شمیر ختیزو سیمو لپاره وکارول شو. په څوار لسمه پیړۍ کې دغه نوم په ځانګړې توګه د هېواد په ختیځ کې د سلیمان تخت او د هغه شاوخوا سیمو ته ورکړل شو. په شپاړسمه پیړۍ کې د کابل جنوبي سیمو د افغان د هېواد نوم واخیست، په اتلسمه میلادي پیړۍ کې د سند له سیند څخه ترکابلستان پورې او د کشمیر له شاوخوا څخه تر نورستان او کندهار او ملتان پورې د افغانانو د اوسیدو سیمه و بلل شوه. بالاخره په نولسمه پیړۍ کې (افغانستان) ددغه هېواد د رسمي نوم په توګه و منل شو.

د افغانستان بیرغ:

د افغانستان خلکو له ډېر پخوا څخه آن له اویستایي دورې څخه مخکې بیرغ پېژاند او هغه یې کاراوه. په هغه یوه سندره کې چې د باختر د لومړني پاچا (یاما) د لور (آریا) لپاره (ریشیانو) جوړه کړې وه او د مها باراتا - په یوې برخې (هری وانګشه) کې راغلې، د تاووس د بڼکې د بیرغ او د درې سرونو لرونکی ساندې چې د لمر او سپوږمۍ نښه لرونکی بیرغ نوم راغلی دی. همدارنګه په اویستایي دوره کې (درفشاء - درفش) د بخدي (لرغوني بلخ) لوړ بیرغونه بلل شوي وو.

---

۱ AIRYANA

۲ TORYANA

۳ و ګورئ (آریانا) رساله د نامتو پوه او تاریخ لیکوال احمد علي کهزاد لیکنه د کابل چاپ

د وشهنامیانو په اسطوره کې هم د سیمرغ، ښامار، پړانګ او لیوه د نښه لرونکو بیرغونو یادونه شوې چې دا د پهلوانانو بیرغ و. د یو شمیر تاریخ لیکونکو په وینا: د زردشتي افغانستان د بیرغ رنګ شین و. له اتمې پیړۍ څخه ورسته (د ابو مسلم له وخت څخه وروسته) د افغانستان بیرغ تور رنګ درلود چې د دوسرونو لرونکې نیزه باندې به رپول کید. په لسمه او یوولسمه پیړۍ کـــې (د غزنویانو پر مهال) د افغانستان بیرغ د زمري نښه درلوده او د شاهي بیرغ رنګ سور ټاکل شوی و. په پنځلسمه پیړۍ کې رسمي بیرغ د سرو زرو رنګ درلود. له هغه څخه وروسته تر نولسمې پیړۍ پورې رنګارنګ بیرغونه دود وو. په نولسمه پیړۍ کې بیرته د افغانستان د بیرغ رنګ تور او نښه یې محراب او منبر چې توره او ټوپک ور سره و وټاکل شو. په شلمه پیړۍ (۱۹۲۸) کـــې د هېواد د لویې جرګې له خوا د بیرغ رنګ تور، سور او شین او نښه یې غر او لمر و ګرځول شو. په ۱۹۲۹ کې بیرته د بیرغ نښه محراب او منبر او د غنمو وږی وټاکل شو چې تر نن ورځې پورې په همدې بڼه دی.

ACKU

څلورم
د هېواد نفوس

د ۱۳۴۱ شمسي (۱۹۶۲) کال د یوې احصائیې له مخې، د افغانستان ټول نفوس له پنځلس میلیونه دوسوه او یو اویا زره او شپږ سوه او اوه اتیا تنو زیات ښودل شوی، په لاندې توګه:

د کابل ولایت	۱۶۳۲۳.۷
د کندهار ولایت	۱۰۳۶۳۹۲
د هرات ولایت	۱۰۰۶۳۲۵
د مزار ولایت	۴۹۰۲۸۵
د قطغن ولایت	۹۸۸۱۶۰
د ننګرهار ولات	۱۳۰۶۵۷۰
د پکتیا ولایت	۷۲۹۷۶۳
د غزنین اعلی حکومت	۱۰۰۸۲۴۸
د پروان اعلی حکومت	۱۲۲۱۶۸۳
د فراه اعلی حکومت	۲۱۸۸۲۷
د میمنې اعلی حکومت	۴۳۵۵۱۸
د بدخشان اعلی حکومت	۳۱۶۵۷۴
د شبرغان اعلی حکومت	۳۹۵۵۶۰
د ګرشک اعلی حکومت	۳۰۴۴۶۸
تالقان	۴۸۱۳۰۱
غورات	۳۸۲۹۰۶
ارزګان	۵۰۵۴۱۸
بامیان	۳۴۳۲۶۴
کوچي او کوچي ډوله قبایل	۲۴۵۷۷۴۵

۱۵۲۷۱۶۸۷

له دغو پنځلس میلیونه او درې لکه نفوسو څخه یوولس میلیونه (په سلو کې نوي) یې د هېواد په کلیو کې ژوند کوي، دوه نیم میلیونه نور یې کوچیان دي چې په موسمي کلیو او کېږدیو کې اوسیږي. له همدې امله نن ورځ د کوچیانو میشت کول او ده شین کولو ستونزه - له ټولنیزو او اقتصادي غوره توبونو له مخې - یوه مهمه او د حل غوښتونکې موضوع ده. یو میلیون وګړي (په سلو

کې له لسو څخه لږ) به ښارونو کې اوسيږي.

د رسمي احصائيو له مخې په هرو زرو تنو کې د مړينو شمير ۹.۷۴ او د زيږيدنو شمير ۲۹.۵٦دی. د يو شمير بهرنيو متخصصنو د احصائيې له مخې په هرو زرو تنو کې مړينې ۲۵ او زيږيدنې ۳۰ تنه ښودل شوی دي. چې په دې توګه د نفوسو زرو تنو کې کلنی زياتوالی د پنځو تنو شاوخوا کې دی، دا ځکه چې د خلکو مادي ژوند ډير ګران او د روغتيا ساتنې وسايل لږ او نيمګړي دي، نو په ماشومانو کې د مړينې کچه لوړه ده. د نارينه و شمير د ښځو په پرتله په سلو کې د دوو شاو خوا زيات دی په کوچيانو کې د ښځو په پرتله د نارينه و د شمير زياتوالی ډير ليدل کيږي، نو د ودونو شمير يوې ښځې په محدودولو د هيواد يوه مهمه مسئله ده.

ACKU

پنځم

ټولنیز وضعیت

د افغانستان ملي ژبه

الف - دري ژبه: د هېواد په لویدیزو، شمالي او مرکزي ولایتونو کې او په ټولو ښارونو کې خلک په دري ژبه خبرې کوي.
ب - پښتو: په ختیزو، جنوبي او جنوب لویدیزو ولایتونو کې خلک په پښتو خبرې کوي. ددغې ژبې د ویونکو شمیر د دولسو میلیونو تنو په شاوخوا کې دي چې نن ورځ یې شپږ میلیونه د ډیورنډ د مصنوعي کرښې او د سند د رود ترمنځ اوسیږي.
ج - ازبکي ژبه: په دغه ژبه باندې د هېواد په شمال کې څه نا څه یو میلیون تنه (د ترکمنو په ګډون) خبرې کوي چې له هغو څخه درې سوه زره تنه یې په ترکمني غږیږي.
د هېواد یو شمیر نورې ژبې سیمه ییزې دي لکه نورستاني او بلوڅي، چې لومړنۍ یې د هېواد په شمال ختیځ کې څه نا څه سل زره ویونکی لري او بله یې په جنوب لویدیځ کې څه نا څه اویا زره ویونکي لري، خو د ټول افغانستان عمومي ژبې پښتو او دري دي، چې د نورو ژبو ویوونکي له دغو دوو څخه له یوې سره آشنا دي.

دیــن

د افغانستان د خلکو عمومي دین اسلام دی. له شل زرو څخه یو څه زیات هندو وګړي او څو زره موسوي د نورو ادیانو لرونکي دي چې په ښارونو کې اوسیږي.

(۳) ټولنیز جوړښت

له دې امله چې د افغانستان د نفوسو په سلو کې نوي په کرنه کې بوخت دي، له هغو څخه یې په سلو کې اتیا، پـه ده نشـین او ساکن ډول میشت دي او کرنه پر مخ بیایي او څه نا څه په سلو کې شل یې د هېواد په بیلا بیلو څړ ځایونو کې د څارویو په روزنه بوخت دي، نو له دې امله د کمیت او کیفیت له پلوه د افغانستان د ټولنې د نن ورځې اساسي طبقې ملاکان او بزګران دي.
د ملاکانو طبقه: د افغانستان ملاک (ځمکوال) له پنځوس جریبو څخه زیاته تر پنځه سوه جریبه پورې ځمکې او له پنځـه سـوو جریبو څخه زیاتې ځمکې لري. دوی څه نا څه په سوداګرۍ او په دولتي ماموریتونو کې هم بوخت دي، د رسمي احصائیو له مخې (۱) د دوی شمیر ۳۸ زره کورنۍ کېږي چې د ټولو کروند ګرو کورنیو د مجموعې په سلو کې شپږ کېږي. د یو شمیر بهرنیـو متخصیصنو د احصائیو له مخې هغوی د هېواد د آبي ځمکو په سلو کې اویا ځمکې لري. (۲)
بزګره طبقه: د هېواد بزګران په څو ډوله دي: لومړی هغه ډله چې یو څه هوسا دي او دوی له شلو څخه تر پنځوس جریبه ځمکـه

---

۱ سالنامه کابل ۱۹۵۵ کال ۸ م

۲ افغانستان معاصر، د شوروي اتحاد د علومو د اکاډمۍ د ختیځ پیژندنې د انستیتوت چاپ ۱۹۶۰ مسکو.

لري او د رسمي احصائیو له مخې د هېواد د ټولو کروندګرو په سلو کې نهه جوړوي. دوهمه ډله منځنۍ بزګران دي چې له اتـو څخه تر شل جریبه ځمکه لري. دریېم هغه بزګران چې کوچنۍ ټوټې یعنی له دریو څخه تر اتو جریبو پورې ځمکې لري او د لویـو ځمکوالو په کروندو کې په اجاره داري ډول هم کار کوي، څلورمه ډله هغه بزګران دي چې بې ځمکې او یا د ډیرې لږ ځمکـې لرونکي دي چې دوی د ځمکوالو په ځمکو کې د کار د وندې لرونکو، اجاره لرونکو یا هم د اجیر کروندګر په توګه کار کوي. د رسمي پورتنۍ احصائیې له مخې دغه وروستۍ ډله د ټولو کروندګرو په سلو کې پنځه اتیا برخه جوړوي او د بهرنیو متخصیصنو د یو شمیر ارقامو له مخې د هېواد د بزګرانو دریېمه برخه یې بې ځمکې دي.

د هېواد په کلیو کې وار په وار د پیسو خپریدل ډیریږي، نو په دې توګه ځمکه د سوداګریز توکي ځای نیسي او بیه یې وار په وار لوړیږي، په دې توګه د لږو ځمکو لرونکی بزګران خپلې ځمکې وار په وار له لاسه ورکوي او وار په وار د بې ځمکو بزګرانو په کتار کې دریږي. په دې توګه په افغانستان کې د ځمکو د اصلاحاتو او د ځمکو ویش د یوې مهمې سیاسي، اقتصادي او حیـاتي موضوع په توګه را برسیره کېږي.

بورژوازي طبقه: بورژوازي طبقه د هېواد په اقتصادي او سیاسي ژوند کې لوړ اهمیت لري. لوی سوداګر د سوداګریزو شـرکتونو او بانکونو له لارې د سوداګریزو توکیو د صادراتو او د هغو د واردولو له مخې د هېواد په کورنۍ او بهرنۍ تجارت کې د عمـده پلورونکو په بڼه کار کوي ځینې وخت هم په صنایعو کې کار کوي. منځني سوداګران د لویو او کوچنیو سوداګرو ترمنځ د نوسان په حال کې دي او هڅه کوي چې د لویو سوداګرو صف (لیکو) ته ور ورسیږي. خو زیاتره وخت خپل دریځ له لاسه ورکوي او د کوچنیو سوداګرو او د هغو صادراتي او وارداتي مالونو د پلورلو او پیریدلو د استازي په توګه پاتې کېږي.

کارګره طبقه: په صنعتي فابریکو او نورو کارځایونو کې د افغانستان د کارګرانو شمیر له شپیتو زرو څخه اوړي او د صـنایعو د ورځ په ورځ پرمختګ له امله مخ په زیاتوالي دي، دغه طبقه د هېواد په ځوانو صنایعو کې اوس لږ او خواره واره دي، چـې تـر اوسه پورې خپل ځانګړې ګوند، اتحادیه او کارګري تشکیلات نه لري، په ۱۹۵۹ کې د یوه عادي کارګر میاشتنۍ معاش تر څلور سوه افغانیو، د یو منځني کارګر معاش تر پنځه سوه او پنځوس او د ماهر کارګر میاشتنۍ معاش تراته سوو افغانیو پورې رسیده. په همدې کال کې یو کیلو ډوډۍ ۴.۷ افغانۍ، وریجې ۱۲، د پسه غوښه ۱۵، ژیړ غوړي ۴۲، بوره ۱۲ - ۱۵ او یو متر ټوکر یـا چیت رخت ۹ - ۱۰ افغانیو پورې بیه درلوده.

ښاري منځنۍ طبقه: په دې طبقه کې ښوونکي، کسبه کاران، دولتي د ټیټې رتبې مامورین، یو شمیر روڼاندې او متعلمین، کـوچني سوداګر، هټیوال او نور راځي، چې شمیر یې زیات دی، خو د سپکو صنایعو وده او د بهرنیو وارداتي مالونو د سـیالي پراختیـا، کسبه کار او پېشه وران له ماتې سره مخامخ کړي دي (پرته له غالۍ اوبدلو او ټغر جوړولو څخه چې وضعیت یې لږ څه ښه دی).

روحاني قشر: د افغانستان د روحانیونو شمېر له سل زرو څخه یو څه زیات دی. دغه قشر د مذهبي چارو، قضایي چارو او ښوونې او روزنې له لارې رزق ګټي او له همدې لارې د خلکو د تفکر په طرز او ژوند باندې، په تیره بیا په کلیو کې ژوره غیزه لري.

روڼاندی (د روشنفکرانو قشر): د هېواد روڼاندې چې له بیلا بیلو طبقاتو څخه دي، په اداري چارو، تصدیو او علمي او اقتصـادي چارو کې بوخت دي. دغه قشر د ښوونې او روزنې او معارف د هرې ورځې پرمختګ سره سم مخ په زیاتیدو دي او د هېواد پـه سیاسي او ټولنیز ژوند کې ژوره اغیزه لري.

(۴) د ټولنيز ژوند نظام

په افغانستان کې د پانګوالي مناسباتو له انکشاف سره سره، لا اوس هم فيوډالي او نيمه فيوډالي مناسبات شته. په کورنۍ کې دود - دستور او په کوچيانو او نيمه کوچيانو کې، په تيره بيا د ختيزو ولايتونو کې جرګه يې دودونه شته. جرګې په اصل کې د قبيلوي ژوند د نظام ښوونه کوي، چې د قبيلي دننه چارې د سپين ږيرو په مشوره حل کوي، د قبيلې په سر کې خان (فيوډال) دی او د کلي مشر ملک دی. د خان او ملک واک د دوی او د دوی د قبيلې په اقتصادي ځواکمني پورې تړلی. ملايان لکه د خان او ملک په شان د هرې سيمې د ځواکمنو لوريو استازی دی. په حقوقي مسايلو کې د شريعت احکام له قانون څخه مخکې دي. همدارنګه د قضايي ادارو، پوليسو او د حکومت د څانګو واک او پراخوالی د تدوين شويو قوانينو په جامدو موادو را ګرځي. نارينه پر ښځه غوره بلل کېږي او ښځه په ميراث کې د نارينه نيمايي برخه اخلي، په محکمو کې د دوو ښځو شهادت د يوه نارينه شاهدي سره برابر دی او د نکاح په فسخ کې او د څو ښځو په ودولو کې هم نارينه (ميړه) واک لري. په دې توګه ښځې په قيودو کې ژوند تيروي.

(۵) خوراک، پوښاک او کورونه

د افغانستان په ښارونو کې د شتمنو او منځنيو طبقو خوراک غوښه، وريجې، سابه او ميوه، خو د بيوزلو خلکو خوراک ډوډۍ، چای او بوره ده، د شتمنو او منځنيو طبقو جامې په اروپايي طرز سره مخ په دود کيدو دي، کورونه يې څه نا څه په نوي سبک له پخو خښتو، ښورې، لرګيو، وسپنې يا هم له سمنټو اوګاډرو څخه جوړ دي، په تيره بيا په مرکز او لويو ښارونو کې دغه ډول کورونه جوړيږي، خو د ګڼ شمير خلکو کورونه له خټو او لرګيو څخه جوړ شوي، کوڅې ناپاکې او کورونه روغتيايي نه دي. ځينې ښارونه بريښنا، سينما، تيلفون او پاخه سړکونه لري، ښارونه لا اوس هم د بدرفت کانالونه نه لري، خو په کليو کې ټول کورونه له خټو او لرګيو څخه جوړ دي، کوچيان په کيږديو کې اوسيږي، لارې او کوڅې ډيرې تنګې او له خاورو ډکې دي، صفايي، حمام او بريښنا پکې نشته، په اکثرو ډيرو لرې کيلو کې کورونو کې فرش نشته، خلک په کټونو يا پوزي باندې کيني، د روغتيا ساتنې، تفريح او ښوونې او روزنې وسايل نشته.
د کليوالي خلکو خوراک د غنمو يا جوارو ډوډۍ، باقلي، ږدن، لبنيات او ځنې وخت غوښه او ميوه ده. عمومي جامې کميس، پرتوګ، لونګۍ، چپن، پنې يا څپلۍ دي. ښځې ګڼ اوږده کميسونه اغوندي او ارزان بيه ګاڼې کاروي. په عمومي توګه د ښارونو د ساده او لومړني تمدن او د کليو د اکثريت خلکو ترمنځ انډول او نژدېوالی نشته، مړی -ژوندی يې په ډيرو ملاماتوونکو لګښتونو تر سره کېږي.

د دولت جوړښت (سياسي رژيم)

د هېواد (۱۹۶۵ کال) اساسي قانون سره سم د افغانستان سياسي رژيم مشروطه شاهي اعلان شوی دی. د دولت اساسي ارګانونه: شاه، د وزيرانو مجلس، وزارتونه، د خلکو جرګه، د مشرانو جرګه او لويه جرګه ده. هېواد په ۲۸ ولايتونو (اداري واحدونو) ويشل شوی دی، خو تر اوسه (۱۳۴۳ يا ۱۹۶۵) پورې مطابع او مطبوعات د دولت په لاس کې دي، سياسي ګوندونه، کارګرې ټولنې او بزګري ټولنې نشته.

شپږم
د هېواد فرهنګي وضعيت

عمومي ښوونه او روزنه د معارف د وزارت تر نظر لاندې ده. د رسمي احصائيې له مخې (۱) په ۱۳۴۰ (۱۹۶۱) کال کې لس پوهنځي، ۳۱ مسلکي ښوونځي، ۲۲ عالي ښوونځي، ۵۲ منځني ښوونځي، ۵۳۳ لومړني ښوونځي او ۷۸۸ کليوالي ښوونځي يعنی ټول ۱۴۳۶ ښوونځي شته چې په هغو کې ۲۳۵۳۰۱ نجوني او هلکان سبق وايي د هلکانو په پرتله د نجونو زده کوونکو انډول له اوو برخو څخه يوه برخه دی. د ښوونکو (نارينه او ښځينه وو) شمير ۵۹۸۳ تنه کېږي. دغه ټول ښوونځي تر ۱۳۴۰ (۱۹۶۱) پورې ۱۴۷۱۹ تنه فارغان لري چې له هغو څخه يې ۲۲۹ د کابل پوهنتون فارغان، ۹۰۷ تنه يې د مسلکي ښوونځيو فارغان، ۵۴۰ تنه يې د دولسم ټولګي فارغان چې ټول ۱۶۷۴ تنه کېږي. له دې پرته په ټول هېواد کې ۲۶ ديني مدرسې شته چې د ۳۰۰۰ شاوخوا زده کوونکي په اسلامي فقهه او د قرآن کريم په حفظ کې روزي. د زرو په شاوخوا کې افغانی زده کوونکی له هېواد څخه بهر په زده کړو بوخت دي. په دې توګه د ښوونې او روزنې عمومي کچه ټيټه او عمومي اقتصادي بيوزلي ليدل کېږي، ښوونکی لږ او تعليمي لوازم کم دي، چې دا د ملي معارف د چټکې ودې په مخ کې خنډ دي.

د هېواد په سلو کې شل نفوسو څخه درې ميليونه تنه يې د اوو او ديارلس کلونو ترمنځ دي چې د ښوونځي د تګ وړ دي، حال دا چې له هغو څخه په سلو کې لس تر روزنې لاندې دي، نور پاتې ټول له معارف څخه بې برخې دي، نو د نورو ختيزو هېوادو او ګاونډيو په پرتله د افغانستان د معارف وروسته پاتېوالی حتمي خبره ده. د بيلګې په توګه د افغانستان د زده کوونکو شمېر د ټول نفوس په پرتله په سلو کې دوه دی په هند کې ۹.۹ او په پاکستان کې دغه سلنه ۷.۲ او په ايران کې اته ده. د باسوادانو شمير په افغانستان کې په سلو کې له څلورو څخه کم دی.

ادبي وضعيت: له ې امله چې تر اوسه (۱۳۴۳) پورې مطابع او مطبوعات د دولت په لاس کې دي، نو ځکه ټولې جريدې او ورځپاڼې د حکومت د افکارو خپروونکی دي د سياسي ټولنو او سياست په هکله تبليغاتي او يو اړخيز بڼه لري. د هېواد ځوان شاعران او ليکوال هم د سياست په برخه کې محتاط او مقيد دي، دا ځکه چې اداري درانه شرايط ددې فرصت نه برابروي چې هغه څه چې ويني او ور باندې پوهيږي، هغه په آزادانه توګه انځور کړي، بلکې زياتره په ادبي، مسلکي يا تاريخي موضوعاتوکې بوخت دي. خو بيا هم د هېواد ادبيات له زړې دورې څخه مخ په نوې دوره او د اوښتون په حال کې دي. په افغانستان کې يو څو نوي کتابتونونه هم شته او په لويو ښارونو کې سينماګانې هم شته.

١ د پيشرفت پلان و تحليل اوضاع اقتصادي کتاب ٣٥ ١٣۴٠ کلونه د پلان د وزارت چاپ ١٣۴٢ (١٩٦٣) کال

اووم
عامه روغتیا

په افغانستان کې د پنځلس میلیونو وګړو روغتیا - د عامې روغتیا د وزارت تر نظر لاندې ده. ۱۳۴۰ (۱۹۶۱) کال د رسمي احصائیې له مخې په هېواد کې ۵۹ روغتونونه، پنځه زیږنتونونه، پنځه د توبرکلوز سناتوریمونه، ۱۹ لابراتوارونه ۱۸اکسریز، ۱۵۷ درملتونونه، ۲۱۱۱ بستره، ۲۵۰ ډاکتران، ۶۵ د ډاکتر مرستیالان، دي. په دې توګه په افغانستان کې هر طبیب (د طبیب د مرستیال په ګډون) ته د هېواد پنځوس زره نفوس رسیږي، حال دا چې په پاکستان کې هر طبیب ته ۱۴.۸ زره تنه، په ایران کې هر طبیب ته ۸.۶ زره تنه، په هندوستان کې ۴.۹ زره تنه او په ترکیه کې هر طبیب ته څلور زره تنه رسیږي. دغه ارقام د روغتیا په برخه کې د افغانستان ډېر زیات وروسته پاتېوالی ښکاره کوي. د افغانستان د ټولو روغتیایي پرسونلو شمیر ۱۳۰۰ تنو ته رسیږي.

اتم
د هېواد اقتصادي وضعیت

۱. کرنه

د افغانستان د اوسني اقتصاد بنسټ په کرنه ولاړ دی. د ۱۹۶۳ کال د احصائیو د رسمي معلوماتو له مخې د هېواد د کرنې وړ ځمکو مساحت ۱۴ میلیونه هکتاره دی، چې له هغو ټولو څخه اوه میلیونه او اته سوه زره هکتاره تر کرنې لاندې ده، چې پنځه میلیونه او درې سوه اولس زره هکتاره یې آبي او دوه میلیونه او څلور سوه ونوي زره هکتاره یې للمي ده. آبي ځمکې یې د سیندونو، ویالو، کانالونو او کاریزونو او چینو په واسطه خړوبیږي. للمي ځمکې باران پورې تړلې دي. د هېواد ډېرې مهمې کرنیزې ځمکې د آمو حوزه (له کوکچې څخه تر قیصار پورې)، لویدیز سیمې (هرات او سیستان) او د کابل د سیند کوزې برخې. د ځمکو سره ډېرانونه دي. کیمیاوي سره تر اوسه پورې پوره نه ده دود شوې او د هغې ویش بزګرانو ته په دریو کلونو کې یو زر ټنه هم نه و، کرنیز وسایل د لرګي او یو څه هم د وسپنې دي. ماشینونه صرف څو دانې او د نمونې په توګه دي. درمندونه د څپر په ګرځولو چې غویانو یا خره یې کشوی، میده او تر سره کېږي، بیا په خاښیو بادیږي. غلې - دانې د اوبو په ژرندو یا په لاسي میچنو اوړه کېږي، نو د اوبو د کمښت، د ماشین او سرې د نشتوالي له امله د ځاروېو او غلو د تولید اندازه ټیټه ده. تر ۱۳۴۰ کال پورې په هر کال کې اقل حد ۴۰ زره ټنه غم له بهر څخه واردیږي، حال دا چې په ۱۳۴۳ کال کې د غلې کمښت ۲۳۴.۰۰۰ ټنه دی او ددغه کلنی کمښت هر کال مخ په زیاتیدو دی او د خلکو بیوزلي زیاتیږي. په هېواد کې د غلو - دانو د تولید اندازه د هر وګړي لپاره په منځنۍ توګه ۱۵۰ کیلو ګرامه ده، حال دا چې د یو تن اړتیا ۲۳۵.۵۶ کیلو ګرامه ده، دا ځکه چې په هېواد کې د کرنیز حاصل کچه له یو جریب ځمکې څخه ډېره ټیټه ده. په کلیو کې فیوډالي مناسبات دي او یو قبیلوي

ACKU

نظام، کرنیزې ناروغۍ، د وسایلو نشتوالی او د اوبو لګولو د وسایلو کمښت د کرنې د پرمختیا خنډ دی. لا اوس هم کرنه د خلکو د ژوند بنسټ دی. د هېواد د ټولو نفوس په سلو کې نوي په کرنه کې بوخت ده او د هېواد د ټولو ملي مجموعي تولیداتو او یا په سلو کې د کرنې له محصولاتو څخه پوره کېږي. بهرنیو هېوادو ته د افغانستان ټول صادرات کرنیز محصولات دي. په ۱۹۶۰ کال کې له ۳۲۹۰۰۰۰ هکتاره آبي ځمکې څخه ۳۶۷۶۰۰۰ ټنه غلې - دانې تر لاسه شوی وې او ۲۲۱۰۰۰ هکتاره ځمکې ۱۹۳۰۰۰ ټنه سوداګریز محصولات تولید کړي لکه پنبه، جغندر، ګني، غوړ لورنکی بوټي (کنځلې، زغر او پنبه دانه). همدارنګه ۶۰۰۰۰۰ هکتاره باغي ځمکو ۳۰۵۰۰۰ ټنه بیلا بیلې میوې او ۱۰۰۰۰۰ هکتاره ځمکې ۵۰۰۰۰۰ ټنه سابه حاصل ورکړي دي. دولتي ځمکې لږدي او ځومره چې دي هغه اجاره ورکول کېږي. وقفي ځمکې تر دولتي ځمکو هم لږ دي چې بزګرانو ته په اجاره ورکول کېږي. قبیلوي شریکې ځمکې چې د کوچیانو په واک کې دي، د هرې ورځې په تیریدو سره د خصوصي ملکیت لاس ته لویږي، نو په دې توګه د کرنې لاندې ځمکو ډیره برخه هماغه شخصي ملکیتونه دي. د اسلامي شرع له مخې ټول ځړځایونه او د اوبو سرچینې، غرونه او دښتې د دولت ملکیت دي او د پاچا تر امر لاندې دي، چې هیڅوک یې د نیولو او لاندې کولو حق نه لري.

بنوالی په افغانستان کې د هېواد په اقتصاد کې ډیر مهم ارزښت لري. د هېواد دننه مصرف څخه پرته هر کال د ۵۵۰۰۰ ټنو شاوخوا کې انګور، ممیز، بادام، انار او پسته بهرته استول کېږي. د هېواد یو میلیونه هکتاره ځمکه ځنګلونه دي، خو د سمې ساتنې د نشوالی له امله له ګواښ سره مخامخ دي، په داسې حال کې چې د سوداګري له پلوه نه یوازې د هېواد دننه اړتیاوې (سون، ودانۍ جوړولو او موبل او اثاثیه) پوره کوي، بلکې بهرته یې صادرول د ټولو صادراتو په سلو کې یوه برخه جوړوي په افغانستان کې د ۳۰۰۰۰۰۰۰ شاوخوا څاروي روزل کېږي، چې په هغو کې پنځلس نیم میلیونه یې پسونه، د پنځه میلیونو شاوخوا قره قل، د درې میلیونو شاوخوا غواګانې، یو نیم میلیون یې وزې او پاتې نور یې آسونه، اوښان، خره او کچرې دي. په افغانستان کې مالداري د هېواد د اقتصاد یوه بنسټیزه تیره ده. بهر ته د قره قل پوستکو صادرول په ۱۳۴۰ (۱۹۶۱) کې له دوه نیم میلیونو ټوکو څخه زیات وو. پرته له دې چې د درې زرو ټنو شاوخوا وړۍ د هېواد دننه لګیږي، هر کال د اوه زرو ټنو شاوخوا بهر ته هم لیږل کېږي.

ټغر او غالۍ د افغانستان مهم صادرات دي. همدارنګه د وزو او پسونو پوستکي او کولمې هم د هېواد د صادراتو یوه برخه ده. په دې توګه د افغانستان د ټولو صادراتي توکیو په سلو کې شپیته د مالداري د برخې محصولات دي. له دې پرته لبنیات وروسته تر غلو - دانو د افغانستان د خلکو مهم خوراکي توکی دی. غویان او خره په کرنه کې د بزګرانو (ماشین) بلل کېږي. آس، اوښ او کچرې د بار وړلو او لیږدولو وسایل دي، خو د څارویو روزنې موجود شرایط د څاګانو د نشتوالی او د ځړځایونو د نه اوبه کولو او د څارویو د ناروغیو د زیاتوالی، د ژمي د یخنۍ او د وښو د کمښت له امله څارویو روزنکو ته ستونزې پیدا کوي د کال په ځینو میاشتو کې څاروي د غرونو له بوټو او د غونډیو له وښو څخه خوراک کوي. په ۵۰ - ۱۳۵۱ کلونو کې په هرات کې د څارویو د یوې ناروغۍ له امله په سلو کې اتیا ښکر لرونکي څاروي له منځه ولاړل، خو بیا هم هر کال د افغانستان له ټولو څارویو څخه په سلو کې شل د ناروغیو له امله مري.

لوی ځمکوال په خپله په کرنه کې کار نه کوي، دوی زیاتره په سوداګري، د دولت په ماموریت او یا هم په کلیو او ښارونو کې د سود په اخیستو او د پیسو په معاملو بوخت دي. دوی خپلې ځمکې د سیمه ییزو مخورو او شتمنو په واسطه لږ ځمکو او بې ځمکو بزګرانو ته په اجاره ورکوي. منځنی ځمکوال هم خپلې ځمکې په اجاره ورکوي. خو هوسا بزګران په خپله پر خپلو ځمکو

کار کوي، یا هم بې ځمکې بزګر د دهقان په توګه یا دا جبیر په توګه په خپلو ځمکو کې په کار ګوماري.
د اجارې مهم شکل هماغه د ځمکې په محصول کې د ونډه لرونکي په بڼه ده چې دا له اقتصادي پلوه په هېواد کې د پیسو - جنس د مناسباتو او اړیکو ډېر ضعیفه بڼه او وروسته پاتیوالی څرګندوي، خو اوس مهال د پانګوالي د یو څه پرمختګ سره د ځمکو اجاره د پیسو په بیه هم رواج شوې ده. که چیرې ځمکه، اوبه، تخم، د کار څاروي او وسایل د ځمکوال وي او مالیه هم د ځمکې خاوند ورکړي، د ځمکې په حاصل کې د بزګر برخه څلورمه برخه او ځینې وخت پینځمه برخه ده. که بزګر د کار څاروي او د کار وسایل ولري، نو د حاصل نیمایي برخه اخلي او ځینې وخت نیم تخم او نیمایي مالیه هم پرې کوي. د هېواد په لویدیځ کې همداسې په نیمایي باندې کار کول دود دي او بزګر نیمایي حاصل اخلي، مخکې له دې څخه مو د ابي ځمکو د اجارې په هکله وویل، د للمي ځمکو اجاره - ډېر کړاو او لږ حاصل لري، بزګر له پنځو برخو څخه څلورمه برخه حاصل اخلي او ځینې وخت په لسو برخه کې نهه برخې اخلي چې بیګار هم د بزګر په غاړه وي. د کلیو شتمن خلک، ځمکوال، هټیوال، ملک او شتمن ځمکوال د بزګرانو د اړتیا پر مهال هغوی ته په سلو کې تر اویا پورې په سود باندې پور ورکوي، چې په دې توګه دوی نور هم بدای کېږي او بزګران نور هم بیوزله کېږي. د ځمکوال او بزګر ترمنځ د حاصل ویش د قانون له خوا نه دی تنظیم شوی. همدارنګه بزګر او د هغه د کورنۍ غړي هم ځینې وخت د ځمکوال په کور کې کار کوي.
د څارویو روزنې په برخه کې، لوی څاروي لرونکي چې هر یو یې تر زرو څخه زیاتې میږې او وزې لري، د شپنې، د پسونو د وریو ټولولو، وړې سنۍ کولو، د شیدو لوشلو او نورو چارو لپاره دوه سوو څخه تر دوه نیم سوه تنو پورې د کار لپاره ساتي. دوی خپل هر شپانه ته په یوه کال کې له خپلو هرو شلو میږو څخه یوه ورکوي ځینې وخت یو شپون دوه سوه یا دوه نیم سوه میږې او وزې پیایي. لوی څاروي لرونکی په قبیله کې مخور کسان دي او بډایه ځړ ځایونه یې په واک کې دي، ځینې وخت په للمي ځمکو کې غلې - دانې هم کري او بزګر ته له څلورو برخوي یوه ورکوي. څاروي روزونکي د میږو او وزو د رمو ترڅنګ یو شمیر نور څاروي لکه اوښ، خره او غواوې هم ساتي. منځني څاروي لرونکي سل یا پنځه سوه څاروي لري. کوچني څاروي لرونکی تر سلو پورې میږې او وزې لري. په څارویو روزنه کې هم لکه د کرنې په شان لاسي صنایع د هېواد د اقتصاد یو متمم جز دی. په دې وروستیو کې څاروي روزونکو هم د راکړې ورکړې پر مهال د پیسو په تبادله لاس پورې کړ، لویو مالدارانو کوچني مالداران ورو ورو د بیوزلی خواته شړلي دي. تر اوسه پورې هیڅ کوم تشکیلات، ټولنې او بزګري اتحادیې نشته چې د دوی د ګټو ساتنه وکړي، نو ځکه بزګران او شپانه په چوپه خوله او په توکلي توګه پیښې زغمي. له کلیوالي صنایع، کوپراتیفونو او د کرنیز بانک له کریدیت څخه لږ شمیر ځواکمن کیلوال ګټه اخیستلای شي.
د کرنې په برخه کې د دولت یوه مهمه پروژه د هلمند او ارغنداب پروژه ده چې د موریسن کندسن امریکایي کمپنۍ له خوا یې کار له ۱۹۴۶ کال راهیسې پیل شوی دی او تر اوسه پورې په دغې پروژه کې تر سل میلیونو ډالرو څخه زیاتې پیسې لګیدلې دي، خو هغې درې سوه زره هکټاره اټکل شوې ځمکې څخه چې په پام کې وه، یوازې دیرش زره یې د ۱۳۰۰ کورنیو لپاره نوی د اوسیدو وړ شوې پاتې نوره ښوره لرونکي وختله. بله مهمه پروژه د ننګرهار د کانال پروژه ده چې د شوروي اتحاد د متخصیصنو له خوا جوړه شوې ده. دغه کانال ۲۵۰۰۰ هکتاره نوی کرنیز ځمکه او ۷۰۰۰ هکټاره موجوده کرنیزه ځمکه خړوبوي. پاتې نوره کرنه لا اوس هم له پانګوالې څخه مخکې دورې په شان وروسته پاتې بڼه لري.

۲. صنایع

د سوداګریزې پانګې د جوړېدو سرچپه، په افغانستان کې د صنعتي تولیداتو د تشکیل زمینه ډېره وروسته چمتو شوه. کله چې د صنایعو پیل کیدل تر سترګو شول، د برېښنا د نشتوالي له امله یې پرمختګ ډېر ورو و، د بېلګې په توګه تر ۱۹۵۸ پورې د برېښنا ځلوېښت ستیشنونه وو چې ټول قدرت یې اته زره کیلو واټه و. وروسته د سهامي شرکتونو تر جوړېدو څخه چې بهرته د صادرولو او دننه د واردولو په برخه کې یې د انحصار حق درلود - پانګه را ټوله شوه او ددې لامل و ګرځیده چې یوه برخه یې د صنایعو ترڅنګ د یو شمیر درنو او سپکو صنایعو فابریکې رامنځته شوې لکه صابون او چیني جوړول، تیل ایستل، د برېښنا تولید، نساجي ګانې، ګوګړ جوړول، د بورې او سمنټ جوړولو فابریکې، د میوې سمون، د پنبې پاکول، د موټرو د ترمیم ورکشاپونه او یو د کار د یو شمیر وسایلو جوړول، د قیر فابریکه، ترکاڼي، څرمن جوړول، بوټ ګنډل، مسلخ او نور، خو بیا هم د تولید کچه د لږ اندازې بهرنۍ پانګې اچونې سره سره ډېره ټیټه ده (د ۱۹۵۴ کال د تصویب شوي قانون له مخې بهرني پانګه د ونډې اخیستو اجازه لري) او د صنعتي تولیداتو ونډه د کرنیز ټولو تولیداتو په پرتله په یولسو برخو کې یوه برخه ده، د بېلګې په توګه هغه مهم صنعتي تولیدات چې د ۱۳۴۰ (۱۹۶۱) کال په رسمي احصائیه کې ښودل شوي دادي:

- د برېښنا ګرځوونکی قوه په یو ساعت کې ۱۲۰.۸۰ میلیون کیلوواټه - ۴۷.۸۴۰ کیلو واټه یې ډیزلي برېښنا، ۴.۲۶ میلیون کیلو واټه په یو ساعت کې، ۵.۸۷۰ کیلو واټه د بخار برېښنا ۱.۷۲ میلیون کیلو واټه په یو ساعت کې ۵.۲۴۰ کیلو واټه.
- تاري منسوجات ۲۷ میلیونه او ۲۳۴ زره متره
- سنډې منسوجات ۲۶۷ زره متره - وړین منسوجات ۱۵۷ زره متره
- سمنټ ۴۰ زره او ۱۶۹ متریک ټنه
- ګوګړ ۴۴۴ زره درجنه
- صابون ۲ میلیون او ۵۸۹ زره کلچې
- چیني باب ۱۸۰۰۰۰ دانې
- بوره او قند ۴۸۴۴ متریک ټنه
- د ډبرو سکاره ۶۶۴۸۴ متریک ټنه
- مالګه ۲۲۷۸۴ متریک ټنه
- لاجبر درې متریک ټنه
- ابرک (شوکاڼي) زر ټنه
- بیرل دیرش ټنه
- نباتي تیل ۴۸۰۰ ټنه

له دې سره سره د خوراکي توکیو او سپکو صنایعو په برخه کې پنځوس فابریکې؛ څلوېښت د برېښنا فابریکې، د ډبرو د سکرو درې کانونه، د مالګې څو کانونه، د ګوګړو، ابرک (شوکاڼي) او یو شمیر نور کانونه چې په هغو ټولو کې د دیرش زرو شاوخوا کارګران کار کوي. د یاقوتو، سپینو زرو، سربو او وسپنې له کانونو کار نه دی اخیستل شوی، په داسې حال کې چې د افغانستان د وسپنې د کانونو زیرمې له دوو میلیاردو ټنو څخه زیاتې دي. د نفتو پلټنې روانې دي. د طبیعي ګازو پیژندل شوې زیرمې د ۶۲ میلیارده مکعب مترو شاوخوا اټکل شوي دي.

ACKU

افغانستان د خپلې اقتصادي ودې له مخې له نورو ورته هوادو څخه وروسته پاتې دی. د بیلګې په توګه په ۱۹۶۳ کال کې د برېښنا د تولید اندازه په هېواد کې هر وګړي ته په یو ساعت کې ۱۲.۱ کیلو واټه وه، حال دا چې په هند کې ۴۵.۱ په پاکستان کې ۱۵.۵ او په ایران کې په یو ساعت کې ۴۴ کیلو واټه هر وګړي ته وه. همدارنګه په ۱۹۶۳ کال کې د هر وګړي په سر د سمنټو تولید ۷.۹ کیلو ګرامه و، په هند کې دغه اندازه ۱۷.۹ په پاکستان کې ۱۲.۱په ترکیه کې ۷۳.۳ او په ایران کې ۳۸ کیلو ګرامه هر وګړي ته وه. افغانستان هر تن ته د ډبرو د سکرو، د بورې، رخت او یو شمیر نورو موادو د تولید له مخې هم د ختیزو او ګاونډیو هېوادو په پرتله وروسته پاتې دی. د بیلګې په توګه د هېواد پنځلس میلیونه وګړي په کال کې ۱۵۰ میلیونه متره رخت ته اړتیا لري، حال دا چې د افغانستان د فابریکو تولیدات په دې برخه کې ددغې اړتیا پینځمې برخې ته رسیږي، نوره اړتیا سره له دې چې لاسي صنایع هم یو څه تولیدوي، په کال کې ۵۶ میلیون متره له بهر څخه راځي او ورسره بهرنی مستعمل لباسونه هم راځي. د افغانستان د ټولو لاسي او ماشیني صنایعو تولیدات د هېواد د مجموعي تولیداتو په سلو کې ۶.۵ برخې جوړ وي.
حال دا چې د افغانستان موجوده زیرمو څخه کار نه دی اخیستل شوی او د پانګې د لګولو زمینه چمتو ده. په تولیدي برخه کې د بهرنۍ پانګې اچونې اندازه لږ ده او آزاده کورنۍ پانګه اچونه د دولت د پانګې اچونې په پرتله لږ ده. د هېواد سوداګر زیاتره د دلالي ماهیت لرونکی سوداګری او په صادراتو وارداتو بوخت دي چې موخه یې لوړه اندازه ګټه کول دي او ګټه یې د احتکار په قالب کې ده چې په ځمکه، باغ، ودانیو او نقدو اسعارو بدلیږي، ځینې برخې یې بهر ته تښتي. په دې توګه د هېواد دننه د پانګې کمښت د سود انداه لوړوي، د بیلګې په توګه د بانکونو ربح په سلو کې لس او په ازاد بازار او ښارونو کې په سلو کې ۲۴ ته او ځیني وخت تردې هم لوړ دی، نو ځکه د صنایعو پرمختګ ډیر ورو پرمخ ځي او هېواد لا اوس هم بهرنیو هېوادو ته د خامو موادو منبع ده او د هغوی پاخه مواد دلته پلورل کېږي.
د هېواد لاسي صنایع غالۍ او بړه او ټغر جوړول دي چې بهر ته هم استول کېږي. څولۍ، جوالونه، تاري رختونه، وریښمین او وړین ټوکران، څرمن جوړول، فلز کاري، پښګري، زرګري، د کرنیزو وسایلو جوړول، حلبي جوړول، تیل ایستل، صابون او ګوړه جوړول، کلالي او نور هم لاسي صنایع دي، خو لا هم لاسي صنایع چې د هېواد په اقتصاد کې مهم ارزښت لري، د پراخه ملاتړ، مرستې او لارښوونې لاندې نه دي نیول شوي. پیشه وران هم کومه ټولنه، تشکیلات او صنعتي اتحادیه نه لري، نو د پیښو په وړاندې محکوم دي (د صنعتي اعتبارونو کیسه (امیانی) چې یو دفتر او یوه موسسه ده، نشي کولای په هېواد کې د لاسي صنایعو اړتیاوې پوره او کریډت ورکړي او صنایع را ژوندي کړي، دا ځکه چې د هغوی پوروونه صرف د څو تنو پیژاندو په واک دي او نورو ته نه رسیږي.

۳. حمل و نقل او اړیکې

ځمکني لیږدول: افغانستان د وسپنې پټلۍ نه لري. یواځې یو ځل په ۱۳۰۷ (۱۹۲۸) کې د هغه مهال دولت په دې برخه ې ګام اوچت کړ او د جرمني او فرانسې د پټلۍ جوړولو له کمپنیو سره یې قرار داد لاسلیک کړی و، چې د وسپنې د پټلۍ په غځولو سره به د هېواد شمال له جنوب سره وتړي، خو د (بچه سقاو) ارتجاعي اغتشاش دغه قرار داد له لس کلنو نورو ټولو ریفورمونو سره او په خپله د هغه وخت له دولت سره یو ځای له منځه یوړ. نو ځکه د هېواد ټول ځمکني لیږدول یا په څارویو تر سره کېږي یا هم په موټرو. وروسته بیا ورو ورو او په ډیر ځنډ سره لارې غځولو پرمختګ وکړ او د موټرو لیږدول پراخ شول. اوس له کابل څخه د هېواد نورو ښارونو ته حلقوي شبکه او د فرعي لارو په واسطه د شوروي اتحاد تر پولو، تر ایران او پاکستان پورې د

ACKU

۶۰۰۰ کیلومترو په واټن لاره جوړه شوې ده.
تر ۱۹۶۱ پورې حمل و نقل په ۸۰۰۰ بار وړونکو او ۱۰۰۰ بسونو تر سره کید او په همدې کال ۶۰۰۰ کوچني موټر هم په هېواد کې چلیدل، خو لا هم د هېواد دننه ډیر بارونه په څارویو وړل کېږي. باروړونکي څاروي په هېواد کې د فیوډالي اقتصاد بېلګه ده چې د لیږدولو په ډګر کې تر سترګو کېږي.
کابل - کندهار - هرات او کابل - مزار او کابل - تورخم د هېواد مهمې اقتصادي لارې دي. په ۱۳۴۰ (۱۹۶۱) کې له ۵۴ څخه زیاتو سهامي شرکتونو ځمکني لیږدول تر سره کول چې دولت په ۳۵ شرکتونو کې ونډه درلوده. له دې امله چې افغانستان له سمندري لارو څخه محروم ګرځول شوی دی، نو اقتصادي ژوند یې د سوداګریزو توکو په ترانزیت پورې تړلی دی چې د شوروي اتحاد، ایران او پاکستان له خاورو څخه تیریږي او بیا له نړۍ سره اړیکي مونډلای شي.
د هوا له لارې لیږدول: تر ۱۹۶۱ کال پورې آریانا هوایي شرکت په خپلو شپږو الوتکو سره د هېواد له نهو هوایي ډګرونو (کابل، بګرام، کندهار، هرات، مزار، جلال آباد، میمنه، کندز او سبزوار) څخه ۴۱ زره مسافر او شپږ میلیون ټنه سوداګریز مالونه د هېواد دننه او بهر لیږدولي دي. زیات شمیر سوداګریز توکي یې غالۍ، قره قل او وچه میوه ده. د افغانستان هوایي اړیکې له شوروي اتحاد، ایران، هند پاکستان، فرانسې او یو شمیر نورو بهرنیو هېوادو سره ټینګې دي. د هوایي چلند او د مترولوژي د ستیشنونو نظارت د هېواد د ملکي هوایي چلند ریاست په غاړه دی او ځمکني لیږدول ټول د عمومي ترانسپورت د ریاست تر نظارت لاندې دي. چې دا ټول بیا د اړوند وزارت د دندو یوه برخه ده.

۴. مخابرات

په اوسني وخت کې په افغانستان کې د اړیکو ډیره مهمه وسیله ډاک بلل کېږي چې د مخابراتو د وزارت تر نظارت لاندې په موټرو او الوتکو کې استول کېږي او په یوه کال کې ۴.۵ میلیونه پستې انتقالات تر سره کوي. د هېواد د ډاک دفترونه په ۱۹۶۱ کې ۳۴۴ ځانګې وې چې ۱۲۰۰ تنه کار کوونکي یې لرل چې په دې کې د تیلفون او تلګراف کارکوونکي هم راځي. همدارنګه په هېواد کې ۲۳۹ سوچبوردونه ۶۳۰۰ تیلفونونه کار کوي. تیلګرافي او تیلفوني کرښې کابل له ولایتونو سره تړي. په ډاک لیږلو کې افغانستان له شوروي اتحاد، ایران، اتازوني (امریکې)، ایټالیا، هالند، سویډن او نورو هېوادو سره یو شمیر موافقې کړي. د هېواد راډیویي دستګاه جلا تشکیلات لري.

۵. بشري ځواک او د کار ګومارلو بازار

د نفوسو د احصائیې موضوع اوس هم په افغانستان کې په ډیره لومړنۍ بڼه ده، خو بیا هم د رسمي احصائیې له مخې په ۱۹۶۱ کال کې د کابل د کار ګومارلو بازار دا ونښوده چې: د دولتي استخدام شمیر ۲۷۶۰۰ تنه نارینه او ۲۲۵۰ تنه ښځې دي. د خصوصي برخې استخدام د صنایعو، سوداګري، هتیو او کوچنیو موسسو او ناسید استخدام په ګډون ۲۴۷۲۰ تنو ته رسیږي. په خصوصي او دولتي برخو کې د کمبود مجموعه ۵۱۹۲تنه نارینه او ۲۸۰ تنه ښځینه کارکوونکي ښودل شوي دي. په کابل کې د ښځینه کارکوونکو شمیر ۲۸۷۰ تنه ښودل شوی. کمبود پرسونل زیاتره د دفتر مامورین، بیلا بیل انجنیران، مهندسان، د اکسري کارکوونکي، نقشه ایستونکي، د لابراتوار کار کوونکي، د بریښنا کارګر، عکاسان او اوبدونکي او پښګران دي. په کابل کې د کانونو د وزارت د استخدام ځانګې ته په یوه میاشت کې تر ۴۰۰ تنو پورې د کار موندلو لپاره راځي، چې په هغو کې ترکاڼ،

ختګر، تیږی توږونکی، نلدوان، برقي، د موټرو ترمیم کوونکی، میخانیک، ډریوران، د ښوونځیو د شپږمو ټولګیو فارغان او متقاعد مامورین دي. حال دا چې زیات شمیر وزګار وګړي لا اوس هم د استخدام له ځانګې څخه خبر نه دي او د کار په ډول یې نه پوهیږي. د مراجعه کوونکو میاشتني شمیر څرګندوي چې یواځې بې پیشه او بي شغله خلک وزګار نه دي، بلکې ماهر او نیمه ماهر وګړي هم له بیکاري سره مخامخ دي. که چیرې د هېواد د ټولو ولایتونو د استخدام احصائیه چمتو وای نو د کار کوونکو او بیکارانو سم شمیر به ښودل شوی و. په هر حال؛ داسې ویل کیدای شي چې د افغانستان د بیکارو وګړو شمیر زیات دی. دا ځکه چې په کلیو کې د بزګرانو د بې ځمکه کیدو بهیر روان دی او په ښارونو کې د صنعتي دستګاوو کمښت په کلیو او ښارونو کې د بیکارانو د زیاتوالی لامل دی.

۶. بهرنۍ سوداګري

دولت د لارښودې اقتصادي تګلارې په غوره کولو او د لارښودو پلانونو په جوړولو سره (دولتي موسسې، د اسعارو کنټرول او نورو هېوادو سره د سوداګریزو قرار دادونو تړل) چارې په واک کې لري او لوی پانګوال د خپلو شرکتونو او بانکونو له لارې د هېواد بهرنۍ سوداګري په واک کې لري. د غلو - دانو د چمتو کولو موسسات د درملو دیپو، د دولتي انحصاراتو ریاست له اتیاوو شخصي تخصصي موسسو او شرکتونو سره یو ځای (د دولتي پانګې په ګډون)، سوداګریزې خونې (د سوداګرې د وزارت تر نظارت لاندې)، د افغانستان بانک، صنعتي بانک، رهني او تعمیراتي او تجارتي بانک سره یو ځای، ټول په سوداګري کې د دولت لاسوهنې ته لار هواروي. د تیلو، روغنیاتو، بورې، سګرټو، غلې، موټرو او تر یو حد پورې د ماشینونو، سمنټو او نورو واردول دولتي سکتور پورې اړه لري. د هېواد د صادراتي زیات شمیر توکیو د صادرولو واک له شخصي خصوصي شرکتونو (د دولتي پانګې په ګډون) په لاس کې دی لکه د قره قل شرکت چې د ټولو قرقلو صادرول او (د وړیو شرکت) چې د هېواد په سلو کې د اویا وړیو او د (پنبې اتحادیه) چې په سلو کې د اویا پنبې د صادرولو واک لري. له دې پرته، د میوې، غالیو، غوړي لرونکو دانو، د وزو د وزغنو، د وزو او پسونو د پوستکو، د طبي بوټو، لرګیو او نورو سوداګري هم همدغو شرکتونو پورې اړه لري په دې توګه دولتي پانګونه پراخه او د سوداګري د چارو د وزارت رول ستر دی، خو د هېواد د صادراتو نه پرمختیا، د صنعت او کرنې د وروسته والي، د پانګې کمښت، د لیږدولو د لوړ لګښت، په صادراتي توکیو د دولت لوړ مالیات، د تولیداتو په ارزانه بیه د پلورلو مجبوریت، د باربندي نا سموالی، د صادراتي توکیو پاکي، سمه درجه بندي (سورت کول)، او د تازه میوې د ساتنې د وسایلو نشتوالی له امله خنډ سره مخامخ ده. د افغانستان بهرنۍ سوداګري د پانګې د را ټولیدو او د دولت د بودجې د عایداتو مهمه منبع ده. له بلې خوا د افغانستان د دولت په سیاست کې هم ډیره اغیزمنه ده. د کرنې او صنعت د وروسته پاتېوالي له امله، افغانستان خپل مهم د اړتیا وړ توکي له بهر څخه واردوي لکه استهلاکي توکي، چای، بوره، رخت، بوټان، ګوګړ، چینې اسباب، سګرټ، غنم او نور. همدارنګه د سینګار شیان، تولیدي وسایل، د ودانیو لوازم، صنعتي ماشینونه، موټر، الوتکې، تیل او نور. په ۱۳۴۰ (۱۹۶۱) کال کې بهر ته د هېواد د صادراتو مجموعه دوه ملیارده او څلور سوه او دوه میلیونه او پنځه سوه او شپږ دیرش زره افغانۍ او له بهره څخه د وارداتو مجموعه یې څلور ملیارده او څلور سوه او نه پنځوس میلیونه او دو سوه او درې څلویښت زره افغانۍ وو. په دې توګه یې کسر دوه میلیارده او شپږ پنځوس میلیونه او اوه سوه او اوه زره افغانۍ کېږي. په ۱۹۶۱ کال کې رسمي ارقام د توکیو او خدمتونو کسر په لاندې توګه څرګندوي:

وارده توکي ۹۹.۱ میلیون ډالره

ACKU

صادره توکي ۵۳.۴ میلیون ډالره

د هغو کسر ۴۵.۷ میلیون ډالره

د خدماتو د عواید یا کریدیتونه ۱۰.۰ میلیون ډالره

د خدمات تادیات یا ډېټ ۲۲.۵ میلیون ډالره

کسر یې ۱۲.۵ میلیون ډالره

نو د توکیو او خدماتو د کسر مجموعه ۵۸.۲ میلیون ډالره کېږي.

له دې پرته، د بهرنیو هېوادونو د پور ورکړه هم باید د افغانستان له همدغو صادراتو څخه وشي او یوې رسمي خپرونې له مخې د ۱۳۴۰ کال په پای کې د بهرنیو اوږدې مودې پورونو مجموعه نهه میلیارده افغانۍ یا دوه سوه میلیونه ډالره کیدل. د قسطونو ورکړه او د هغو مفاد، په یوه کال کې تقریباً لس میلیونه ډالره کېږي.

تر اوسه پورې (۱۳۴۴ - ۱۹۶۵) ټول بهرني پورونه ۵۰۳.۷ میلیون ډالره کېږي. همدارنګه له بهرنیو ۲۲۰ میلیونه بلاعوضو مرستو څخه هم استفاده شوی ده. د پورونو زیاته اندازه له شوروي اتحاد څخه اخیستل شوي دي چې ۴۱۴.۸ میلیون ډالره کېږي او بلا عوضه ډېرې مرستې د امریکې له متحده ایالتونو څخه اخیستل شوي چې ټولې یې ۱۳۱.۴ میلیون ډالره کېږي نور پورونه او مرستې د نړیوال بانک په ګډون له نورو هېواونو لکه د آلمان اتحادي جمهوریت، چکو سلواکیا، انګلستان او نورو څخه دي. د پولي تکتانې ورکړه او د پورونو قسطونه (په کال کې تر یو لسو میلیونو ډالرو) پورې رسیږي چې په ۱۹۶۱ کال کې یې د افغانستان د ټولو صادراتو د بیې په سلو کې شل برخه جوړوله، ممکن د پورونو دغه ورکړه له ۱۹۷۰ کال څخه وروسته هم دوام و مومي. د بهرنیو پورونو د ورکړې سرچیني په یوه اوږده موده کې، بهر ته د افغانستان صادرات دي، چې د هغو په بدل کې به اسعار تر لاسه کېږي. د هېواد د وارداتي توکیو ګمرکي تعرفې د توکیو د بیو په سلو کې له یو څخه تر سلو پورې توپیر مومي. د زیات شمیر وارداتي توکیو تعرفې په سلو کې له ۳۵ - ۶۰ پورې دي. د صادراتي توکیو تعرفې له ۵ - ۸۰ په سلو کې ټاکل شوي دي. د بیلګې په توګه له ۱۳۴۰ (۱۹۶۱) کال څخه مخکې له قره قل څخه په سلو کې ۷.۵ وریښمو څخه په سلو کې ۳۰ له پنبې څخه ۱۰، تازه انګورو څخه ۲۰، پستې څخه ۲۶، له غالیو څخه ۲۰، د وزو او پسونو له پوستکي څخه په سلو کې ۲۵ او له کولمو څخه ۵ او له طبي بوټو څخه په سلو کې ۳۰ وه. د ژوندیو ځارویو، غلې، غوړیو، سرو او سپینو زرو، عتیقه مالونو او وارداتي مالونو صادرول ممنوع دي. د افغانستان بهرنۍ سوداګري په دریو ساحو کې تر سره کېږي.

کنټرول شوی ساحه (هند او پاکستان)، بارتري حوزه (شوروي اتحاد، چکوسلواکیا، پولند او د چین د خلکو جمهوریت) او د آزادې تبادلې ساحه (د امریکې متحده ایالات، د لویدیځې اروپا هېوادونه او جاپان). یعنی افغانستان له دیرشو څخه زیاتو هېوادو سره معاملات لري. له ۱۳۳۵ (۱۹۵۶) څخه تر ۱۹۶۱ کال پورې له کنټرول شوې ساحې سره صادراتي او وارداتي تجارت ډیر کم شوی دی او واردات په سلو کې له ۳۴ څخه په سلو کې ۱۰ ته را کم شوي دي، صادرات په سلو کې له ۲۴ څخه تر ۱۲ ته را کم شوي دي، په همدې موده کې بارترې حوزه کې صادرات په سلو کې له ۳۶ څخه ۵۷ ته او په آزاده حوزه کې صادرات په سلو کې ۵۲ او واردات ۳۳ ته رسیدلي دي. د افغانستان مهم صادرات قره قل، میوه (وچه او تازه)، وړۍ، پنبه، غالۍ، ټغر، د پسونو او وزو پوستکي او کولمې او حبوبات دي چې د ټولو صادراتو په سلو کې ۹۸ جوړوي. په دې ډله کې قره قل په ۱۳۴۰(۱۹۶۱) کال کې د راکړې ورکړې په سلو کې ۲۹برخه جوړوله چې د نیویارک او لندن په بیو یې ارزښت ټاکل شوی او حاصل یې اسعار وو. په همدې کال کې وچې میوې د صادراتو په سلو کې ۱۷ برخه جوړوله چې بازار یې د هند نیمه

وچه او په سلو کې ۴۰ بارتری حوزه وه. پنبې د ټولو صادراتو په سلو کې ۱۶ برخې جوړولې، بازار یې په بارترې حوزه کې پــه سلو کې ۹۰ او نور بازار یې په لویدیزه اروپا کې و. تېغر او غالۍ د صادراتو په سلو کې ۱۷ برخې و چې په سلو کــې ۸۵ یــې لویدیزې اروپا ته صادریږي (په ۱۳۴۰ کې)، وړۍ د ټولو صادراتو په سلو کې ۱۵ برخه ده چې بازار یې شوروي اتحاد، اتازوني او یو لږ اندازه یې بریتانیا، چکو سلواکیا او پاکستان ته ځي. تازه میوه د صادراتو په سلو کې ۱۰ برخې جوړوي چې بازار یې پــه هند او پاکستان او بارترې حوزه ده. کولمې یو بل صادراتي توکی دی چې له یو څخه تر دوو میلیونو حلقو پورې لویدیز آلمــان، اتازوني، هالند، سویډن او سویس ته صادریږي. په حبوباتو کې پنبه دانه تر ۹۰۰۰ ټنه پورې چکو سلواکیا او هند ته او کنځلی او کتان تر ۶۰۰۰ ټنه پورې شوروي اتحاد، هالند او د هند نیمې وچې ته صادریږي. طبي بوټي تر ۲۰۰۰ ټنو پورې هندوســتان او ایران ته صادریږي. لرګی د یو میلیون ډالرو څخه په زیاته بیې پاکستان ته صادریږي. یو لږ اندازه خوږولې چین ته ځي. له دې پرته یوه اندازه د اوښانو وړۍ، تنباکو، لاجبر او د لویو ښکرلرونکو څارویو پوستکي هم د هېواد د صادراتو یوه برخه ده.

د افغانستان د خامو توکیو تولیدات په کورني اقتصادي رژیم، اقلیمي پیښو او فني وسایلو پورې تړلي او د صادرولو اندازه یې هــم له ګاونډیو هېوادو سره په سیاسي او اقتصادي اړیکو پورې تړلي دي، دا ځکه چې افغانستان خپله سمندري لاره له لاسه ورکــړې ده او په وچه پورې وتړل شو. همدارنګه د افغانستان د تولیداتو بیه د ډیرو درنو ترانسپورتي لګښتونو له پرې کولو وروسته ټاکــل کېږي، دا ځکه چې افغانستان په منځنۍ آسیا کې یواځنی داسې هېواد دی چې د وسپنې پټلۍ نه لري او آن دا چې د اقتصادي ژوند دغه یو مهم رکن یې هیر کړی دی. په دې توګه په ۱۹۶۱ کې د افغانستان د اجناسو او خدماتو د صادرولو ارزښت شپږ میلیونــه ډالرو یا درې میلیارده افغانیو ته رسید (یو ډالر ۵۰ افغانۍ کېږي) چې د ټول ملي نا خالص محصول په سلو کې لس جوړوي. پــه دې صورت کې کلنی نا خالص ملي محصول شپږ سوه میلیونه ډالره یا دیرش میلیارده افغانۍ کېږي. چې د هېواد د نفوس هر تن ته دوه زره افغانۍ یا څویښت ډالره رسیږي. دې یوې بهرنۍ سرچینې له مخې د افغانستان د نفوسو د هر تن کلنی عاید شل ډالره یــا زر افغانۍ دی، او دا په ټوله نړۍ کې تر ټولو کم عاید دی.

له بهر څخه د افغانستان واردات په دوه ډوله دي: یو یې استهلاکي توکي او بل یې د صنعتي ارزښت لرونکي توکي. لومړی ډول یې غذا یې یا خوراکي توتکي (بوره، چای اوړه)، د تنبکو محصولات، رختونه، جامې او بوټان، طبي اړتیاوې، صــابون او د کــور وسایل، د سینګار وسایل، دوام لرونکي استهلاکي توکي او یو شمیر نور دي، چې په ۱۹۶۱ کال کې د ۱۵۴۸۰۰۰۰۰۰ افغانیو یا ۳۴.۴ میلیون ډالرو په بیه وارد شوي دي. دوهم ډول یې لکه نفتي مواد، ټایر او ټیوپ، ځمکنۍ عرادې، فلزات، دودانیو توکي، ماشینونه او نور دي، په همدغه کال د ۶۵ میلیونو ډالرو په بیه (چې ۲۹۲۵۰۰۰۰۰۰ افغانۍ کېږي) وارد شوي دي. د پورتنیــو توکیو ټوله بیه ۴۴۷۳۰۰۰۰۰۰ افغانۍ کېږي.

په ۱۳۴۰ (۱۹۶۱) کې د افغانستان د مهمو وارداتي مالونو مهمې سرچینې د اوې:

غنم	شوروي اتحاد او د امریکې متحده ایالتونه
بوره	شوري اتحاد
چای	هند، د چین د خلکو جمهوریت او شوروي
تاري ټوکران او تار	هند، پاکستان شوروي اتحاد او جاپان
سنډي ټوکران	جاپان

نور نوی رختونه او جامې جاپان او د لویدیزې اروپا هېوادونه

بوټان	پاکستان، جاپان، شوروي اتحاد، چکوسلواکيا، بريتانيا او هند
کارول شوې جامې	د امريکې متحده ايالات
طبي سامان او درمل	د لويديزې اروپا هېوادونه
د کور وسايل	د لويديزې اروپا هېوادونه
راديو، برقي سامان او نور	جاپان او د لويديزې اروپا هېوادونه
چيني لوښي	جاپان او لويديزې اروپا
فلزي لوښي	جاپان او شوروي اتحاد
ګوګړ	هند
نفتي محصولات	شوروي اتحاد
ربړين ټايرونه او ټيوبونه	متحده ايالات، د لويديزې اروپا هېوادونه
په ځمکنۍ سړکونو تلونکی موټر	متحده ايالات، شوروي اتحاد او د لويديزې اروپا هېوادونه
بايسکل	جاپان او د لويديزې اروپا هېوادونه
ماشينونه	شوروي اتحاد، د امريکې متحده ايالات او لويديزه اروپا

په ۱۳۳۷ (۱۹۵۸) کال کې د يوې بهرنۍ احصائيې له مخې، د افغانستان بهرنۍ سوداګري له پانګوالي هېوادو او سوسيالستي هېوادو سره د سلنې له مخې لاندې توګه وه:

تدوير	واردات		صادرات
سوسيالستي هېوادونه	۲۳.۹ -	۴۱.۰ -	۲۶.۰
پانګوالي هېوادونه	۶۶.۱ -	۵۹.۰ -	۷۴.۰

۷. د پيسو دوران

په افغانستان کې شپږ بانکي موسسې شته چې له هغو څخه درې يې ديپازيت بانکونه (د افغانستان بانک، پښتني تجارتي بانک او ملي بانک) او درې نور (رهني بانک، کرنيز بانک او د صنعتي پرختيا بانک) مالي مؤسسې دي چې ديپازيت يې لږ دي. بانکنوټونه د مرکزي بانک (د افغانستان بانک) له خوا خپرېږي. په ۱۹۶۰ کال کې د پيسو عرضه ۲۵۳۶۰۰۰۰۰۰ وه چې د څلورو کالو مخکې په پرتله يې زياتوالی په سلو کې ۲۳ دی.

دغه زياتوالی په چلند کې د لويډلو فلزي پيسو او بانکنوټونه په زياتوالی تکيه درلوده، په داسې حال کې چې خصوصي امانات ډېر لږ وو. په همدې کال د مرکزي بانک سره زر او سپين زر او اسعار کم شوي دي. د دغه بآنک د سپين زرو، سرو زرو او اسعارو شتمني ۱۵۷۹۰۰۰۰۰۰ افغانۍ وه. په سرو زرو او سپينو زرو سره د بانکنوټونو پشتيوانه په سلو کې ۴۵ وه، وروسته بيا و پټېيل شوه چې پشتيوانه دې په سلو کې ۳۰ وي. د امريکا په فدرال بانک کې د مرکزي بانک د سرو زرو شتمني چندان زياتوالی نه دی موندلی. د افغانستان ديپازيت بانکونه چې د څه نا څه يو ميليارد افغانيو په پانګه کار کوي، لږ زيرمې لري او د خلکو امانت تردې هم لږ دي. ملي بانک چې په پيل کې د يوه سهامي شرکت په بڼه د څو سوه ميليونه افغانيو په پانګې سره د ونډه لرونکو پـــه واک کې و او د انحصار د حق په لرلو سره يې سوداګري کوله، نن ورځ هم د هېواد دننه او هم بهر په سوداګري بوخت دی (پـــه دې

ACKU

وروستیو کې یې په صنعت هم لاس پورې کړی دی) او له هغه کریدیټ څخه چې ور کوي یې په کال کې له ۸ - ۱۲ په سلو کې سود اخلي. د سوداګریز بانک کلنی ربح په سلو کې له ۸ – ۹ پورې ده. په هر حال؛ په افغانستان کې د بانکنوټونو د خپروله پر له پسې زیاتوالی، سره له دې چې تر یوې اندازې پورې د صادراتو او وارداتو په لوړولو کې مرسته کړې، خو د تولید د کمښت له امله په کورني بازار کې د بیو د لوړیدو لامل شوی دی، نو ځکه پولي پړسوب (تورم) تر سترګو کېږي او د وارداتي توکیو بیې په نړیوال بازار کې لوړې شوې، نو په دې توګه په افغانستان کې د نفوسو د هر سړي په سر د خپرو شویو پیسو اندازه په ټوله نــړۍ کې تر ټولو ټیټ کمیت لري.

اسعار

افغانستان خپله اسعاري اړتیا بهرنیو بازارونو ته د توکیو د صادرولو له لارې پوره کوي، خو ددغو اســعارو حاصـــل د هېـــواد د پرمختیایي پروژو لګښتونه نشي پوره کولای. د بیلګې په توګه د لومړي پنځه کلن پلان په ترڅ کې تر ۱۳۴۰ کال پورې لګښتونه تر ۱۰.۳ میلیارده افغانیو پورې ورسیدل، په داسې حال کې چې پروژې په خپل وخت بشپړې نه شوې او دا وښودل شوه چـــې د هغو د بشپړولو لپاره نورې ۱۲.۵ میلیارده افغانۍ په کاردي او د لومړي پلان د ګټه اخیستو لپاره یو شمیر نورو مؤسساتو ته اړتیا ده، نو د دوهم پلان لپاره ۳۱ میلیارده افغانیو پانګې ته اړتیا ولیدل شوه. د لومړني پلان په پنځه کلنه دوره کې، د متخصصینو لـــه نظر سره سم، د لږ اندازې زیاتوالي سره سره د دوه سوه او څو زره هکتاره ځمکې په کرل کیدو سره کرنیز وضعیت او کرنیزو حاصلاتو په تیره بیا د غنم، وربشو، جوارو او وریجو حاصلاتو چندان زیاتوالی و نه موند. ددغه پلان په ترڅ کې: پنبې په سلو کې لس زیاتوالی و موند، مالداري ښه والی و نه موند، دا ځکه چې د کرنې په ټولو برخو کې دستوروونه سم نه وو، د مالیاتو ورکـــړې نیمګړتیا درلوده او لږ محصولات تر لاسه شو. د ایران، مصر، هند او پاکستان په پرتله د افغانستان د اقتصاد ټیټه کچه د اقتصادي فعالیتونو ناکافي پرمختګ او سستوالي پایله ده چې لامل یې زاړه اقتصادي روابط او یو اړخیز زراعتي کرکتر دی. ددغه یو اړخیزه کرنیز روش په پرمخ بیولو سره نشو کولای د هېواد اقتصادي خپلواکي ډاډمنه کړو. صنعتي توکیو ته د خلکو تقاضا زیاته ده، خو تولیدي ورتیا ډیره لږه ده. د ماشینونو، فلزي وسایلو او نفتي توکیو په پرتله د اسعارو زیرمه زیاته په استهلاکي شیانو لګول کېږي، حال دا چې دغه ډول زیات شمیر وارداتي توکي په خپله د هېواد دننه له کاني او کرنیزو سرچینو څخه چمتو کولای شـــو، کـــه چیرې د هېواد دننه د صنعت د اړونده څانګو پرمختیا ته و کتل شي او یواځې لږ پیدا کیدونکی توکي او د سون توکي او نور خام کمیاب مواد وارد شي، نو اسعاري لګښتونه به تر یو میلیارد افغانیو هم را ټیټ شي، همدا ټکي د افغانستان د صنعتي کیدلو اړتیـــا ښکاره کوي. که چیرې د سون توکي، خام توکي او استهلاکي توکي د هېواد دننه تولید شي، نـــو د ماشـــینونو او تجهیزاتـــو د واردولو فرصت لوړیږي او پوروونه به ادا شي او د صنعت د پرمختیا لپاره (په تیر، د درانه صنعت، د نفتو تولید، اوسپنې د ویلـــې کولو او پولاد جوړولو، کیمیاوي توکیو د تولید او د ماشین جوړولو او بریښنا تولید ته) به لار هواره شي او د هېواد د اقتصـــادي خپلواکي په لاره کې به یو ګام اوچت شي، په نا محدوده بڼه د استهلاکي توکیو واردول، د ملي ضایعو د پرمختګ مخه نیسي او عایدات مو کمېږي، په داسې حال کې چې د استهلاکي وارداتو د خرڅلاو ګټه یواځې د سوداګري په کړۍ کې بنده پاتې کېږي، خو د ملي ضایعو د پرمختیا لپاره ګټه نه کوي. په هر حال؛ د پرمختیایي پانګې اچونې لپاره د هېواد دننه او بهر پورونـــو تـــه لاس واچول شو، په لومړي پلان کې په سلو کې ۶۵ پانګه له بهرنیو پورونو څخه وه او په دوهم پلان کې دغه سلنه (۷۰) تـــه لـــوړه شوه.

ACKU

د کورنیو مالي ستونزو د حل لپاره (چې زیاتره یې لامل د کورنیو تولیداتو ټیټه کچه، د بچت نشتولای، د کورنیو عواید په را ټولولو کې نمیګړتیا، د اداراتو تجملي لګښتونه او اسراف، د لوکسو توکیو واردول، تفریحي سفرونه، په بهر کې د افغاني نمایندهګانو اضافي لګښتونه او نورو و) له مرکزي بانک څخه پور اخیستل پیل شول. په ۱۳۴۰ کال کې له بانکونو څخه د حکومت پور ۳۴۶۰۰۰۰۰۰۰ افغانی شو، نو د پیسو عرضه زیاته شوه، حال دا چې کورني تولیدات د پیسو له اندول سره سم زیات نه شول. په دې توګه د هېواد مالي بیلانس ګډوډ شو، د پیسو حجم پړسوب و موند او د توکیو بیې لوړې شوې. په دغو ناوړه شرایطو کې، ډالري اسعار لوړ شول او د هر ډالر بیه له ۳۰ - ۷۰ افغانیو پورې اوچت شو.

۸. د دولت مالي وضعیت

په ۱۳۴۰ (۱۹۶۱) مالي کال کې د دولت عواید، لګښتونه او پورونه په میلیون افغانیو سره په لاندې توګه وو:

عواید:

کورني عواید (د یو ډالر تسعیر ۲۰.۲۵ – افغانۍ) ۲۳۰۳.۵ میلیونه افغانۍ

بلا عوض مرستې	۸۶۶.۲ میلیونه افغانۍ
ټول عداید	۳۱۹۶.۷ میلیونه افغانۍ

لګښتونه:

عادي لګښتونه	۱۵۶۶.۰ میلیونه افغانۍ
پرمختیایي لګښتونه	۱۵۴۹.۹ میلیونه افغانۍ
ټول لګښتونه	۳۱۱۵.۸ میلیونه افغانۍ

د بهرنیو مرستو په واسطه پرمختیایي لګښتونه ۱۳۹۰.۳ میلیونه افغانۍ

د ټولو لګښتونو مجموعه	۴۵۰۶.۱ میلیونه افغانۍ
تنقیص (-)	۱۳۳۶.۴ میلیونه افغانۍ

د تنقیص تمویل:

بهرني پورونه	۵۲۴.۱ میلیونه افغانۍ
له افغانستان بانک څخه پور	۷۸۵.۸ میلیونه افغانۍ
د کال په پیل کې خزانه کې مجودې پیسې	۲۶.۵ میلیونه افغانۍ
ټولې	۱۳۳۶.۴ میلیونه افغانۍ

د لګښتونو په جلا کولو سره د دولت د بودجې لګښتونه، په دغه کال کې په میلیونه افغانیو سره په لاندې توګه وو:

د دربار وزارت	۲۰.۰
د دفاع وزارت	۵۵۲.۸
د کورنیو چارو وزارت (پولیس)	۱۱۲.۱
د معارف وزارت	۱۹۱.۸
د پوهنتون ریاست	۱۱۶.۹

د عامې روغتیا وزارت	۹٦.۰
د کرنې وزارت	۷۰.۸
د کانو او صنایعو وزارت	۲۲۵.۸
د فواید عامې وزارت	۸۹۴.۳
شورا:	۹.۹
د مشرانو جرګه	۰.۴
عظمی صدارت	۱٦.۷
د بهرنیو چارو وزارت	۴۸.۰
د عدلیې وزارت	۱۰.۷
د مالیې وزارت	۷۳.۱
د مخابراتو وزارت	۴۳.۱
د پلان وزارت	۱۴.۴
د مطبوعاتو وزارت	۹۴.۹
د سوداګري وزارت	۵.۸
د قبایلو ریاست	۴۴.۲
د روغتیایي موسسو ریاست	۲۰.۴
د المپیک ریاست	۱.٦
د ملکي هوایي چلند ریاست	۱۰۳.۱
د ترانسپورت ریاست	۱۴.۷
د هیرمند د ناوې ریاست	۷۸.۸
د کلیو ریاست	۱۱.۷
د کارتو ګرافي ریاست	۷.۵
د مالیې وزارت نماینده ګۍ	۴۹.۲
د تکتانې او پورونو د قسطونو ورکړه:	
پولي	۱۹۱.۱
ټول	۳۱۱۵.۸

په دغه مالي کال کې د دولت عواید په ملیون افغانیو:

سیده مالیات) په انفرادي عایداتو، د شرکتونو پر عوایدو، په نا منقول او شخصي جایداد مالیات) ۳۰۱.۵

نا سیده مالیات) پر وارداتو، پر صادراتو، د استهلاکي مالونو پر خرڅلاو او پر انحصاراتو) ۱۱۲۱.۰

د جایداد پر خرڅلاو او په خدماتو باندې مالیات	۹۳.۴
د جواز نامې، فیس او جرایمو له درکه عایدات	٦٦.٦
د جایداونو او پیسو د استعمال له درکه عایدات	۱۰۳.۵
د دولتي تصدیو له درکه عواید	۲۴٦.٦
نور عواید (مرستې او نور)	۷۷.۴
نه لیدونکی عواید (د سرو زرو بیا ارزښت موندنه او نور)	۸۸.۷
نوې منابع (د موټرو په بیو کې بدلون)	۲۰۴.۸
د کورنیو عواید و مجموع	۲۳۰۳.۵
بهرنۍ بلاعوضه مرستې	۸٦٦.۲
ټوله مجموعه	۳۱٦۹.۷

تر ۱۹٦۳ کال پورې د دولت عواید او لګښتونه اوچت شول، او د رسمي خپرونې له مخې د بودجې موازنه په ۱۳۴۲ کې د دولت د عوایدو او لګښتونو له مخې داسې وه:

عایدات: پنځه یلیارده او درې دیرش میلیونه افغانۍ.

له دې جملې څخه سیده مالیات د ټولو عایداتو له جملې څخه په سلو کې ۸.۴۱، له هغې جملې د ځمکو مالیات په سلو کې ۳.۱۸ - د ټولو عوایدو څخه – او د څارویو مالیات په سلو کې ۱.۷۳ له ټولو مالیاتو څخه وو.

د ټولو عایداتو څخه ناسیده مالیات په سلو کې ۳۲.۷٦ و. ګمرکي مالیات د ناسیده مالیاتو ډیره زیاته برخه وه چې د ټولو مالیاتو په سلو کې ۱۹.۳۷ و.

د دولت پورونه د ټولو عایداتو په سلو کې ۲۹.۷٦ یعنی ۵۰۰ ۰۰۰ ۰۰۰ افغانۍ وو چې له هغو څخه د مرکزي بانک پورونه د ټول پور سلو کې ۹.۹۲ یعنی ۹۹۸ ۰۰۰ ۰۰۰ او بهرنی پورونه په سلو کې ۱۹.۸۳ وو.

د دولت نور عواید د ټولو عوایدو په سلو کې ۲۹.۰۷ وو:

لکه چې لیدل کېږي د انفرادي او شرکتونو په عوایدو باندې مالیات ډیر ضعیف دي.

چې دغه دواړه برخې په کال کې د دولت د عوایدو په سلو کې ۳.۵۰ برخه جوړوي، حال دا چې د دولتي تصدیو عاید د ټولو عایداتو په سلو کې ۱۴.۷۰ده. د ګمرکي عوایدو زیاتوالی په افغانستان کې د سوداګریزو فعالیتونو پرمختګ ښیي، سره له دې چې یو څه لامل یې د بیو جګوالی دی.

لګښتونه: پنځه میلیارده او درې دیرش میلیونه افغانۍ.

له هغې جملې څخه د فواید عامې لګښتونه د ټولو لګښتونو له جملې څخه ۱۹.۵۳ فیصده وو.

د دفاعي چارو لګښتونه	د ټولو لګښتونو په سلو کې ۱۲.٦۵
د کورنیو چارو وزارت او ژاندارم	د ټولو لګښتونو په سلو کې ۲.۸۷
د کانو او صنایعو لګښتونه	د ټولو لګښتونو په سلو کې ۱۱.۴٦
عمومي لګښتونه	د ټولو لګښتونو په سلو کې ۸.۹۱
عامه روغتیا	د ټولو لګښتونو په سلو کې ۲.٦۳

ACKU

د بهرنیو چارو لګښت	د ټولو لګښتونو په سلو کې ۱.۵۷
د کلیو پرمختیا	د ټولو لګښتونو په سلو کې ۰.۵۵
مخابرات	د ټولو لګښتونو په سلو کې ۱.۰۴
د کرنې وزارت	د ټولو لګښتونو په سلو کې ۲.۴۰
ترانسپورت	د ټولو لګښتونو په سلو کې ۰.۱۰
د هیرمند ناوه	د ټولو لګښتونو په سلو کې ۲.۶۱
دولتي مطبوعات	د ټولو لګښتونو په سلو کې ۲.۳۱
المپیک	د ټولو لګښتونو په سلو کې ۰.۰۵
پورونه او پولي تکتانه	د ټولو لګښتونو په سلو کې ۱۱.۱۷
نور لګښتونه	د ټولو لګښتونو په سلو کې ۲۰.۱۵

دغه ارقام د افغانستان اقتصادي وروسته پاتیوالی څرګند وي چې د دولت ټول عواید په یوه کال کې (پنځه میلیارده او درې دیرش میلیونه افغانۍ) شوي. حال دا چې له دې جملې څخه په سلو کې ۲۹.۷۶ یعنی دریمه برخه یې له بهرنیو او کورنیو پورونو څخه چمتو شوي ده.

د افغانستان دوهم پنځه کلن پلان هم د یو دیرش میلیارده او درې سوه او اوه پنځوس نیم میلیونو افغانیو لګښت لرونکی و چــې درویشت میلیارده او شپږ سوه او یو نیم نوي میلیونه افغانۍ یې له بهرنیو مرستو څخه او څلور میلیارده او درې سوه یو نوی میلیونه یې له کورني پور څخه او دوه سوه او اته شپیته میلیونه او یو سل او څو زره افانۍ یې له انفرادي تشبث څخه پوره شوې وي. پـــه دې کې د کورنیو منابعو برخه یواځې درې میلیارده افغانۍ وې او بس.

دوهم څپرکی

افغانستان له ډیر پخوا څخه تر میلاد څخه شپږ پیړۍ وړاندې پورې

لومړی

ډیر پخوا

زرګونه کاله په کار وو چې نیم لوڅ او وحشي انسان د تمدن پړاو ته ورسیږي. دا ځکه چې لوی بدلونونه په پیل کې ډیـر ورو او ځنډني وي. دغه لوی بدلونونه په هر ځای او هر وخت کې یو شان هم نه وي، بلکې په بېلا بېلو شرایطو کې په بېلا بېلو پړاوونـو کې د چاپیریال او ټولنیز حالت له مخې را څرګندیږي. له همدې امله لرغوني تمدنونه، چې د بشري ټولنو د بشپړتیا اســتازیتوب کوي، یو بل څخه توپیر مومي. د بېلګې په توګه د بین النهرین په سیمو کې یا د کلدې په سیمه کې چې د ډیر پخواني تمدن زړې دي، تاریخ یې له میلاد څخه پنځه زره کاله مخکې ته رسیږي او د نجومو، ریاضي او طب د علومو پیل هم له همدې ځایــه و، د تمدنونو دوهم نغری په افریقې کې د مصر هیواد دی چې له میلاد څخه درې زره کاله مخکې یې د حکمت، ریاضــي، طــب او نجومو په برخه کې معلومات درلودل، د تمدن د بځرکیو دریېم نغری د مدیترانې او فلسطین ختیزې غاړې دي چې هلته فنیقیانو او بني اسرائیلو له میلاد څخه له درې زرو څخه نیولې تر دوه زره کاله مخکې پورې په سمندر ګرځېدو، سوداګري، صنعت، نساجي؛ په تیره د فنیقي نامتو الفبې په رامنځته کولو او همدارنګه بني اسرائیل د توحید، دیانت او د دولت په جوړولو کې لــومړی ګــام اېښې دی. څلورم نغری د چین هیواد دی چې تاریخ یې له میلاد څخه درې زره کاله مخکې پیل کېږي. چین د یوه جلا - ځانګړې تمدن لرونکی او د نساجي، انځور ګري، تیرې توړولو، رنګ جوړولو، کاغذ او باروت جوړولو، موسیقي، ادبیاتو او فلســفي پــه برخه کې پرمخ تللی و او مهم فلاسفه، منجمین او تاریخ لیکونکي یې لرل. د تمدن او هڅووب پېنځم کانون او مرکــز د آریــان لوړې او د هندوکش دوه اړخونه (افغانستان او ایران) دي. افغانستان له میلاد څخه له درې زره تر دوه زره کاله مخکې پــورې د پرمختللي کرنې او اوبو لګولو لرونکی و چې د ډیر نفوس لرونکی او ځواکمن ښارونه یې لرل. له میلاد څخه زر کالــه مخکــې لاسي صنایع، سکې، طب، نجوم، اوبدلو او فلز کاري دلته وو. شپږم کانون او مرکز هند دی چې له میلاد څخه یو نیم زر کالــه مخکې په شریعت او قانون، الهي حکمت او فلسفه، منطق، ریاضیات، طب او نجوم پوهیدل او یو خپلواک تمدن (هڅووب) یــې درلود چې وروسته بیا په دکن او سیلون کې هم خپور شو. اوم مرکز په اروپا کې د یونان او ایټالیا دوه ټاپووزمې وې چې تمدن یې له میلاد څخه زر کاله مخکې دوران ته رسیږي. یونان د هندسې، نجومو، فلسفې، طب، او ریاضي په برخه کې یو ځواکمن بنسټ کیښود او په ټوله نړۍ کې د دغه تمدن د خپریدو سر چینه وه. همدارنګه لرغونی روم چې د یونان له علومو او پوهې څخه یې رڼا اخیستې وه، د نړۍ په یوه برخه کې د تمدن او پوهې د خپریدو سرچینه وه. دغه ټول تمدنونه د بشریت د لویو ډلو په ډیر زیــات کار او کړاو رامنځته شوي وو، کله به چې د وخت په ترڅ کې د ټولنو د پرمختګ خنډ کیدل، د خلکو په لاس به بیرتــه وران او یو بل نوی هڅووب به یې پر ځان ودان شو.

ACKU

خو افغانستان

د افغانستان د تاریخي دورې یوه ځانګړتیا داده چې د نړۍ ډېرو زیاتو تمدنونو سره آشنا دی. په دې معنا چې: د بین النهرین، د مدیترانې د ختیزو څنډو، مصر او ایران، روم او یونان تمدنونه یو بل سره آشنا او ځیني وخت یو بل څخه اخیستل شوي دي، حال دا چې د هندوستان او چین تمدنونه هر یو یې جلا او ځانګړې وو،. په دې منځ کې افغانستان له یوې خوا د مدیترانې د غاړو تمدن سره آشنا و او هم له هند او چین سره په را کړه ورکړه کې و. افغانستان د شمال له لوري د مرکزي آسیا له دښتو سره نږدې او پولې ورسره لري او له ډېرو پخوا راهیسې چې تاریخ هغه وختونه نه دي ښودلي، د انسانان میشت ځای و. دا ځکه چې د مرکزي آسیا دښتې د بشریت د تمدن یو ډېر لرغونی کانون و. له همدې امله د افغانستان تاریخ د مرکزي آسیا له تاریخ سره تړلی، خو د شمالي هندوستان او ایران تاریخ بیا له افغانستان سره تړلی دی. ددې لامل دادی چې ددغو سیمو خلکو د پیړیو پیړیو په ترڅ کې د افغانستان او د منځنۍ آسیا له خلکو سره یو ځای ژوند کړی او په یوه ژبه یې ورسره خبرې کړې دي، آن هغه وخت چې تر بېلا بېلو شرایطو او عواملو لاندې ملتونه وویشل شول هم دوی ګډ ادبي، طبیعي، نفسي او جسمي خصوصیات درلودل. د دوی ترمنځ اړیکې له نورو ملتونو سره د اړیکو په پرتله جوت اړخ درلود او د اوږدې مودې په ترڅ کې د عین چاپیریال او عقایدو د دوام او ملي ورته والي له امله د دوی ژوند سره یو شان و. همدغه د طبع نږدیوالی د دوی د نیکونو د اعمالو او تجربو پایله وه. په تیره بیا افغانستان، ایران او ماورالنهر (مرکزي آسیا) چې د پیړیو په ترڅ کې د ګډ تمدن او پرمختګ لرونکي وو، او یو بل سره یې نږدیوالی د دوی د هڅووب او روزنې ګډې ځانګړنې بشپړې او خپلې کړې دي.

په هر حال؛ د افغانستان له ډېرو لرغونو وختونو څخه تر اوسه پورې پوره اثار او معلومات نشته یوائې د قره کمر - هیبک له سمڅو څخه د بکرې د تیږې وسلې او د هډوکو وسایل موندل شوي دي چې د تیږې د ډېرې لرغونې دورې خلکو پورې اړه لري. دغه وسایل خلکو د خوراک د تر لاسه کولو په خاطر د غرنیو پسونو، غرڅو او وحشي آسونو د ښکار کولو لپاره په کار وړل، چې وروسته بیا د میوې او دانو د را ټولولو لپاره په کار تلل. دا هغه دوره وه چې انسان د حیوانیت له دورې څخه را جلا شو، خو لا هم په کرنه، صنعت او د کورونو په جوړولو نه پوهید، نو ځکه سمڅو ته ننوتل او له څارویو سره له جګړې پرته بل کار یې نه و. ددغو خلکو فعالیت د نا اواره تیږو توږل او تیره کول و چې په هغو سره د ځان ساتنه او ښکار وکړي. د لرغوني افغانستان یوه مهمه سمڅه د بامیان د دري پنځوس متري بت څخه یو کیلومتر لرې د (چهل ستون) سمڅه ده. په عمومي ټوګه ویل کیدای شي چې د افغانستان ټولنه له میلاد څخه له شلو زرو کلونو څخه مخکې وه او د تیږې تر نوې دورې (چې له میلاد څخه نهه زره کاله مخکې شروع کېږي) پورې یې د بشپړتیا بیلا بیل پړاوونه تیر کړی او له یوې طایفوي موروا کې او اشترکي لومړنۍ ټولنې څخه د فلزاتو دورې ته اوونښتې ده. همدا وخت مسو د تیږې د وسایلو ځای نیولی او غشي، چړې، بیل او نور وسایل جوړ شول. دا وخت د کلالي صنعت وده وکړه، د توکیو راکړې ورکړې او په څارویو سره د هغو لیږدول رواج و موند، څاروي روزنې او د کرنې پرمختګ د نارینه دریځ پیاوړی کړ او د ښځې لوړ دریځ له منځه ولاړ. د پلار واکې پر مهال سره له دې چې خصوصي مالکیت د اشتراکي مالکیت ځای ونیو (د کور، څارویو، صنعتي کورنیو تولیداتو برخه کې)، خو ځمکه بیا هم د یو وګړي له واک څخه بهر وه، دا ځکه چې اوبو لګولو ته یې اړتیا درلوده او دا کار یو تن نشو کولای نو ځکه د ځمکې مالکیت ډله ییزو، دغه حالت پیړۍ پیړۍ دوام و موند.

امریکایي (ډاکتر لویې دوپري) د ۱۹۶۵ کال د کنیدنو په ترڅ کې د مزار شریف د ښار په جنوب کې د بلخ د سیند تر غاړې په

(آق کپرک) سیمه کې یو شمیر آثار لکه برنجي آیینه، ګوتمی، بنګړي، وسلې او دآس قیزه او د لاجبرو نګین (غمی) چې په ګوتمیو کې و، و موندل چې له میلاد څخه د دوه زره او نهه زره کاله مخکې دوران یعنی د تیږې نوې دورې پورې یې اړه درلوده. په همدغه پراخه سیمه کې وزې او پسونه وو او دا د هغې سیمې دننه یوه برخه ده چې لومړی ځل پکې د خوراک دانې وکرل شوې او څاروي په دې سیمه کې اهلي شول. داکتر لویي دوپري عقیده لري چې دغه آثار د ځمکې د ژورو یوې دورې (له میلاد څخه شل زره کاله مخکې) پورې اړه لري او د دې دورې استازیتوب کوي چې دغه ډول آثار تر اوسه پورې له هندوستان او مرکزي آسیا څخه نه دي موندل شوي.

د کندهار په شمال کې د پنځه پنځوس کیلو مترو په واټن کې د (مندیګک) په سیمه کې په ۱۹۵۱ کال کې د کیندنو په ترڅ کې دا جوته شوه چې د افغانستان خلک له میلاد څخه درې زره کاله مخکې میشت او په کیلو کې اوسیدلي دي او له خامو خښتو څخه یې ځانونو ته کورونه جوړ کړي دي، کرنه او مالداري یې پر مخ بیولې ده. تر لاسه سشوې ګانې او لوښي، وسلې، د کودوړي لوښي او مسي لوښي هم چې هندسي بڼې لري، د هغه وخت د پیشه وري اوچته کچه ښکاره کوي. د ودانیو پر مخ هم د (نیم ستونونه) ښکاري. مندیګک دا څرګندوي چې افغانستان له میلاد څخه له زرو کالو نیولې تر درې زرو کالو پورې د سند او ایران ترمنځ د لارې پر سر پروت و. له میلاد څخه دوه او درې زره کاله مخکې د کرنې ښه پرمختګ او په جنوبي سیمو کې د افغانستان د خلکو لوړ فرهنګ د پام وړ و چې د بلوچستان له لارې یې د (موهنجه او دیر) له لرغونو تمدنونو سره نژدې اړیکې درلودې. همدارنګه د غنمو د بیلا بیلو ډولونو کیفیت له مخې، افغانستان په نړۍ کې لومړنی ځای درلود، یعنی د بوټو د کرلو یو لومړنی مرکز پیژندل شوی دی.

سره له دې چې د افغانستان د لومړنی ټولنې او اشتراک دورې یا بې طبقې ټولنې په هکله نښې نښاني نه دي څرګندې شوي، خو ددغه هېواد له وروستي ټولنیز جوړښت څخه یو څه معلومات شته چې په هغه کې: پلار د کورنۍ مشر، سپین ږیري او لویان د طایفې مشران وو، د څو طایفو له یو ځای کیدو څخه قبیله جوړیده چې مشر به یې په انتخابي طریقه ټاکل کید، ځینې وخت به له څو قبایلو څخه یوه لویه ټولنه رامنځته کیده. داسې ښکاري چې افغانستان له میلاد څخه څو زره کاله مخکې یوه لوی ټولنیز بدلون سره مخامخ شوی و او د دغه بدلون په پایله کې کرنې، اوبو لګولو او د کار وسایلو پرمختګ کړی او طبقاتي ټولنې ته رسیدلی. د سیستان د (نادعلي) په سیمه کې د پخوانیو ماتیو پاتې شونې هم د افغانستان د پخوانۍ ټولنې د طبقاتي جوړښت نښه ده.

البته، د کرنې او اوبو لګولو پر مختګ د شنو ناوو او ګڼ میشته او شتمنو ښارونو د را منځته کیدو لامل شوی دی. دغه ډول شتمن ښارونه ځینې وخت د بدوي قبایلو تر یرغل لاندې راتلل. د بلخ ډیر لرغونی ښار چې د باختر سیاسي او اقتصادي مرکز و، تل د مرکزي آسیا د هغو توریایي سپرو تر یرغل لاندې راته چې په کیږدیو کې اوسیدل. په دې توګه د توریایي یرغلګرو په وړاندې د دفاع اړتیا، په افغانستان کې د یوه ځواکمن دولت د جوړیدو لامل وه. د طبقاتي ټولنې د ژوند شرایط هم د دولت د جوړیدو لامل شو تر څو دغه تشکیل و کولای شي په خپله سیمه کې (حکمیت) وکړي او د خطر په حالت کې، د جګړې چارې پر مخ بوځي، دا ځکه چې همدا د لومړنیو حکومتونو دوه بنسټیزې دندې وې، وروسته بیا دولتونه ځواکمن شول او د نورو غتو او وړو چارو په تر سره کولو یې هم پیل وکړ.

په هر حال؛ د افغانستان له پخوا وختونو څخه کیسې او اسطورې دا څرګند وي چې په هغو کې پخوانی تاریخ او شهنامې راغلي دي. تر ټولو نامتو کیسه د (ازی دها کایا د مارانو ضحاک) ده. یعنی دا د بین النهرین د څور زره کاله پخوا سامي پاچا و چې ګواکې د ایران له لارې یې پر افغانستان یرغل کړی او د افغانستان پیشدادي دولت یا پارا دات ته یې د هغه په پلازمېنه، بلخ کې

ACKU

ماتې ورکړه او جمشيد ياد بلخ يما پاچا خپل د پاچاهي خول له لاسه ورکړ او بل پشدادي پاچا (فريدون يا تري تونا) پاڅون وکړاو په بين النهرين کې يې لښکر را ويويست او ضحاک ته يې ماتې ورکړه.

همدارنګه د آثوری باچا (نينوس) داستان وايي چې هغه د ايران او ارمنستان له لارې په زرمه ميلادي پيړۍ کې افغانستان ته راغــی او بلخ يې ونيو. شهنامو د افغانستان د لرغونو دولتونو لکه پيشدادي او کياني (کواني) او اسپه پاچاهانو له لړۍ څخه لوی رزمـــي داستانونه بيان کړي دي. په هرحال؛ د همدغو ټولنيزو بدلونو په ترڅ کې د افغانستان خلک له اساطيري پړاو او عنصر لمـــانځنې څخه تيرا و بيا ميتالوژۍ ته رسيدلي او په پای کې مذهبي پړاو ته رسيدلي دي. ددغې بشپړتيا پايله له ميلاد څخه زر کاله مخکې د نړۍ په يوه تر ټولو لرغوني کتاب (اوستا) کې ښکاري.

ACKU

دوهم
د اویستا پر مهال

اویستا یو لرغونی کتاب دی چې د بلخي زر تښت یا زراتشترا له خوا را منځته شوی دی. سره له دې چې د هغه د لرغونتوب ټاکل ستونزمن کار دی، خو بیا هم داسې اټکل کېږي چې له میلاد څخه به د زرو کالو پخوا وختونو کې لیکل شوی وي. په دې توګه یوائې د (ریګویدا) سرودونه چې د برهمنیانو کتاب دی او په افغانستان کې له میلاد څخه یو نیم یا دوه زره کاله مخکې لیکل شوی او بیا په هندوستان کې بشپړ شوی دی او تورات چې له میلاد څخه یو نیم زر کاله مخکې په بني اسرائیلو کې موجود و له اویستا څخه لرغونتوب لري.

د اویستا ژبه چې په افغانستان کې پیدا شوی، له میلاد څخه څو پېړۍ مخکې همدلته له منځه تللې او پرته له خپله اویستا څخه ددغې ژبې بله نښه په نړۍ کې نه ده پاتې. د زرتښت یا زردشت سرودونه په شفاهي بڼه خوله په خوله وساتل شو، دا ځکه چې د افغانستان اویستایي ادبیات د منظوم شعر لرونکی هم وو، لنډه دا چې دا یو شفاهي ادب و. اویستا له میلاد څخه شپږ پېړۍ مخکې، په یوه بله اریایي ژبه ولیکل شو او تدوین شو، خو وروسته بیا د پردیو د یرغلونو له امله او د یو شمیر ناوړه پېښو له لاسه هغه هم له منځه ولاړ. څو پېړۍ نورې تیرې شوې چې د پارت د دولت پر مهال (میلادي لومړۍ پېړۍ) کې، یعنی کله چې انجیل لیکل کید، یو ځل بیا اویستا را ټول و تدوین شو. په درېیمه میلادي پېړۍ کې د ایران ساساني دولت یو ځل بیا په دې کار لاس پورې کړ او اویستا یې د ساساني پهلوي الفبا په تورو را ټول او تدوین کړ. ساساني اویستا ۳۴۸ څپرکي لري چې په ۲۱ کتابونو کې دی او هر کتاب ۳۴۵۷۰۰ کلمې ښودل شوی، حال دا چې له میلاد څخه د شپږو پېړیو مخکې اویستا ۸۱۵ څپرکي لرل چې په ۲۱ کتابونو کې و، خو نن ورځ د دریمې میلادي پېړۍ د ابوستا له مجموعې څخه ۸۳۰۰۰ کلمې په ننۍ اویستا کې شته.

البته اویستا د څو زرو کلونو د پېښو په ترځ کې نشو کولای چې د خپل لومړني تدوین په ترتیب سره په خپله اصلي، بشپړه او خالصه بڼه پاتې شي. هغه تفسیر (زند) چې په پهلوي ژبه پر اویستا لیکل شوی او په دغه تفسیر بل تفسیر لیکل شوی چې (پازند) نومېږي. نن ورځ د ابوستا ډېر لږ برخه ګاتونه پاتې دي چې زیاتره یې مذهبي سرودونه دي. د اویستا یوه خطي نسخه چې په (دین دبیره) رسم الخط لیکل شوی. د دنمارک په کوپنهاګ کې شته چې په څوارلسمه میلادي پېړۍ کې یې لیکل تر سره شوي دي. دین دبیره رسم الخط په شپږمه میلادي پېړۍ کې د ساساني دورې د اویستا د لیکلو لپاره را منځته شوی و، دا ځکه چې معمولي الفبې، اعراب نه لرل نو د مذهبي کلمو قرائت په سمه بڼه ستونزمن کار و، نو په هغه کې یو څه لاسوهنې وشوې، علت توري یې په صحیح تورو کې ور ګډ کړل او په دې توګه (دین دبیره) نوم ورکړل شو. اویستا له ګاتونو څخه ښکاري چې زر دښتي دیانت پر توحید او یوذات نمانځنې ولاړ و. د جنت، دوزخ، برزخ، صراط، میزان او حساب خبرې پکې وې، همدارنګه د غویانو د وژنې او قرباني کولو، دروغ ویلو، غلا، بیابانونو کې ګرځیدو، شر او چپاول په ضد یې شعار ورکاو. دغه دین ښاري ژوند، کرنه، څاروي روزنه او ریښتیا ویل هڅول. د اویستا تر ټولو اوچت اوامر په لاندې کلمو کې نغښتي دي: نیک پندار، نیک ګفتار (غوره وینا)، نیک کردار (غوره کړه وړه).

په لنډه توګه ویل کیدای شي چې زردشتي یا زرشښتي دیانت یوائې معنوي دین نه، بلکې یو اقتصادي دیانت هم و، چې دغې

ACKU

ځانګړتیا دغه دین ته ټولنیز ارزښت ور بانښه او په عین حال کې د هغو وګړو د عقلي لوړتیا ښودنه کوي، چې دغه دین په هغو کې رامنځته شوی دی. اویستا د افغانستان د تاریخ له پلوه ډیر ارزښت لري، دا ځکه چې اویستا له ریګویدا سرودونو څخه وروســته (چې په هندوستان او ایران باندې د آریائیانو له ویشل کیدو مخکې ددغه قوم د څارویو روزنې او نیمه کرنیز نظام ډیره ښه هینداره ده) یو مهم تاریخي ماخذ دی. د افغانستان د لرغوني تاریخ په برخه کې اویستا له جغرافیایي پلوه افغانستان د هندوکش له غرونــو او شاوخوا ولایتونو سره یو ځای شپاړس ټوټې ځمکې بولي. لکه: بلخ (بخدي)، بدخشان (راغا)، مرو (مورو)، هرات (هریــو)، د هلمند حوزه (هراویتي)، ارغنداب (هیتومنت) د سند حوزه (هپته هندو) او سغدیان (ماوراء نهر) او نور. اویستا ددغې سیمې خلک او وګړي (آریا) بللي او د هغوی هېواد ته آریا وایي. اویستا ډېر لرې وختونه را ښیي چې هغه مهال لا د افغانستان خلکو ســکه او پیسې نه درلودې، معاملې او راکړې ورکړې ټولې جنس په جنس و، لکه: آس، غوا، اوښ، پسه او نور. همدارنګه هغه وخت ټولنې مالګه نه پیژندله او لیک او لیکل نه و، خو ښارونه، کلي، کرنه، اوبه لګول، څاروي روزنه، ښوالي او پیشه وري وه. فلزي وسایل کاریدل، اوبدل و، وسلې جوړیدې، ګڼا، موسیقي او ورزش هم وو، طبیبان هم وو. ټولنیز جوړښت کې درې طبقې وې: روحاني، نظامي او بزګر (دهقان).

روحانیونو سیاسي واک درلود، بزګرانو او پیشه ورانو کار کاو او کرول کیدل به (دلته د اویستا یو سرود وګورئ). اویستا جــم (جمشید) ، ویشتاسب (ګشتاسپ) او کاوي او نور یادوي، دا هماغه نومونه دي چې وروسته بیا په یو شمیر اسطورو او د تــاریخ لیکونکو روایاتو او شهنامو هغه د کیاني، پیشد ادیانو او اسپه په نومونو یاد کړي دي چې د افغانستان د لرغــوني بلــخ اوبــاختر پاچایان وو. له دې ټولو سره سره اویستا یې ټولنه د یوه ساده کرنیز تمدن لرونکې وه. له دې امله چې په اویستا کې د فلز یادونه شوې، حال دا چې دوی لا وسپنه نه پیژندله، نو ویل کیدای شي د افغانستان د هغه وخت ټولنه د نوې تیږې او فلزاتو په پړاو کــې وه، او دا هماغه د برونز (برنج) دوره وه دغه ساده تمدن او لومړنی هڅووب یو څه خپلواک هڅووب و چې د افغانستان له ټولنې څخه یې سرچینه اخیستې وه او تردې وخت پورې یې له بل کوم تمدن او هڅووب څخه هیڅ ډول نه و اغیزمن شوی، سره له دې چې دغه هڅووب د نړیوال پراخ هڅووب په برخه کې کوم خدمت و نه کړ، خو بیا هم د سیاسي موسسې (دولت) په جوړولو، د کرنې په پراخه ترویج، او له میتالوجي پړاو څخه د وحدانیت لمانځنې پړاو ته د اوښتو په برخه کې په ټوله منځنۍ آسیا کې مخکښ و. دا د زرتښت د سرودونو یوه بېلګه ده: له (آهنوګات - یسنا ۳۱ مه قطعه ۱۶) څخه:

((ای اهورا له تا څه پوښتنه کوم، د هغه چا سزا څه ده چې د دروغو او بدو کړو وړو د واکمن کولو لپاره هڅې کــوي، هغــه د بدوکړو وړو خبښتن چې د کارګرانو او د بزګرانو او آسونو له ځوروولو پرته یې بل څه له لاسه نه دي پوره سره له دې چې بزګرانو ده ته هیڅ زیان نه دی رسولی.

تاسې باید یو هم د دروغ ویونکو خبرو او حکم ته غوږونه نیسئ ځکه چې هغه کلی کور او ښار او کورنۍ ټول له فساد او احتیاج سره مخامخ کړي، نو په وسلې سره هغه له ځان څخه وشړئ)) له (سپنتمدګات - یسنا ۴۸ ۸ قطعې) څخه:

((غوسه باید پیل شي، د ستم په وړاندې له ځان څخه دفاع وکړئ، ای هغو کسانو چې د پاکو خلکو پاداش او ســتاینه د خپــل ربښتینوالی له امله غواړئ، هماغه ربښتیا چې سپیڅلی یې دوستان دي، د هغه مرستون به له تا سره وی ای اهورا.)) **(۱)**

ACKU

---

۱ د پور داود تالیف، ګاتهاي زرتشت — د بمبئي د ۱۹۲۷ کال چاپ.

دریم څپرکی

د بهرنیو دولتونو لاسوهنې او د افغانستان د خلکو مبارزه
(له میلاد څخه له شپږ پیړۍ مخکې تر درې پیړۍ مخکې پورې)

لومړی

افغانستان او هخامنشي دولت
(له میلاد څخه مخکې ۵۴۵ څخه تر ۳۳۳)

ACKU

له میلاد څخه د زرو کالو مخکې مو دې په لومړي نیمایي کې د افغانستان کرنه، صنعت، لاسي کارونه او پیشه وري د پرمختګ په لاره روان وو. باختریان څخه د هند، ایران او منځنۍ آسیا لارې تیریدې، له اقتصادي پلوه یې په منځنۍ آسیا کې مهـم ارزښـت درلود. د خپلې آبادي او شتمني له پلوه یې د پردیو پام ځانته را اړولی و، په شمال کې د مرکزي آسیا دښتې د سیحون او جیحون د دو سیندونو ترمنځ د هغو آس ځغلوونکو د اوسیدو ځای و چې په کېږدیو کې اوسیدل او تل یې د باختر د آبادي خواته سترګې وې او کله کله به یې د هغوی له پولو تیری کاو او ور ننوتل به، همدا یواځنې ګواښ و چې باختریان یې ویرولي وو. په ایران کې هم ما د قبایل (په لویدیځ او شمال لویدیځ کې) او پارسیان (د ایران جنوب) کې اوسیدل چې تردې وخت پـورې لا د دولـت او سیاسي ځواک لرونکی نه وو چې دوی له میلاد څخه مخکې تر اوومې پیړۍ پورې د آشوریانو د پراختیا غوښتونکي دولـت تـر یرغلونو لاندې وو. همدارنګه د هندوستان خلک د خپل پراخ هېواد د ننه ډیر بوخت وو. سره له دې چې دغه هېواد کې یو شمیر سیمه ییز دولتونه لکه د کوروس او پنچالا دولتونه (د جمنا ګنګا په حوزه کې) او بیا وروسته د (کوسالا) دولت د کاشي او دو په ولایت کې (د بنارس شاو خوا) او د (ودها) دولت د بهار په ولایت کې جوړ شول او دوی د (برمانا)، (مهابهاراتا) او (رامایانا) په نومونو کتابونو کې ددې ذکر هم را وړی، خو بیا هم دغه دولتونه تر میلاد د مخه د اوومې پیړۍ په ترڅ کې یو بل سـره اختـه شول، وروسته یې چې کوم دولتونه لکه (وامسا) او (کوسامبلی) جوړ کړل، ټول د هندوستان په پراخه سیمه کې سیمه ییز کوچني دولتونه وو او د ټول هندوستان د یوه سراسري دولت په مرکزیت ورکولو کې پاتې راغلل، تر څو چې په پای کـې د (مکدهـه) سلطنت رامنځته او د هغو ټولو ځای یې ونیو، له هغه څخه هم افغانستان ته کوم ګواښ نه و، دغه دولت له میلاد څخه مخکې تـر څلورمې پیړۍ پورې دوام و موند خو افغانستان ته یې کوم خطر پیښ نه کړ.

حالات په یوه شان نه پاتې کېږي، لومړی د مرکزي آسیا په کېږدیو کې د اوسیدونکو آس ځغلوونکو یرغلونو، د افغانستان باختري دولت سست کړ، ورو ورو له سیاسي پلوه هېواد کمزوری شو، تر څو چې مرکزیت له منځه ولاړ او د هېواد بیلا بیلو برخو کـې جلا جلا شهزاده ګان په واک کې شول. له بلې خوا له میلاد څخه اوه پیړۍ مخکې په ایران کې لومړی د مادانو دولـت او بیـا وروسته د پارس هخامنشي دولت جوړ شو. دا په لرغونو وختونو کې لکه د آشور د دولت په شان یو نـرۍ نیـوونکی دولـت و

ګرځید. له میلاد څخه مخکې په شپږمه پیړۍ کې د هخامنشیانو اوم پاچا (کورش) د ماد دولت له منځه یووړ او په کوچنۍ آسیا کې یې لیدی دولت چې له دوو پیړیو راهیسې ښه ځواکمن شوی و، هم ړنګ کړ. وروسته یې د کوچنۍ آسیا یوناني ښارونه لکه د لیدی دولت د سیمو په شان یو په بل پسې ایران پورې وتړل. کوروش د نوې کلدې دولت هم ړنګ او د بین النهرین سیمې یې د ایران برخه و ګرځوله، په همدې وخت کې کوروش بندیان کړل شوي یهودان خلاص کړل.

دا مهال په دومره ځواک سره کوروش د باختر د شتمنې خاورې نیولو ته پام واړاو او له میلاد څخه لــه ۵۴۵ څخــه تــر ۵۳۹ مخکې کلونو کې یې هغه افغانستان سره جګړه پیل کړه چې کوم مرکزي دولت یې نه درلود. د افغانستان خلکو شــپږ کالــه د کوروش له لښکر سره جګړه وکړه، خو کوروش د کرمان، پارتیا، باختر، ستاګیدیا (هزاره جات) سیستان، بلوچستان او کنــدهار ونیول او په کاپیسا کې یې هم ډیر کلک جنګونه وکړل، په خپله له میلاد څخه ۵۳۹ کاله مخکې په همدغو جګـــړو کـــې ووژل شو. د کوروش زوی کامبوزیا دومره ځواکمن و، چې له میلاد څخه ۵۲۵ کاله مخکې کې یې د فرعونانو د لړۍ له ۲۶ فرعـــون یعنی وروستي فرعون څخه ټول مصر ونیو. لومړی داریوش د لومړي ځل لپاره په ایران کې سکه کونډه کړه، وروستته تر هغه چې له میلاد څخه ۵۱۲ کاله وړاندې یې د اسکیتانو او تراسانو هېواد او مقدوینه ونیول، نو افغانستان ته یې مخه کړه او آن تر ســـند پورې وړاندې راغی. په همدې لړ کې د هخامنشي نورو پاچایانو زیاته پاملرنه لویدیځ خواته شوه او له ختیځ لورې یې مـــخ واړاو. همدغې خبرې یعنی له ختیځ لوري د هغوی د مخ اړولو فرصت دا امکان برابر کړ چې د افغانستان د شمال او لویـــدیځ ولایتونـــه ورو ورو بیرته ځواک و مومي او په خپله د خپلواکې پاچاهي په فکر کې شي. کله چې له میلاد څخه څلور پیړۍ مخکې یونان پر ایران لښکر راوست، دریېم داریوش (۳۳۸ - ۳۳۲) کاله له میلاد څخه مخکې) د ځان ساتنه و نشوه کولای نو مخ په افغانستان راغی، خو دا وخت د افغانستان خلکو د هغه په وړاندې پاڅون وکړ او مخې ته یې و دریدل، او په دې توګه د باختریـــانو والـــی (بسوس) خپلواکي اعلان کړه او خپل ځان یې پاچا کړ، داریوش د همدې په لاس ووژل شو، په دې توګــه مقــدوني ســکندر د پخوانۍ نړۍ یو نامتو نړۍ نیوونکی، ایران ونیو او بیا ورپسې د افغانستان په لوري راسم شو. مقدوني سکندر د بسوس لښـــکرې ماتې کړې او په خپله بسوس یې وواژه. په دې توګه د هخامنشیانو ځواکمن دولت له پښنو ولوید او افغانستان ته د تاریخ نوې پاڼه پرانیستل شوه.

له میلاد څخه مخکې شپږمه او څلورمه پیړۍ کې، سره له دې چې افغانستان د سیاست له مخې کمزوری و (دا ځکه چې نور نو له میلاد څخه مخکې د اوومې او اتمې پیړۍ په شان ځواکمن نه و، سیاسي مرکزیت یې ورک و او سیمه ییز واکمن د خپلو شخصي ګټو په خاطر د هنخامنشي شاهانو تابع شوی وو) چې دغه حالت د هېواد سیاسي وضع پورې تړلی و، خو ټولنیز تدریجي پرمختګ دوام درلود. افغانستان چې له میلاد څخه اته پیړۍ وړاندې یې زرتښتي دیانت ایران ته وړی و، اوس یې له میلاد څخه مخکې پـــه شپږ مه پیړۍ کې (خروشتي) رسم الخط چې (آرامی) الفبې یې وه، له ایران څخه و مانه، چې دا هم په لرغوني هڅووب کـــې یـــو نوی پرمختګ و.

آرامی الفبې لا مخکې ایران او هندوستان ته رسیدلې وه او په ایران کې لا یو څه سمون هم پکې راغلی و، خو یو څه نیمګړتیا یـــې هم لرله. خروشتي لیک له ښۍ خوا څخه کیڼې خواته لیکل کید، کله چې افغانستان ته را ورسید، تر پینځمې میلادي پیړۍ پـــورې یې دوام وکړ. دغه لیک په دفترونو، دیوانونو، د ډبرو لیکونو پرمخ، د فلزاتو او سکو پر مخ، د کودوړو پر لوښو او په پوســـتکي باندې لیکل کید. دغه لیک په افغانستان کې په یوه معمول پراکریت په قلم او رنګ سره لیکل کید، په فلزي قلم سره منقور کیده هم. په افغانستان کې ددغه لیک نښې لا اوس هم شته، د (ځوات وردک) او (د درونټې د بیمارانو) او (د جلال آباد د هډې) تـــر

لاسه شوې ډبرليکونه او کتيبې يې ښې بيلګې دي. دغه ډبر ليکونه او کتيبې لومړۍ او دوهمې ميلادي پيړۍ او د سترکوشاني دولت زمانې پورې اړه لري. دغه ډبرليکونه، په تيره بيا د څوات وردک کتيبه ددې شاهدي ورکوي چې د افغانستان د هغه مهال په ټولنه کې، يو شمير ديندار خلک وو چې عبادتځايونه او جوماتونه يې جوړول او خيريه اوقاف او خيراتونه يې ورکول. بايد وويل شي چې تر اوسه پورې په افغانستان کې د ميخي خط (نه د مادي دورې او نه هم د هخامنشي دورې) نښې نه دي ليدل شوي، خو يو شمير نورې ليکنې شته چې د هغو د يو شمير ژبه څرګنده نه ده او د نورو د ليک هويت يې پيژندل شوی نه دی. له دې پرته، دغه ليکونه له اسلام څخه مخکې افغانستان کې، د هندوکش په جنوبي ولايتونو کې په ګندهاري پراکريت ژبه، د سانسکريت او برهمي (شارا دا) په ليکدودونو وو. آن دا چې کله چې مسيحي نسطوری دلته راغلل، سرياني ليک هم (که څه هم ډير کوچنۍ ساحه کې دود و)، د افغانستان شمال لويديځ ته را ورسيد. دغو ټولو پيښو د افغانستان د کلتور او تمدن په پرمختګ کې رول درلود. د افغانستان په باختر کې له ميلاد څخه پنځه پيړۍ مخکې يو ډول ځانګړې سکه رواج وه چې دا د سوداګرې د پرمختګ نښه ده.

سره له دې چې هخامنشي دولت نړيوال علم ته کوم خدمت و نه کړ، خو په هنر او معماري کې ښه و، د هېواد د داري په چارو کې يې اوچت لاس درلود او دغه دولت افغانستان ته آرمي ليک راوړ. په همدې سره د افغانستان د تاريخ ثبت شوې دوره پيل کېږي. همدارنګه اهخامنشيانو پر مهال د دفتر چلولو فن هم دلته راغی او د هغوی د معماري، حجاري او اوبو لګولو چارو د افغانستان د ودانۍ جوړولو، تيږې توږلو او اوبه لګلولو په چارو کې اغيزه وکړه، همدارنګه په دغه دوره کې آرامي خط هندوستان ته ورسيد، چې وروسته د خروشتي او برهمی ليکدودونو لپاره بنسټ وګرځيد. هخامنشي دولت په افغانستان کې سياسي تشکيلات او ملکي ويش هم را منځته کړ او د خپل قلمرو په هر ولايت کې يې يو تن (ساتراپی) يعنی والی درلود. چې دغه والي (ساتراپي) له يو تن نظآمي سردار او يو تن منشي (دبير) سره د ولايت چارې سمبالولې. ساتراپانو به د سپينو زرو سکې کونډه کولې او د دوه ګرځنده څارونکو له خوا به د پاچا ساتنه کيده. په افغانستان کې د هخامنشيانو سياسي تشکيلات او ملکي ويش کټ مټ هغه اغيزه درلوده. لکه کومه اغيزه چې د روميانو واکمني په کول (فرانسه) کې درلوده.

له دې سره سره د افغانستان او ايراني، دواړو هېوادونو کلتور او تمدن په دغه دوره کې مخ په پرمختياو، هغه سکې چې په ١٩٣٢ کال د کابل د حضوري چمن له سيمې پيدا شوي دي، په افغانستان کې د هخامنشي دورې پورې اړه لري، همدارنګه د سرخ کوتل له موندل شوی معبد څخه تر لاسه شوي آثار د باختريانو له منځه تللی هنر جوتوي چې دغه هنر په باختر کې د هخامنشيانو، هلنستيکانو او کوشانيانو هنرونه ټول سره ګډ کړي دي.

دوهم
افغانستان او د يونان دولت
(له ميلاد څخه ۳۳۰ - ۲۵۰ کلونه مخکې)

يونان يو کوچنی هېوادو، چې يو نيم ميليون تنه اوسيدونکي يې لرل چې له ميلاد څخه زر يو نيم زر کاله مخکې شپانه سيمه ييز خلک هلته ميشت شول. دغو خلکو د (اژه) سيند شاو خوا، د پلو پونز ټاپو وزمې، يونان، د اژه ټاپوګان او د کوچنی آسيا غاړې ونيولې او تردې وخته پورې يې له تاريخ څخه مخکې دوره او د تيرې په نوي عصر کې ژوند کاو. دوی ليک او ليکدود نه درلود او له خپل پخواني ژوند څخه د يو شمير نکلونو له لارې خبر شوي وو. يوه له دغو نامتو کيسو او افسانو څخه د (تروا) د جګړې نکل دی، د دوی مذهب د اربآب انواع نمانځنه او له اخلاقو تش لمانځل و، خو ورو ورو وروسته بيا د يونان ټولنې بشپړتيا ومونده، له دې پرته دوی د اژه د ټاپو له اسيدونکو څخه، چې پيړی پيړی د مخه د صنعت، تمدن، ليک او ليکدود لرونکی وو، دغه آثار، ادب او هنر زده کړل او د ختيځ د لرغونو ملتونو د هڅووب پر بنسټ يې د يو ځلاند تمدن او هڅووب بنسټ کيښود. (د ختيځ لرغونی ملتونه لکه مصر، کلدانيان او فنيقيان وو). دغه تمدن د هغه وخت د بشريت د فکري او ذوقي پرمختګ استازيتوب کاو. سره له دې چې د بشري تمدن په پرمختګ کې د يونان ونډه تر زياته حده د ادب، فلسفې او ښکلو صنعتونو له لارې وه، خو بيا هم دوی د پوهنې د زړي کرونکي بلل کېږي. له ميلاد څخه اوه پيړۍ مخکې تالس د ټولو شيانو په اساسي وحدت باندې پوه شو او اوبه يې (مادة المواد) و بللې. له ميلاد څخه شپږ پيړۍ مخکې سولون خپل نامتو قانون آتن ته وليکه. له ميلاد څخه پنځه پيړۍ مخکې د مکريت د اتم نظريه وړاندې کړه. هغه په نړۍ کې ټول شيان او اجسام له اتوم او خلا څخه جوړ و بلل. هغه د (جبر) پلوی و. سقراط د اخلاقو په تدريس پيل وکړ. له ميلاد څخه څلور پيړۍ مخکې اپلاتون هغه نامتو فيلسوف و چې کله يې د (مثل) له نړۍ څخه خبرې کړې او بيا يې يو وخت د (جمهوريت) په شان کتاب هم تاليف کړ. ارسطو نامتو فيلسوف او په خپل وخت کې د يونان د فلسفې د بشپړتيا وروستۍ بيلګه وه. د هغه د فلسفې مکتب (ليسه) په آتن کې د هغه مهال د فلسفې او کلتوري آثارو مرکز او د لرغونې نړۍ يو ستر دايرة المعارف و. له بلې خوا همدې فيلسوف ويل چې مريي (غلام) خبرې کوونکی وسيله ده. دده دغه خبره د هغه وخت د يونان له ټوليز ژوند څخه را زيږيدلې خبره وه، چې د مرئييانو په هکله د حاکمې طبقې نظر ښکاره کوي. له هغه وخت څخه وروسته تر هغه مهال پورې چې نور نو يونان اقتصادي، سياسي او کلتوري ماتې سره مخامخ شو او فلسفې او علمي څيړنې ټولې اسکندر پې ته وليږديدلې، بيلا بيل فلسفې مکتبونه په يونان کې را منځته شوي وو لکه:

د مادي فلسفې فيلسوف اپيګور، د سنيکانو (کلبيانو) مکتب، شکاکيون او نور. خو د سياست له پلوه يونان د څه نا څه شلو بيلا بيلو دولتونو لرونکی هېواد و چې هر جلا هېواد خپله پلازمينه درلوده. په هغو ټولو کې مهم يې د اتيک ټاپو وزمه (چې آتن يې پلازمېنه وه)، لاکونی (پلازمينه يې اسپارت و) او بويتی (پلازمېنه يې تب و) وو. د ټولنيز جوړښت له مخې د يونان ملت درې طبقې

درلودې: آزاد، بنده او بيګانه (پردي). آزادې طبقي د حکومت چارې په لاس کې درلودې، ښوونه او روزنه هم د دوی لپاره وه. د نجونو زده کړو ته ډېره پاملرنه نه وه. آزادو نارينه وو چې هوسا ژوند يې درلود، د تفکر او په ټولنيزو او فلسفي چارو کې يې د غور کولو او څېړنې فرصت درلود. دا ځکه چې د ټولنې اعاشه، کار او زيار د مربيانو په غاړه و. د بېلګې په توګه له ميلاد څخه پنځه پيړۍ مخکې د اتيک په ټاپو کې د ازادو يونانيانو شمير د څلويښت زرو په شاو خوا کې وو، خو په همدغه ځای کې ۱۵۰ زره مرئيبانو کار کاو او بيګانه هم ور سره وو. په دغه ډول ټولنيز جوړښت سره د روزنې لرونکی ايسقراط او سوفستان ډېر شول چې د عوام غولوونکو دليلونو او وينا وو په اساس يې د خپلو ځاني ګټو لپاره ټولنه خپلې اغيزې لاندې راوستې وه چې همدې خبرې د يونان زوال برابر کړ، دا ځکه چې دولت فاسد شوی و. له دې پرته په خپله په يونان کې يو بل لامل دا و چې د پينځمې ميلادي پيړۍ په وروستی نيمايي کې د يونان په ښارونو کې خلک په دوو ډلو يعنی بډايو او بيوزلو ډلو وويشل شول، چې دوی يو د بل په ضد مبارزه کوله. بيوزلان د آتن سره يو موټي او ملي حکومت ملاتړي وو، خو شتمن بيا ټول د يوه ممتاز او اسپارت سره تړلی حکومت پلويان وو. دغې لانجې او شخړې دومره وخت ونيو چې په پای کې روميان ختيزې مديترانې ته ننوتل، بډايو د خپلو بيوزلو وطنوالو د له منځه وړلو په خاطر له بهرنی دښمن (روميانو) سره لاس يو کړ، په پای کې له ميلاد څخه ۱۴۶ کاله مخکې د يونان خپلواکي د روم تر واک لاندې درې ورې شوه، خو د يونانيانو کلتور او تمدن لا هم د نړۍ په ختيځ او لويديځ کې پاتې شو، آن دا چې په خپله روميانو بيا دغه تمدن او کلتور مديترانه يې هېوادونو ته خپور کړ.

د مقدوني سکندر پر مهال

د پينځمې ميلادي پيړۍ څخه مخکې يونان د ايران او اسپارتيانو تر ير غل لاندې و او له ميلاد څخه څلور پيړۍ مخکې د مقدونيې د پاچا (فليپ) له خوا ونيول شو (له ميلاد څخه په ۳۳۸ کاله مخکې) يو کال وروسته فليپ ووژل شو او د هغه ځوی سکندر يې پر ځای کيناست. دا يو جګړه مار او تند خويه ځوان و، چې هم د ارسطو شاګرد و او هم يې د اتلولۍ فکرونه په مغزو کې وو. له ميلاد څخه مخکې په ۳۳۴ کال له ديرش زره پلي او څلور زره سپاره لښکر او د څلويښتو ورځو خورا کې سره د هخامنشيانو د دولت د جګړې په خاطر روان شو. په لاره کې يې درې جګړې وکړې: کوچنۍ آسيا کې، د اسکندورن د خليج تر غاړې او په ترکيه او اوسنی کردستان کې. هغه د ايران لښکرو ته ماتې ورکړه، او ايران يې ونيو، سکندر چې يو نامتو نړۍ نيوونکی و، په څلورو کلونو کې يې په خپل ځواکمن لښکر سره د کوچنۍ آسيا نور لوی هېوادونه لکه مصر او ايران و نيول. دا وخت هغه د هندوستان د نيولو په فکر کې شو، چې په دې کې لومړی افغانستان دده په لاره کې پروت و. سکندر خپل ځان د پلار له لوري (هر کويس - يعنی د قدرت رب النوع) ته منسوب بآله او د مور له خوا يې ځان د يو نان د افسانوي اتل (آشيل) له پښت څخه ګاڼه او د مصر په هېواد کې يې د (پرامون - د فراعنې لقب دی) غوره کړ. له ميلاد څخه مخکې په ۳۳۰ کې له ايران څخه افغانستان ته چې د مرکزي دولت لرونکی نه و، را واوښت، خو په افغانستان کې له اټکل پرته يو کلک پاڅون سره مخامخ شو. دی دلته څلور کاله د خلکو له خوا په جګړه بوخت پاتې شو او د افغانستان او سغديانا په نيولو کې له ډېرو ستونزو سره مخامخ شو تر څو يې د کولای شول د توس له لارې هرات، بيا کندهار او کابل ته او په پای کې د بلخ بازار او له جيحون څخه واوړي. له يونان څخه يې نولس زره نوی لښکر را وغوښت او له سل زرو عسکرو سره يو ځای بيرته په هندوکش را تير شو او د افغانستان له ختيځ ولايتونو څخه له ميلاد څخه ۳۲۷ کاله مخکې مخ په هندوستان ورغی، سره له دې چې دی له بطليموس سره د افغانستان په ختيځ کې ټيې شو او دده لښکر په دفاعي جګړه کې په طوس، هرات، غزني، بلخ او ماورالنهر کې د افغانستان له

خلکو سره په څو څو جنګونو کې ډېر ستومانه شوی و، خو بیا هم و توانید چې د سند له دریاب څخه پورې وځـي او د جـیلم (پوروس) څنګ ته د پنجاب پاچا له ماتې سره مخامخ کړي. له هغه نه وروسته د (بیاس) تر سیند پورې پر مخ ولاړ، خو نور نو دده اردو د ستومانه کوونکی سفر توان او زغم له لاسه ورکړ، د ایران او بلوچستان له لارې بیرته بابل ته ور وګرځید او همالته په ۳۲ کلنی کې ومړ.

د سکندر په لاس نیول شوې پراخه سیمې چې د سند له دریاب څخه د پخوانیو تمدن لرونکو هېوادونو نه نیـولی تـر ادریاتیـک سمندر، مصر، او قفقاز پورې وې، د یونان د قدرت غوښتونکو سردارانو لاس ته ولویدې. دوی د مقدونیه سلطنتي کورنۍ د غړو د ملاتړ په نوم یو بل سره و نښتل چې په پای کې یواځې درې تنه پاتې شول، په دې توګه هغه ډیره لویه شهنشاهي د دوی تـرمنځ وویشل شوه. مقدونیه او یونان د آنتی کونوس لاس ته ورغله، مصر د بطلیموس برخه شو او شام او ایران د سیلو کوس په برخـه شو. افغانستان چې د سکندر له مړینې وروسته د یوناني څلورو والیانو په لاس کې و (په باختر او سغدیانه ولاتت کې، کابلستان او د هغه شاو خوا ولایت کې. د هرات او سیستان ولایت کې او د کندهار او بلوچستان ولایت کې). یو څه موده وروسته په خپلـه سیلو کوس د ایران له لارې څخه افغانستان ته راغی او له میلاد څخه مخکې په ۳۰۵ کال کې له سند څخه هند ته پورې وت. دا مهال په هندوستان کې یو لوی بدلون راغلی و. په هند کې د چندرا ګپتا موریا تر لارښوونې لاندې یو ځواکمن دولت جوړ شـوی و. همده د سکندر له مړینې وروسته، مکدهه پاچاهي ونړوله او ټولې یوناني نیول شوې سیمې یې ونیولې او لومړنی پاچا و چـې د هند تر ټولو لوی تاریخي سلطنت یې جوړ کړی و.

وروسته بیا د افغانستان ختیزو ولایتونو ته ځیر شو. همده سیلو کوس دې ته اړ ایست چې له سند دریاب څخه بیرته را پورې وځي او د هندوکش په جنوب کې یې له یوناني حاکم څخه ټول پنځه سوه پیلان واخیستله. همدا مهال افغانستان ته د بـودایي دیـن لارویان او مبلغین را ننوتل چې یو وخت یې بیا نیم هېواد ونیو. د سیلو کوس اولادونو او ځای ناستو په افغانستان کې هیڅ کـوم مهم کار و نه کړ، دوی یواځې د افغانستان د یوناني والیانو په اطاعت بسنه وکړه او بس. په پای کې یو وخت د همدغو یونـاني والیانو له ډلې څخه یوه یې د شام او مصر له شخړو ګټه پورته کړه او له میلاد څخه ۲۵۰ کاله مخکې یې د افغانستان خپلـواکي اعلان کړه.

څلورم څپرکی

د بهرني واکمنۍ پای ته رسول او د افغانستان د خپلواکو دولتونو جوړول
(له میلاد څخه درې پیړۍ څخه مخکې تر شپږمې میلادي پیړۍ پورې)

لومړی
افغانستان د یونانو باختري دولت پر مهال (له میلاد څخه مخکې ۲۵۰ څخه تر ۱۳۵ پورې)

لومړۍ د یو دوت د شامي دوهم انتیو کوس له خوا د باختر او سغدیانه د والي په توګه مقرر شوی و، خو هغه د یونـانو بـاختري دولت خپلواکي اعلان کړه. دوهم د یو دوت د هغه ځای ناستي (له میلاد څخه ۲۴۵ - ۲۳۰ کاله وړاندې) د ایران له پارتي یـا اشکاني نوي دولت سره، چې د اوسني خراسان په ولایت کې د افغانستان شمال لویدیځ کې جوړ شوی و، او له میلاد څخه ۲۴۹ کاله مخکې کې یې خپلواکي اعلان کړې وه، دوستانه اړیکې ټینګې کړې، دا ځکه چې دواړه دولتونه د شام د سیلوسي واکمنۍ پر ضد وو. ایوتیدم د یونانو باختري پاچایانو په لړ کې تر ټولو ځواکمن پاچا و چې له میلاد څخه ۲۲۷ کاله مخکې یې افغانستان ته د شامي دریېم انتیو کوش یرغل پر شاوتمباو او د هندوکش د جنوب ولایتونه یې پرته له جګړې څخه د هند له دولت څخه خپلواک کړل. د هېواد په لویدیځ کې ایوتیدم د توس تر ایالت پورې وړاندې تللی و(له میلاد څخه ۲۰۶ کاله مخکې) او داسې اټکل کېږي چې هغه به کاشغرستان هم په هغه مهال کې نیولی و. په دې وخت کې بلوچستان له افغانستان سره وتړل شو. د ښارونو جوړول، د لویو لارو جوړول، او به لګول، پیشه وري او د څارویو روزنه په همدې دوره کې ښه پر مخ ولاړل، آن دا چې باختر د (هـزار شهر) نوم وګاټه، له هند او چین سره سوداګري پراخه شوه. په هغه مهال کې د ولایاتو اداره د ډیرو مقتدرو والیانو په لاس کې وه چې زیاتره یې شهزاده ګان وو او هر یوه د خپل واک په سیمه کې خپله سکه په خپل خپل نوم ګونډه کړې وه. اوس هم د ایوتیدم د سرو او سپینو زرو سکې شته. د متریوس (له میلاد څخه ۲۰۰ - ۱۶۰ کاله مخکې) تر سند او د پنجاب تر سیمو پرمخ ولاړ او تاکسیلا یې هم ونیوله. منا‌ندر جنرال دیمتریوس، شمالي هندوستان د ګنګا تر غاړو پورې ونیو. په دې توګه د هېواد سیاسي پولې د ایران له دښتو څخه د ګنګا تر غاړو او د سیحون او جیحون له حوزې څخه تر سمندر پورې پراخه شوې. د یونانو باختري دولت فتوحاتو له میلاد څخه مخکې تر ۱۷۵ کال پورې پای و موند، دې پسې وروسته له میلاد څخه ۱۷۵ کاله مخکې ایو کراتید پاچا شو. دده پر مهال یونانو بآختري سردارانو په نیول شوي هندوستان کې یو جلا دولت جوړ کړ. له همدا مهـال څخـه د یونـانو باختري دولت سیاسي نړیدل پیل شول. د واکمني دننه د لویو واکمنو د ډلو ترمنځ شخړې پیدا شوې او له بهر څخه د اشـکاني دولت ځواک مخ په زیاتیدو، تر څو چې د هېواد په لویدیځ ولایت کې یې لاس و موند. خو تر ټولو لویه پیښه د (سـیتي) قبیلـو مهاجر کیدل و. دغو قبایلو له سیحون څخه پورې غاړې څخه په شمال مشرق کې مخ په سغدیانه راتګ پیل کړ. ددغو مهاجرتونو لومړۍ څپه د (اسکایي) په واسطه ماورالنهر ته ورغله او ورپسې بیا له جیحون څخه په تریدلو سره یې د باختر ایالت ونیو. کله چې

ACKU

دغه مهاجرت مخ په لویدځ ولاړ، نو هلته د اشکاني پارتیا دولت له ځواک سره مخامخ او نور وړاندې تګ څخه پاتې او د سیستان او کندهار سیمې یې په جنوب کې ډېکې کړې، له دې څخه وروسته سیستان یا لرغونی در انګیانا د اسکایي یا (ساکستانا) په نوم یاده شوه. اسکائي وګړي له سیستان او کندهار څخه د سند تر حوزې پورې ورسیدل.

په هر حال؛ د کوږنیو اسکایي وګړو فشار او د اشکاني دولت یرغلونو له میلاد څخه ۱۳۵ کاله مخکې یونانو باختري پاچا هیلوکلس دې ته اړ ایست چې د هندوکش له شمال او د بلخ له پخوانۍ پلازمینې څخه د هندوکش جنوب ته ولاړ شي او کاپیسایي د دولت مرکز شوه. ددغه دولت لمن په ختیځ کې تر سند پورې خپره وه. انیتال کیداس، امین تاس او هر مایوس او نور چې د هیلوکلس ځای ناستي ول، له میلاد څخه تر یوې پیړۍ مخکې پورې یونانو باختري پاچاهي اوږده کړه، خود همدغې پیړۍ په پای کې د پارتیانو او اسکائیانو د زور له امله بیخي له منځه ولاړل.

پارتیان او اسکائیان له میلاد څخه مخکې دوهمې پیړۍ په پای (۱۲۰ ق. م) کې او د میلادي لومړۍ پیړۍ (میلادي ۷۵ کال) کې د سیستان او کندهار په ایالت او د سند په کوزه حوزه کې د خپلواکو حکومتونو لرونکي وو. د هغوی د مسکوکاتو د شتوالي سره سره، د هغوی تاریخ روښانه نه دی. د د وی سکې په دوو ژبو او په یوناني، پراکریت او خروشتي لیکدودونو وې.

د یونانو باختري دولت پرمهال د افغانستان ټولنیز وضعیت

افغانستان ته د سکندر او یونانیانو راتګ چې هغوی سره یو شمیر پوهان او هنرمندان هم یو ځای وو، د افغانستان په مادیاتو او معنویاتو ژوره اغیزه وکړه. دغې سترې پیښې د هېواد ډېر لرغوني کلتوري، ټولنیز نظام او تمدن ته لوی ټکان ورکړ او د دوو تمدنونو د یو ځای کیدو له امله، د هېواد کلتور او هڅوب یوه نوي پړاو ته اوچت شو، کله چې یونانیان افغانستان ته راغلل، دوی مجرد سپاهیان وو چې ودونه او اولادونه یې نه لرل، نو کله چې دلته پاتې شول، په دې هېواد کې یې ودونه وکړل و ورسره ګډ شول. دغه ګډیدلو هغوی د افغانستان د عقایدو او مذهب او کلتور تر اغیزې لاندې راوستل او له یونانیانو سره یې ډېر توپیر و موند او خپلواک ژوند یې غوره کړ. دا یوائې نه وه، یوه بله پېښه هم وشوه چې زمونږ د هېواد په تاریخ او کلتور کې یې ژوره اغیزه پاتې شوه، هغه دا چې له میلاد څخه مخکې دریېمې پیړۍ له نیمایي را وروسته چې په افغانستان کې د یونانو باختري دولت خپلواکي اعلان شوه، له ختیځ لوري څخه د هندوستان د موریا لوی دولت له سند څخه را پورې وت او د هندوکش تر جنوب پورې ورسیدل. ددغه دولت مذهبي مبلغانو، بودایي روحي ډاډ بښونکی مذهب چې د مادیاتو د غوښتنې بر خلاف و او د ریاضت او عبادت په واسطه یې د بشر د اخلاقو سمون غوښت، دلته راغی او له میلاد څخه مخکې تر دوهمې پیړۍ پورې ددغه دین روحاني او اخلاقي واک او اغیز تر باختریان پورې خپور شو. د افغانستان یونانو باختري دولت چې بډاي هندوستان ته یې د تمې سترګې نیولې وې، ددغه نوی مذهب د خپریدو مخنیوی و نه کړ، نو ځکه بودایي دین د هغه له میتالوجي سره، د هېواد نیمه ختیزه برخه ونیوله، تر دې پورې چې پخواني دیانت یعني زردشت ټینګ پاتې نه شو او وار په وار د هېواد لویدیځ ته په شا ولاړ. نو ځکه په هغه مهال څو بیلا بېل عقاید او ادیان د درناوي وړ وو، لکه د یونان ارباب النوع، زرتښت دین، بودا، اناهتیا او اپولون. ددې ټولو مزدکونه یو د بل خوا په خوا وو، له دې امله چې په میلادي لومړیو پیړیو کې د یونانو بودایي صنعت مدرسه او د بودا مذهب ډېر پرمختګ وکړ، نو ځکه دلته له میلاد څخه مخکې د دریو پیړیو یونانو باختري دورې وضعیت او ټولنیز حالات په پام کې دي:

له میلاد څخه له دریېمې پیړۍ تر لومړۍ پورې په افغانستان کې پیشه وري ښه وده وکړه، د پڅ توږلو، حکاکي او مهر جوړولو صنعت ترقي کړې وه. ورو ورو د افغانستان یونانو باختري صنایعو هم په هندوستان او هم په چین او مرکزي آسیا کې اغیزه

درلوده. سنګیانګ او سیالکوټ په چین او هند کې ددغو صنایعو د پراختیا مرکزونه وو. له دې امله چې یوناني لیکدود او ژبه له میلاد څخه درې پیړۍ مخکې په افغانستان کې منل شوی وو او د افغانستان له پراکریت او خروشتي لیکدود سره یو ځای په کارتلل، نو ښکاره خبره وه چې یوناني علوم لکه د هغوی میتالوجي د هېواد په کلتور کې را ګډ شول. همدارنګه له میلاد څخه درې پیړۍ مخکې پهلوي او پارتي لیک افغانستان کې پیژندل شوی و چې د خروشتي او یوناني لیک ترڅنګ تر میلادي دریېمې پیړۍ (د لویو کوشانیانو او د ساسانیانو تر واکمنۍ) پورې پاتې و. د پارتي پهلوي لیک سرچینه او پیل هم هماغه آرامي لیک و، خو یوناني لیک چې په افغانستان ترلږې پولې درلودې، له لومړۍ میلادي پیړۍ څخه وروسته مخ په ورکیدو شو او د افغانستان په سکو کې یې بدلون او کمښت راغی. دغه لیک بدلون ومومند. دغه بدلون موندلي لیک (یونانو کوشاني خط) تر دریېمې میلادي پیړۍ پورې عمر وکړ. له دې پرته د هېواد په پلازمېنه، باختر کې په بیلا بیلو ژبو خبرې کېدې لکه سغدي، پهلوي، یوناني او نورې کورنۍ سره ورته لهجې چې خلک ټول یو د بل په ژبو پوهیدل، خو د هېواد د لرغونې ژبې او لمړنۍ اویستایي ژبې په هکله څه معلومات نشته، خو دا څرګنده ده چې له اسلام څخه مخکې دوران کې په افغانستان کې سغدي، پراکریت، سانسکریت، یوناني، پارتي، پهلوي، اسکایي او تخارې ژبې ویل کېدې. تر ټولو وروستۍ یې دري ژبه وه، چې له اسلام څخه مخکې ویل کیده او لا په اوومه پیړۍ کې دود وه.

په دغه دوره کې سوداګري او د پیسو دوران پراختیا و موندە، ښارونه ښه آبا دوو او د سپینو زرو سکې، د نکلو او سرو زرو سکې هم رواج وې. د باختریانو په بازارونو کې ډول ډول وریښمین او ململ ټوکران، درمل، خواږه خوراکونه، فلزي سامانونه، مسي او د سپینو زرو وسایل او ګاڼې وې. د چین خواته یوه سوداګریزه لاره له بدخشان څخه یارکند ته او بله له فرغانې او کاشغر څخه ورتله، د افغانستان او چین ترمنځ سوداګري له میلاد څخه دوه پیړۍ مخکې پیل شوی وه. چین ته د افغانستان صادرات زیاتره لوښي، قیمتي ډبرې او ګاڼې وې او واردات یې وریښم، لاک، پوستکي، وسپنه، سره زر، سپین زر او نکل وو. په لویدیځ کې سوداګریزه لاره له هرات او پارتیا څخه ایران ته تللې وه. همدارنګه د جیحون سیند چې لکه د سند په شان د بېړۍ چلولو وړ و، ارال سمندرګي ته ورته او یو طبیعي کانال هغه د خزر له سمندر سره نښلاو او د خزر له شاو خوا سیمو څخه سوداګریزه لاره تر تور سمندرګي پورې رسیدله. د هېواد په ختیځ کې سوداګریزې لارې له باختر څخه د هندوکش له لارې کابل او کاپیسا ته او بیا هډې ته او له هغه ځایه پېښور ته تللې وې او دا بیا د سند دریاب ته رسیدلې وې. یوه بله لاره له کاپیسا او نجراب څخه لغمان، سوات او بیا پېښور ته تله او بیا تکسیلا ته رسیدلې وه. په دغو ټولو لارو کې لوی لوی سوداګریز کاروانونه تلل راتلل او په غلې توګه یې ددغو هېوادونو کلتور، عقاید او صنایع یو بل ته لیږدول. افغانستان چې ددغې څلور لارې په مرکز کې و. تر ټولو زیات په دغه راکړه ورکړه کې برخه اخیسته، نو له همدې امله ددغه هېواد تاریخي ځانګړنې ډېرې را څرګندیږي. له سیاسي پلوه هم همداسې و، افغانستن له شمال، لویدیځ او ختیځ لوري څخه، په تیره بیا د شمال له لوري د بیلا بیلو ملتونو را ننوتل و زغمل او په عوض کې یې په دغو ملتونو کې نفوذ هم وکړ او ډیر څه یې په هغوی هم و منل او سیاسي واک یې وربانديې درلود. دغه جریان د هنر، ادب، موزیک او نورو ټولنیزو مسایلو په هکله هم صدق کوي. هغه څه چې واقعیت دی. دادی چې په دغو ټولو پیښنو کې او د زرګونو کلونو په ترڅ کې د افغانستان خلکو په بنسټیزه توګه خپل هویت ساتلی دی او بل هیڅ ملت و نشو کولای چې د دوی ځای نیوونکي شي، بلکې ډیر ځواکمن یرغلګر یې د هغوی له هر څه سره دلته تحلیل کړي. په یونانو باختري دوره کې معموله وسله په افغانستان کې غشي او لیندۍ، نیزه او توره او چاړه او ژوبین زره (زغرې) او سپرونه وو. افغانستان سپاره او پلي لښکر درلود او د جګړې په میدان کې یې نظامي اراده او جګړییز پیلان هم په کار وړل. د هغه وخت په افغاني ټولنه کې (له میلاد څخه

ACKU

له درې پیړۍ مخکې را نیول تر لومړی پیړۍ) د افغانستان مرئیتوب د یونان د مرئیتوب به نه درلوده او نه یې هم طبقاتي قیود لکه د هندوستان د طبقاتي قیودو په شان کلک وو. له دې سره سره د یونان تمدن د سکندر له وخته پیل او د میلادې لومړۍ پیړۍ تر پیل پورې له شرقي تمدن سره ګډ شو او درې سوه کاله یې لرغوني نړۍ اغیزې لاندې وساتله، ددغه تمدن د خپریدو مهم مرکزونه په ختیځ کې مصر او پرګام (په کوچنۍ آسیا کې) او په منځني ختیځ کې، افغانستان و. د آی خانم د ښار او د کوکچې او آمو سیندونو سره یو ځای کیدو په سیمه کې د پخوانیو ښارونو په کنډوالو کې د فرانسوي لرغونپیژندونکو کنیدونو وښوده چې دغه لوی (یونانو باختري) ښار له میلاد څخه مخکې څلورمې پیړۍ پورې اړه لري چې د معماري د یو لوړ سبک لرونکی و چې په هغو کې راز راز یوناني تزئینات په کار تللی وو. آی خانم ښار د زمري د سرونو د مجسمو، لویو ستنو، لویو ودانیو، سالونو، سینګار شویو دیوالونو او د تیږو د ستونونو لرونکی او یو شتمن ښار و. دغه ښار د یونانو باختري هنر ښکارندوی هم دی چې د (کوشاني او ګریکوریک بودیک) د هنر سرچینه بلل کېږي. همدارنګه له دې ځای څخه تر لاسه شوې سکې (مسکوکات) چې د کندز او قلعه زال له خزانو څخه موندل شوي دي، په هغو کې د ګریکو باختري مسکوکاتو بیلګې موندل شوي دي او د جلال آباد له هډې څخه موندل شوي پژونه په افغانستان کې د یوناني هنر د خپروالي ښه څرګندونه کوي.

دوهم

افغانستان د کوشاني دولت پرمهال

(له ۴۰ میلادي کال څخه تر ۲۳۰ میلادي پورې)

سیستي قبایل په اصل کې په کاشغرستان کې میشت او له چین سره ګاونډیان وو، همدارنګه دوی د سیمون په حوزه کې او د خزر د سمندرګي شمال او د تور سمندرګي شمال لوري ته ژوند کاوه چې له میلاد څخه له اوومې پیړۍ څخه تر دریمې پیړۍ مخکې پورې له تیانشان څخه تر ارال پورې یې د ژوند سیمې پراخه شوې. کوشانیان یا یوچیان د سیستي قبیلې هغه برخه وه چې د ختیځ په سیمو کې اوسیدل او دوی د توین هوانګ او کی لین سیمو ترمنځ خواره وو. دوی له هوانګنو قبیلي سره شخړې کولې. په پای کې کوشانیان د هیوانګنو د قبیلي د زور له کبله له خپلې سیمې څخه ووتل، له ایلی او تارم څخه تیر شول او پـه بـین النهـرین (سیحون او جیحون) کې و پنځیدل. د همدې زور له امله اسکایي قبایل د تخاریانو په ګډون له هغو ځایونو څخه مخ په افغانستان راغلل او د تخارستان سیمه له همدې امله د تخاریانو په نوم و نومول شوه، خو یوچیان له میلاد څخه مخکې په لومړۍ پیړۍ کې له جیحون څخه پورې وتل او د باختر سیمې یې ونیولې.د افغانستان په شمال کې د دفاعي سیستم نشتوالي، ددغه سیمو د هـوارو او پستو ځمکو په لرلو سره او د شتمنو ښارونو له امله تل تر ګواښ لاندې وو او د مرکزي آسیا کیږدیو کې د اوسیدونکو خلکو پام یې ځانته اړولی و. خلکو په سارایي لوړو سیمو کې څاروي روزل او په کیږدیو کې اوسیدل او ټول کوچیان وو چې تردې مهـال پورې یې د ځمکې ملکیت نه پیژاند او له مدني ژوند څخه وروسته پاتې وو، خو ددې پر ځای په جګړو کـې ډیـر تکـړه ول او افغانستان چې د منځنۍ آسیا ترڅنګ پروت و، ددغو یرغلونو لاندې راته. روایتونه وایي چې د تورانیانو یرغل پر افغانستان بانـدې ډیر پخوانی لرغونتوب لري چې کله هم دغه یرغلونه نه دي درول شوي او وروسته بیا په نورو کلونو کې هم سیستي بـیلا بیلـو قبایلو له منځنۍ آسیا مخ په افغانستان مخه کړې چې یوه یې هم د یو چي قبیله وه. خو خبر همدلته پای ته و نه رسیدله، بلکې پـه نورو راتلونکو پیړیو کې هم له شمال لوري پرافغانستان بیلا بیل یرغلونه شوي. دغه برخلیک یوازې د افغانستان په برخه کې نـه وو، بلکې په نوره مرکزی آسیا کې هم یرغلونو دوام درلود او تر هندوستان او ایران پورې هم ورسیدل. په دې توګه لیدل کیږي چې له شمال لوري څخه هجرتونه او یرغلونه د افغانستان د تاریخ په ترڅ کې ډیر اغیزمن وو. خو دا هم باید وویل شـي چـې د ټاکلی یرغل او ځینې وخت هجرت او راتګ ترمنځ ډیر توپیر و. هغه تر ټولو خونړی یرغل چې هجرت ورسره یو ځـای نـه و او لکه د یو سیلاو په شان راغلی او بیرته تللی او خپلې شاته یې پرته له ورانې څخه نور څه نه دي پریښي هغه د چنګیز یرغل و.

چنګیز خان نه غوښتل چې په دغه هیواد کې میشت شي. هغه غوښتل بیرته ستون شي او خپله سارایي امپراتوري ټینګه کړي. خـو له هجرت سره یو ځای نورو یرغلونو دومره ویروونکی پایله نه درلوده - ځینو یې لا د هیواد په پرمختګ کې مرسته هم کـړې. د بیلګې په توګه د کوشانیانو یرغل او مهاجرت همداسې یو راتګ و چې دوی په زرګونو کورنۍ افغانستان ته راغلی او همدلته پاتې شوې او ددغه هیواد اوسیدونکي شول. دغو نویو راغلو خلکو د هیواد د هڅووب په بډاینه کې برخه واخیسته او په دې توګـه د ټولنې پرمختګ دوام و موند. په هر حال، وروسته تر هغه چې یو چي قبایل د افغانستان په شمال ولایتونو کې میشت شول، هـرې

ACKU

طايفې خپل مشر درلود چې د هغه تر لارښوونې لاندې يې ژوند کاو. يو وخت د ټولو کوشانيانو مشر د قبايلو مشران ځان ته تابع کړل او په دې توګه د افغانستان کوشاني دولت را منځته شو. د کوشانيانو لومړنی ځواکمن پاچا (کجولا کدفزس) نوميد، چې په څلويښتم ميلادي کال له هندوکش څخه را تير شو او د کابلستان دولت يې چې پارتيانو او پهلوا په هغه کې ډېر واک درلـــود و نړاو. کجولا کد فزس نه يوآځې دا چې کاپيسا او کابلستان تر سند پورې له باختر او سغديانه سره يو ځای کړل، بلکې په لويديځ کې هم تر پارتيا (ننني خراسان) پورې پر مخ ولاړل. په دې توګه وروسته تر يونانو باختري دولت څخه، يو ځل بيـــا د افغانســـتان سراسري دولت جوړ شو. دغه کار تر ۷۸ ميلادي کال پورې بشپړ شو.

وروسته تر پلار څخه ويما يعنی دوهم کد فزس شمالي هندوستان ونيواو د روم امپراتور (تراجان) ته يې هم خپل استازي وليږل تر څو له هغوی سره سياست او اقتصادي اړيکې ټينګي کړي دا ځکه چې روميانو د مديترانې آسيايي ســـواحل چـــې د وريښـــمو د سوداګری د لارې پای و، په واک کې درلودې. له دې امله چې روميان شتمن خلک وو، او د چين د وريښمو د ټوکرانو شوقيان وو او د تجمل شيان لکه عطر او هندوستاني درمل او نور يې هم خوښول، نو دوی کولای شول له هندوستان او چين ســـره پـــه سوداګری کې ډير شيان وپلوري، او وپيري او ددغې سوداګري د ترانزيت لاره له افغانستان څخه تيريدله، په دې توګه افغانستان ته ډيرې پيسې پاتې کيدې. دوهم کد فزس و غوښتل چې د وريښمو د لارې سر رشته د کاشغرستان په نيولو سره هم خپـــل واک کې ولري، خو دچين دولت چې د پر له پسې جګړو له امله د وريښمو لاره په ۹۲ ميلادي کال کې پرانيستی وه، ويې نه غوښـــتل چې افغانستان خپلې موخې ته ورسيږي. کوشاني لښکرې په کاشغر کې د چينايانو له لاسه ماتې وخوړه او کوشاني پاچا له خپـــل ټول هغه پرتم او ځواک سره چې درلود يې د چين دولت ته يې کلنی باج او خراج ورکول و منل.

د افغانستان تر ټولو ځواکمن کوشاني پاچا (کانيشکا) و چې د ۱۲۰ او ۱۶۰ ميلادي کلونو ترمنځ يې سلطنت وچليد. دغه سړی خپل پلازمېنه د هندوکش له شمال څخه د هندوکش جنوب ته را وليږدوله. په کاپيسا کې يې بګرام د اوړي او پيښور يې د ژمـــي پلازمېنه وه. کنيشکا د هېواد په شمال لويديځ کې، اشکاني دولت ته ماتې ورکړه او په شمال مشرق کې يـــې چينـــي ترکســـتان (کاشغر، يارکند او ختن) و نيول او له چيناني شهزادګانو څخه يې يرغمل ونيول په دې توګه د هغه د پاچاهي ور بوی د ګنګ او جيحون له غاړو نيولې تر تارم او ايران پورې ورسيده.

له کنيشکا څخه وروسته د هغه ځای ناستي هريو د هندوستان شتمني، هوارو او نرمواو تودو سيمو ته پام واړاو، تر څو چې د هند په پراخه او ژور سمندرکی ورګډ شول او همالته پکې ورک شول.

په دې توګه د افغانستان د تاريخي ځانګړتياوو يوه بله دوره بيا را څرګنده شوه او هغه دا چې د تاريخ په تګلوري کې د افغانستان زيات شمير دولتونه دومره د هندوستان خواته ور ښوييدلي دي چې په پای کې د هغه لوی چاپيريال په څنډو کې ورک شوي دي.

(واسودوا) د کوشانيانو وروستی پاچا (۱۸۲ ـ ۲۲۰ ميلادي پورې) و چې په هند کې له منځه ولاړ په دې توګه ددغې ځـــواکمنې دورې څخه وروسته په افغانستان کې کوچني سيمه ييز امارتونه د هندوکش په شمال او جنوب کې را څرګند شول. له دغو سيمه ييزو حکومتونو څخه تر ټولو ځواکمن يې د کابلستان دولت و چې د هندوکش په جنوب کې له کاپيسا څخه د سند تر غاړو واکمن و.

ټولنيز وضعيت

د سترو کوشانيانو په دوره کې د افغانستان ټولنيز حالت له لومړۍ ميلادي پيړۍ څخه نيولې تر دريېمې ميلادي پيړۍ پورې لکـــه د يونانو باختري دروې په شان و، چې په نويو شرايطو کې يې د نويو بدلونونو په منلو سره دوام وموند، څو څو عقيدې او دينونه لکه

د پخوا په شان د درناوي وړ وو چې بودايي، زردشتي او برهمني طريقې ټولې په برابره توګه د دولت تر ملاتړ لاندې وې. کانيشکا په خپلو سکوکې د هېواد ټول ارباب انواع انځورول، خو بودايي ديانت په يوه پراخه سيمه کې خپرو. کنيشکا په خپله بودايي شو چې وروسته تر هغه بودايي دين نور هم پراخ شو، له کنيشکا څخه مخکې د کد فزس پاچاهانو شيوايي دين درلود. د کوشانيانو ژبه ختنی بلل کيده، دا له تخاري څخه پرته يوه بله ژبه وه او په ډېرليکونو او مسکوکاتو کې ليکل کيده. دوی په خپلو مسکوکاتو کې يوناني ژبه هم را اخيسته، خو يوناني حرفونه ورو ورو له منځه تلل تر څو چې بيخي له لوستلو ووتل. د هندوکش په جنوب کې سانسکريت او ځينو ځايونو کې پراکريت خلک هم وو. ددغې دورې ليکدود هماغه د افغانستان ډېر پخوانی ليک (خروشتي) و چې له ښي خوا څخه کيڼې خواته ليکل کيد. دغه ليک په افغانستان کې له ميلاد څخه له پينځمې پيړۍ څخه مخکې تر پينځمې ميلادي پيړۍ پورې، يعنی زر کاله عمر درلود. دغه ليک له بلخ څخه تر موهنجو، ديرو، سيستان او له هغه ځايه تر پنجاب پورې دود و چې آثار يې په افغانستان کې له بلخ، باميان، وردک او هډې څخه موندل شوي دي. مذهبي آثار د يو ډول ونې په پوستکي باندې په تور يا سره رنګ ليکل کيدل چې کاغذ ته ورته و، د هندوکش په جنوب کې برهمي ليکدود هم دود و چې هغه له کيڼې خواڅخه ښي خواته ليکل کيد. مذهبي علما، پوهان، هنرمندان او اديبان په دربار او په ټوله ټولنه کې ددرناوي وړ وو. فرهنګ او ادب، په تيره بيا د بودايي مذهب فرهنګ ډېر د پرمختيا په حال کې و. يونانو باختري صنعت چې له ميلادې لومړې پيړۍ څخه مخ په ځوړ و، خپل ځای يې يونانو بودايي صنعت ته پريښود چې دا د ګريکو باکتريان صنعت يوه څانګه وه. دغه نوی مکتب چې د بودايي مذهب او يوناني صنعت له افکارو او روحياتو څخه په ګډه را منځته شوی و، د افغانستان د صنعت کارانو په مهارت سره يې ډيره ترقي وکړه اوپه دوهمه او دريیمه ميلادي پيړۍ کې خپلې لوړې پوړۍ ته ورسيد. همدغه صنعت له افغانستان څخه لکه د بودايي دين په شان چين او مرکزي آسيا ته هم خپور شو. ددغه صنعت آثار او نښې د سمرقند په سيمو او د ختن د مزوکونو په کنډوالو کې ليدل شوي دي. د ګريکو بوديک د صنعتي مدرسې معماري، ودانۍ جوړول او پژ توږل دومره په افغانستان کې پرمختګ وکړ چې لا اوس هم د باميان حيرانوونکی مجسمي او بتان (چې د نړۍ تر ټولو لوې مجسمې دي) کتونکی په حيرت کې اچوي. همدارنګه د هندوکش په شمال او جنوب او پيښور کې موندل شوې مزدکونه او سمڅې او کنډوالې ددې مدرسې په طرز باندې جوړ شوی انځورونه او نور ښکاره کوي. دا وخت انځورګري او رسامي هم ښه پرمختګ کړی و.

د ګرديز له ميرزکې څخه تر لاسه شوي مسکوکات، د کابل د مرنجان غونډۍ له خزانو څخه موندل شوي ګاڼې او د بګرام د مزدک او د کاپيسا د (قول نادر) او د (شمشير غار) او (شترک) موندل شوي مزدکونه او مسکوکات د کوشاني دورې او د مسيحي لومړۍ پيړۍ آثار دي. د کوشانيانو پر مهال د افغانستان سوداګري پراخه وه. د ا ځکه چې د چين، هند او ايران د سوداګري ترانزيت لارې يعنې د وريښمو لاره د افغانستان په لاس کې وه.

له کاپيسا څخه چين پورې اړوند لوښی، د ګاڼو د ساتنی د عاج ضد و قچي (چې هند پورې اړه لري) او ښيښه يې انځور لرونکی لوښي (چې د مديترانې په غاړو پورې اړه لري) چې تر لاسه شوي دي، دا ښکاره کوي چې د افغانستان سوداګري له هند، چين او مديترانې سره په درز کې روانه وه. د افغانستان ددغې دورې مسکوکات د سرو زرو، مسو او مفرغ څخه دي.

موسيقي او ګډا هم د کوشانيانو پر مهال وده کړې وه. د باميانو رنګه انځورونه او د موسيقي غږوونکو مجسمې چې په هډه کې موندل شوي، دوی ذوق څرګندونه کوي. د هغه وخت د موسيقي وسايل رباب، طبله، ډول، شپيلۍ، او نورو و. د نارينه وو جامې پرتوګ، موزې او ملا وستنۍ لرونکی چپنې وې. ښځو اوږده کميسونه او پرتوګونه اغوستل او د مريو يو اميل يې په غاړوکې اچاو، ويښته به يې دوه کمڅۍ کول او شاته به يې اچول.

ACKU

دریم
له کوشانیانو تر یفتلیانو
(له ۲۲۰ میلادي څخه تر ۴۲۵ میلادي کال پورې)

له ۲۲۰میلادي (د سترو کوشانیانو د ړنګیدو) څخه په افغانستان کې د یفتلیانو تر راتګ (۴۲۵ میلادي) پورې دوه سوه کلونه تیر شول. ددغې مودې په ترڅ کې هم په تولنه او هم د هېواد په شا و خوا کې ډېر زیات بدلونونه راغلي وو. په چین کې د (هانیـــانو) دولت نړیدلی و (په ۲۲۰ میلادي کې)، په هندوستان کې د (کپتا) نوی دولت ټینګ شوی و چې همدوی هلته د کوشانیانو پـــاتې شوني له منځه یوووړل. د جیحون په شمال کې د مرکزي آسیا د کوچیانو یا پوونده خلکو فشار مخ په باختر باندې را زیات شوی و، آن دا چې کوشانیان له بدې ورځې د هندوکش له شمال څخه د هندوکش جنوب ته راغلل او پلازمېنه یې هم راوړه. د دریېمې پیړۍ له پای څخه وروسته یفتلیانو د جیحون د شمال سیمو ځمکې ونیولې. د افغانستان په لویدیځ کې د پارتیانو دولـــت چـــې د دوهمې پیړۍ له نیمایي څخه را په دې خوا مخ په نړیدو و، په ۲۲۴ میلادي کې د ساساني اردشیر په لاس نسکور شو. په همـــدې پیړۍ کې د روم امپراتور (والیرین) د ساساني شاهپور په لاس له واک څخه و غورځول شو او په ۲۶۰ میلادي کې بنـــدي شـــو، همدا وخت د افغانستان ترڅنګ یو ځواکمن دولت جوړ شو چې لویدیځ ولایتونه مو ورو ورو د ساسانیانو تر یرغلونـــو لانـــدې راغلل. له یوې خوا د چین لاسوهنو او هڅو د افغانستان سوداګریزې ګټې له زیان سره مخامخ کړې، له بلې خوا ساساني دولت د وریښمو لاره په سم نیمایي کې پرې کړه او چین او افغانستان دواړه بې لار او بې پښنو شول. کله چې په دې توګه د وچـــې لاره بنده شوه، رومینانو سمندري لاس ته پام واړاو او د بیړیو په واسطه یې د هندوستان دلتا یعنی د هند د سمندر او د سند لـــه لارې سوداګري ته دوام ورکړ. د چین سوداګري دوام وموند، خو د افغانستان ترانزیت ته زښت ډېر زیان واوښت.

ساساني دولت چې په دریېمه او څلورمه میلادي پیړۍ کې د افغانستان په شمال لویدیځ کې واکمن شوی و او اغیـــزه یـــې تـــر کابلستان پورې را رسیدلې وه، لکه د خپل پخوانی دولت (پارتي) په شان یې فیوډالي رژیم درلود، خو افغانستان د غلامي د دورې له اقتصادي او فرهنګي زوال سره مخامخ و او برده ګي یا مرئیتوب خپلې وروستۍ شیبې تیرولې چې د فیوډالي مرحلې لومړي پړاو ور نژدې کید، ددغه پیښنو په ترڅ کې او د یوې پیړۍ په موده کې د کوشانیانو هغه برخه چې په باختري سیمو کې میشت وو او د مرکزي آسیا تر ګوزارونو او ګواښنونو لاندې وو، له باختر څخه لویدیزو ولایتونو او یو څه یې د هندوکش جنوب ته ولاړل. د هغو ډلو مشر چې د هندوکش جنوب ته راغلل (کیدارا) و. هغه و کولای شول چې د کوچنیو کوشانیانو دولت دلته جوړ کړي. دغـــه دولت چې له کاپیسا څخه د سند تر غاړو پورې یې اداره په لاس کې لرله، د یفتلیانو تر راتګ پورې یعنی تر پینځمې میلادي پیړۍ پورې یې عمر وکړ چې د دوی د، واکمنو لړۍ ته کیداری سلسله ویل کېږي. ددغې سلسلې د سپینو زرو مســـکوکات د دوی د دولت پیژندنه کوي سره له دې چې ددغې دورې تاریخ تر اوسه پورې هم ډېر څرګند نه دی، خو بیا هم دومره پوهیدای شو چې د سترو کوشانیانو پاتې شونې د هېواد په شمال او شمال لویدیځ کې له ساساني دولت سره و جنګیدل. د ساساني دولت زمـــونږ د هېواد له اوسیدونکو سره له څو جګړو وروسته و توانیدل چې د هېواد په شمال غربي او لویدیځو سیمو کې خپـــل واک ټینـــګ کړي. د هندوکش په جنوب کې کیداریانو هم د څلورمې پیړۍ په ترڅ کې د ساساني دولت سره له څو څو ځله جګړې وروســـته تر څلورمې او پینځمې پیړۍ پورې خپل شته والی ثابت کړی و. دوی د هندوستان د (ګبتا) دولت سره د روغې جوړې لاره ونیوله او د خپلې ځمکنۍ بشپړتیا ساتنه یې وکړه.

څلورم

افغانستان د یفتلي دولت پر مهال
(له ۴۲۵ میلادي څخه تر ۵۶۶ پورې)

هیاطله یا یفتلیان (یپتلیان) چې په تاریخ کې په څو څو نومونو یاد شوي دي، په اصل کې د سیني قبایلو یوه برخه وه، چې د کوشانیانو په شان د شمال مشرق له خواوو څخه د سیحون حوزې ته را ننوتل او د دربیمې پیړۍ تر پای پورې یې د جیحون د شمال سیمې ونیولې. دوی د پینځمې میلادي پیړۍ په پیل کې له جیحون څخه را پورې وتل او د افغانستان شمال ته راغلل چې لومړی ځل یې په ۴۲۵ میلادي کې په تخارستان کې دولت جوړ کړ. په یفتلیانو کې (زوالی) طایفه تر ټولو نامتو وه، دوی په غزني کې میشت شول او هغه سیمه وروسته د همدوی په نوم د زابل یا زابلستان په نوم یاده شوه. د یفتلیانو لومړني پاچایان د افغانستان په تاریخ کې د (افتایلو) او د مهرپور) په نومونو پیژندل شوي دي. دوی له ساساني دولت سره چې د افغانستان په لویدیځ او شمال لویدیځ ولایتونو کې واکمن وو، په جګړه اخته شول. په لومړۍ جګړه کې مرو ته نژدې یفتلیانو د ساساني بهرام ګور له لاسه ماتې وخوړه، خو د پینځمې میلادي پیړۍ په دوهمه نیمایي کې یې ساساني دوهم یزدګرد ته د مرغاب په سیمو کې ماتې ورکړه د یفتلیانو تر ټولو نامتو او څواکمن پاچا (اخشنور) نومید، چې په میلادي ۴۶۰ کال پر تخت کیناست. اخشنور یو ځل بیا ساساني دولت سره ونښت چې د یوې ډېرې کلکې جګړې په ترځ کې یې د ایران لښکر تباه کړ او ساساني شهنشاه (پیروز) یې چې په ۴۵۱ کې پر تخت ناست و، بندي کړ. کله چې پیروز (فیروز) د دواړو هېوادو د پولو د څلیو تر څنګ د نه تیری تړون لاسلیک کړ او پر ځان باندې یې کلنی باج و مانه او خپل زوی (قباد) یې د یرغمل په توګه دلته پرېښود، بیرته خوشې شو. ساساني فیروز چې له جګړې څخه دوه کاله وروسته یې پیسي او باج یفتلي دولت ته ورکړي او خپل زوی قباد یې بیرته له یرغمل کیدو څخه ور خوشي کړ، په ۴۸۰ کې یې پر افغانستان یرغل وکړ. له یفتلیانو سره جګړه په یوه سارایي سیمه کې پیښه شوه، په پایله کې ایراني اردو ماتې سره مخامخ او فیروز د جګړې پر میدان کې ووژل شو. په ایران کې د فیروز ورور (بلاش) د زردشتي روحانیونو په ملاتړ پاچا شو. اخشنور قباد (چې د اخشنور اوښی و اوس یې دده دربار ته پنا راوړې وه) تر ساتنې او ملاتړ لاندې ونیو او له یو مرسته کوونکی پوځ سره یې د ایران پر تخت کیناو او دا یې ورته وټاکله چې ایران به د بآج پیسې په هغو سکو باندې ورکوي چې په کوشانو یفتلي الفبې کونده کړې وي. دغه ډول باج سپارل ایران ته ډېر ستونزمن و. ایران اړ و چې ددغو پیسو د پوره کولو لپاره د ختیز روم له امپراتورۍ سره جګړې وکړي او دا آسانه کار نه و. په پای کې اخشنور کله چې پر ایران بری وموند، د هندوکش جنوبي ولایتونه یې له کاپیسا څخه تر پیښور پورې له کیداري دولت څخه (چې پلازمېنه یې په پیښور کې وه) ونیول هغوی ټول یې ختیز و غوونو ته و ځغلول، په دې توګه د افغانستان سیاسي یووالی بیرته ټینګ شو.

کله چې اخشنور ومړ، نور نو له شمال او لویدیځ څه افغانستان ته کوم ګواښ نه و پیښ، د یفتلیانو بل پاچا (نورامانا) هندوستان ته مخ واړاو او تر پنجاب پورې پر مخ ولاړ. د نورامانا ځای ناستي (مهرا کولا) د پلار په پله ګام کېښود او هندوستان ته ورغی. ده د څو جګړو په ترځ کې د هندوستان د ګپتایانو لوی دولت ته ماتې ورکړه او هغه یې په څو کوچنیو امارتونو وویشه، خو

هندوستان دده له کلک تیري او ظلم څخه په غوسه و په دې توګه کوچنیو کوچنیو سیمه ییزو واکمنو د هغه پـه وړانـدې یـو ځواکمن پیوستون را منځته کړ او په ۵۲۸ میلادي کې یې د یوې لویې جګړې په ترڅ کې مهرا کولا مات کړ او هغه یې د سند او کشمیر خواته و ځغلاو. دغه پېښه د هندوستان د خپلواکۍ او د یفتلي دولت د نړېدو لامل شوه، له هغه وروسته افغانستان د یو څو کوچنیو یفتلي امیرانو او څو سیمه ییزو امارتونو تر واک لاندې پاتې شو چې ځینې مسکوکات یې شته، دغه بڼه تر ۵۶۶ مـیلادي پورې روانه وه.

په دغه دوره کې د افغانستان ټولنیزه اوضاع

د یفتلي دولت پر مهال په عمومي توګه د افغانستان ټولنیز وضعیت لکه د کوچنیو کوشانیانو د دورې په شان و، خو یو څه سرچپه بدلونونه هم ور سره وو. سره له دې چې له چین، ایران او هند سره سوداګري روانه وه، پیشه وري هم ښه وه، خو سره له دې هم د هندوکش په شمال او جنوب کې د یو شمیر ښارونو ځلا پریوتې وه او ګریکو بودیک نامتو صنعت هم له منځه تللی و، په تیـره بیا مجسمه جوړولو ته یواځې سوداګریز اړخ پاتې و. د صنایعو له ځلا پریوتل د هغو مسکوکاتو له بې خونـده انځورونـو څخـه ښکاري چې له یفتلي دروې را پاتې دي. د یفتلي دولت پر مهال د هېواد کلتوري او اقتصادي وضع خرابه شوه او په چین کـې د فیوډالي مناسباتو شرایط مخ په ټینګیدو وو، بیا هم افغانستان د هندوستان او منځنۍ آسیا ترمنځ د هنري اړیکو لاره وه. د بـودایي مزدک هغه کیندنې چې په فندقستان کې شوې، څرګندوي چې په هغو کې د (ګپتابودیست د هنر) د ایراني هنر او د ګریکو رومن هنر اغیزی شته. د بامیانو د لرغونو آثارو نښې هم د ساساني او د مرکزي آسیا د بودایي هنرونو په بڼه دي. د بامیانو او فندقستان د یوالي انځورونه د افغانستان د پینځمې میلادي پیړۍ انځورونه او بودایي، نستوري او مانوي هغه انځورونه چې په افغانستان کـې د چیني رختونو او لرګیو پرمخ لیدل شوي دي، یو بل سره ورته والی لري (دغه انځورونه پورتنیو درې مذهبونو پورې اړه لـري). د کابل د خیرخانې د غاښیي کیندنې څرګندوي چې دا د لمر د رب النوع مزدک و چې پینځمې میلادي پیړۍ یعنی د افغانســتان د یفتلیانو دورې پورې یې اړه درلوده.

په افغانستان کې د یفتلي دولت اهمیت زیاتره له سیایش پلوه و، دا ځکه چې دغه نظامي دولت د افغانستان سیاسي یووالي یو ځل بیا (وروسته تر سترو کوشانیانو) خوندي کړ، چې سیاسي پولي یې له مرکزي آسیا څخه تر شمالي هندوستان پورې وې. یفتلیان هم ښار میشته او هم کوچیان وو، په اوړي کې یې بدخشان او په ژمي کې یې باختري سیمې خوښولې. دوی د کوشانیانو بر خـلاف، بودایي دین ته درناوی نه کاو، خو د هغه پر ځای یې برهمني او د افغانستان میتر (میترا) لمانځنې څخه ملاتړ کاو.

پنځم څپرکی

په افغانستان کې د ترک عناصرو راتګ او د ساساني دولت واکمن کیدل

ختیزې او مرکزي آسیا، په ختیځ کې منچوریا، د خینګان غرونو او د چین له ستردیوال سره او په لویدیځ کې د خزر سمندر سره پولي درلودې. ددغې پراخې سیمې په شمال کې د سایبریا دښتې او په جنوب کې یې د تبت او همالیا لوړ غرونــه وو. د خــزر او بایکل ترمنځ ځمکې یې لویدیزې برخې وې، د پامیر له لوړو او د بالکل له حوزې څخه نیولې تر خین ګان او د چین تــر دیوالــل پورې یې ختیزې برخې وې او د مغلستان سیمه هم ددغې پراخې ساحې شمالي برخه کې راتله. په مجموع کې مرکــزي آســیا او ختیزې آسیا، دواړو تودې شګلنې دښتې هم لرلې او سړې سیمې هم پکې وې همدارنګه د وښو لرونکی او شنه غرونه یې هم لرل چې ژوند ته ډیر ښه برابر و. ژوند او څارویو روزنې ته دغه ډیرې ښې برابرې سیمې دادي: بایکل (د مغلو د اوسیدو اصلي ځای) حوزه، بالخاش (د ترکانو د اوسیدو اصلي ځای)، تاریم (د آري قبیلي پخوانی ځای چې بیا وروسته ترکانو ونیو) د مــاورالنهر پــه ګډون د اورال حوزه (د سیحون او جیحون ترمنځ ځمکې) او د خوارزم سیمه چې د اورال حوزه په اصل کې د آریائیانو د اوسیدو ځای و چې ورو ورو ترکانو او ترکمنانو دغه سیمې ونیولې او بیا په اکثریت بدل شول او خپل دولتونه یې پکې جوړ کړل. په اصل کې هغه مهال چې مغل قوم له آسیایي آریائیانو سره ګډ شول، د (ترک) په نوم و نومول شول وروسته بیا ترکمنان هم د ترکانو له ګډو عناصرو څخه پیدا شول. وروستني سلجوقیان د همدغو ترکمنانو یوه څانګه ده، حال دا چې ازبکان د ختیز تورکــان دي او ژبه یې (چغتایي ترکي) ده چې له ترکنمي ژبې سره نژدیوالي لري، دغه خلک یو د بل په ژبه پوهیږي. د ترکیې د نن ورځې ترکان، لویدیز تورکان دي، د مرکزي او ختیزې آسیا خلک زیاتره په کیږدیو کې لومړنی ژوند درلود، چې دې ډول ژونــد دوی شــتمنو سیمو باندې یرغل کولو او بدوایو سیمو ته په مهاجرت کولو هڅول. له همدې امله افغانستان، ایران، ماورالنهر او چین د دوی تــر یرغل لاندې راغلل. همالیا غرونه هند ته د دوی د ورتګ لپاره خنډ وګرځیدل، نو د ماورالنهر او د افغانســتان لاره هنــد تــه د یرغلګرو لپاره غوره وه. د بابر دولت له همدې لارې په هند کې جوړ شو او د سلجوقیانو دولت د ایران له لارې کــوچنۍ آســیا پورې ورسید. دغو دواړو دولتونو دري ادب او ژبه په هندوستان او کوچنۍ آسیا کې رواج کړل. ترکانو هغه د کیږدیو ژوند چې درلود، له هغه سره یو ځای یې په ختیز ترکستان کې یو څه اوچت تمدن، لیک اوادب درلود. دوی هلته له صنعت، فلز جوړولو او اوبدلو سره هم بلد وو. دوی په ترکي لیک کې سریاني الفبې ومنله او لکه د اویغور تورکانو په شان چې په اتمه پیړۍ کې د ترکي تمدن په سر کې دریدلی وو او کرنې، اوبه لګولو او ښاري ژوند ته یې پاملرنه کړې وه، دوی هم په لویدیځ تورکستان او ماورالنهر کې پر مختللې سیاسي مؤسسې جوړې کړې البته وروسته مغولو په دولسمه پیړۍ کې له همدغو او یغورو څخه لیک زده کړ او له ترکي قراخیانو سره یو څه د کلتور خاوندان شول چې د اویغور او چینایانو د تمدن اغیزه ور باندې وه. له دې ټولو سره سره مدني ترکانو او بدوي تورکانو د شرک او بت پالنې له مذهب څخه نیولی تر زردشت، مانوي، بودایي او عیسوي پورې ټول و منل. پــه لسمه پیړۍ کې بیا لږ لږ اسلام سره آشنا شول او یو وخت بیا د اسلام ښه پالونکي شول. خو د بدوي ترکانو هغــه قبایــل چــې دافغانستان، ایران او ماورالنهر ته راغلي وو، ور ورو د همدغو هېوادونو د کلتور تر اغیزو لاندې راغلل او وروسته بیــا د نــورو

بدوي یرغلگرو مغول او تورکانو په وړاندې ددغه کلتور ساتونکي شول. همدوی یو وخت په هندوستان او کوچنۍ آسیا کې د اسلامي تمدن خپروونکی هم وشمیرل شول، کوچنۍ آسیا ته دتورکانو او ترکمنانو په راتگ کې کوم توپیر چې ښکاري هغه دادی چې په ځینو هېوادو کې ترک عنصر و کولای شول چې د یو واکمن ځواک په توګه د ترکانو د اکثریت لرونکی دولت جوړ کړي. د بیلګې په توګه په خوارزم او ماورالنهر کې یا په کوچنۍ آسیا (اوسنۍ ترکیه) کې د ترکمنانو د حکومتتونو جوړول یادولای شو، خو په یو شمیر نورو هېوادونو کې د ترک عنصر د هغوی له اصلي وګړو سره ګډ شو او ددغو هېوادونو کلتور او ژبه یې و منله او د هغوی په ملت کې و شمیرل شول د بیلګې په توګه په ایران، افغانستان او هندوستان کې همداسې وشول. په افغانستان او ایران کې د ادبیاتو په تاریخ کې د تورکانو او تاجیکانو نوم یو بل سره په تړلې بڼه د یوه ملت په بڼه راغلي دي، نه یو د بل په وړاندې جلا جلا. په هندوستان کې دغه مفهوم یو بل شکل درلود، هلته په دوو ملتونو یعنی مسلمانانو او نا مسلمانانو باندې وویشل شو، دا توپیر پکې نه و چې دغه مسلمان د افغانستان دی که د هند، افغان و که تورک یا بل څوک. -

په هر حال؛ د ترک د عنصر لومړنی څپه په شپږمه میلادي پیړۍ کې افغانستان ته راغله، التایي ترکان چې د پینځمې پیړۍ په لومړیو کې د (توبا) د امپراتورۍ تر یرغلونو لاندې راغلي وو، وروسته بیا په منګولیا کې د جوان جوان پر قبایلو واکمن شول او دې پسې وروسته لویدیزو مورچلونو ته ولاړل او د تارم له حوزې څخه نیولې تر سیحون پورې خواره شول، دوی په سغدیانه کې یفتلیانو ته ماتې ورکړه او د شپږمې میلادي پیړۍ په دوهمه نیمایي کې یې د لومړي ځل لپاره په جیحون کې نوم واوریدل شو. تورک لومړنی لوی امپراتور (تومن) چې له منګولیا څخه تر اورال پورې واکمن و، همدا وخت ومړ او دده پراخه واکمني په دوو ختیځ او لویدیځ برخه وویشل شوه. ختیز دولت په منګولیا کې د تومن خان د زوی موګان خاقان تر لارښوونې لاندې جوړ شو. لویدیز دولت د تومن امپراتور د ورور (ایستامی خان بیغور) تر پاچاهي لاندې جوړ و چې په کاشغرستان، سیحون او اورال برخو باندې واکمن و. د لویدیځ ترکانو دولت ډیر ژر د ایران له ساساني دولت سره یو ځای شو او د افغانستان په شمال کې یې یفتلي کوچنی حکومت ړنګ کړل. په ۵٦٦ میلادي کې د جیحون ښۍ غاړې تورکانو او د جیحون کیڼې غاړې (د باختریان ځمکې) د ساسانیانو پاچا (خسرو انوشیروان) ونیولې او د افغانستان شمال لویدیځ ایالت هم انوشیروان ونیو، خو یو څه موده وروسته ددغو دواړو هېوادونو یعنی د ترکانو او ساسانیانو (د ایران د واکمنو) ترمنځ اړیکې خرابې شوې دا ځکه چې د وریښمو پر لاره د را تیریدونکو مالونو پر سر تورکانو له ایران څخه د خپل مال التجاره د آزاد ترانزیت حق غوښت، خو ساسانیانو دغه غوښتنه نه منله، نو په دې موضوع مخالفت پیدا شو او د لویدیځ ترکان یبغوی (تاردو خان) د شپږمې پیړۍ په پای کې په زور سره ساسانیان د افغانستان له شمال ایالت څخه یعنی له بدخشان څخه تر میمنې پورې و شړل او مخ په لویدیځ یې و ځغلول او په خپله یې د ساسانیانو ځای ونیو، کله چې دغه ډله له غربي ترکان څخه شمالي افغانستان ته راغلل، د هندوکش په شمال کې یې ملوک الطوایفي حکومت جوړ کړ چې د ۳۰ شاو خوا کوچني امارتونه یې لرل چې د ټولو پلازمېنه په کندز کې وه او د لوی واکمن تابعیت یې کاو. د افغانستان په شمال کې دا حکومت او د هندوکش په جنوب کې د کاپیسا حکومت، چې له کابلستان څخه تر سند پورې و او د لسو سیمه ییزو واکمنو په واسطه اداره کید، پلازمېنه یې د بګرام ښار او په جنوب کې د ارغنداب تر حوزې پورې رسید، د هېواد یواځنی لوی حکومتونه وو چې لومړی یې په لویدیځ کې د ساسانیانو په وړاندې د هېواد ساتنه وکړه او ورسته یې بیا له عربو څخه د افغانستان خپلواکي ساتله. شمالي حکومت چې د افغانستان په تاریخ کې په ډیرو ځایونو کې د (تګین شاهي) په نوم یاد شوی دی، لکه د کابلستان د حکومت په شان یې بودایي دین منلی و. نامتو چینایي نړۍ ګرځیدونکی (هیوان تسنګ) د اوومې میلادي پیړۍ په لومړۍ نیمایي (٦۳۰ میلادي) کې د افغانستان له شمال څخه تر ختیځ پورې ګرځیدلی و. هغه د

ACKU

خپلې لارې په اوږدو کې له بلخ، کندز، بامیان او کاپیسا څخه نیولې تر لغمان او ګندهارا پورې یوزرو دوسوه دیرش بودایي مزدکونه، له اته زره څخه زیات بودایي راهبان، لس شیوایي مزدکونه (په کاپیسا کې) او په کندهار کې سل برهمني مزدکونه لیدلي و. په داسې حال کې چې د نوموړی د تګلارې څخه بهر په نورو ځایونو کې هم ګڼ شمیر نور مزدکونه او راهبان ول. چینایي زایرد تخارستان د لوی خان (تاردوشاد) او د هغه د ځای ناستي میلمه پالنه هم یادوي. په هغه مهال کې د افغانستان په شمال، ختیز او څه نا څه په جنوب کې بودایي، برهمني، شیوایي او د لمر نمانځنې مذهبونه وو. ډیر پخوانی دین یعنی زرتښت د هېواد په لویدیځ کې دود و، د سیاست له پلوه د هېواد شمال یو تګین شاهي حکومت و، خو د هېواد ختیځ کې کاپیسایي حکومت و، حال دا چې لویدځ د ایراني ساسانیانو تر واک لاندې و، له دې پرته د هېواد په ځینو نورو ګوټونو کې یو شمیر کوچنې سیه ییز امیران واکمن وو چې اوس یې هم یو څه مسکوکات موندل شوي دي. د چین د تانګ هاي دولت په اوومه پیړۍ کې د کاشغرستان سیمه ونیوه او خپل واک تر سیحون او د هېواد شمالي ولایتونو پورې ورساوه، خو دغې واکمني د اسلام تر خپریدو پورې د تګین شاهي د حکومت واکمني ته زیان و نه رساو. د وخت په تیریدو سره د نویو راغلو ترکانو ګډ مذهب او ګډو ګټو له سیمه ییزو خلکو سره د هغوی ګډ ژوند ته لاره هواره کړه او په پای کې یو واحد ملت ور څخه جوړ شو. د اسلام له خپریدو وروسته دغه یووالی نور هم داسې کلک شو چې نور یې نو له دیني پلوه د هېواد د بیلا بیلو طایفو سره بیلول ناشوني و.

شپږم څپرکی

د عربو واکمني او د افغانستان د خلکو پاڅونونه او مبارزه
(له اوومې میلادي پیړۍ څخه تر نهمې پیړۍ پورې)

لومړی
د اسلام راتګ

د اسلام راتګ

د میلادي اوومې پیړۍ تر پیل پورې د عربستان زیات شمیر خلکو د عربستان په لر اوبولرونکو او بې وښو دښتو کې قبیلوي ژوند درلود. هغه مهال سوریاني عربان د بیزانس تابع وو، خو د فرات د ناوې عربان د ایران د ساساني دولت تابع وو، له دې امله چې عرب شتمن خلک وو، او د عربستان په ښارونو کې سوداګري ښه ځلا درلوده. د مکې ښار د خپل شاوخوا سیمو سوداګریز او اقتصادي مرکزو چې د مصر او شام سوداګریز کاروانونه به د عربستان له ښارونو څخه تیریدل. له دغو کاروانونو سره بیلا بېل نوي وګړي او نوی نوي فکرونه په تګ - راتګ کې وو. مکه چې د عربستان تر ټولو ستر مذهبي مرکز و، مهم تجارتي مرکز هم ګڼل کید. د بیت المقدس او شام، عمان او یمن، روم او حبشې سوداګري او سوداګرو له مکې سره سوداګریز کارو بار درلود. رختونه، قیمتي ډبرې او نور بیلا بیل شیان په همدې لاره واردیدل او صادریدل. دغو ټولو لاملونو د مکې د ښار په ځلا او د نور عربي ښارونو په پرمختګ اغیزه درلوده. ددغه ښار د اوسیدونکو پوهه ورځ په ورځ زیاتیده او د یهودو او نصارا وو له عقایدو او معنویت څخه خبریدل، په داسې حال کې چې په کعبه کې د عربو د بیلا بیلو قبایلو ۳۶۰ بتان ایښودل شوی وو او خلک په باطل پرستي بوخت وو.

د قریشو قبیله چې د مکې د ښار په مذهبي او اقتصادي مدیریت بوخته وه، تل به یې دا اړتیا احساسوله چې اداري نظم او مرکزیت پیاوړی کړي. دا ځکه چې د کلیو او ښارونو ترمنځ کلک تضاد اود ژوند د کچې ډیر زیات توپیر ته یې کتل، له بلې خوا د ایران او روم له خوا د وسله وال تیري ویره هم ورسره وه. ددې ترڅنګ د قبیلوي شخړو مخنیوی هغه بل لامل و چې بایـد عربـي متمرکز دولت جوړ شوی وای. قریشو تل د سوداګریزو لارو امنیت، اداري نظم او د مکې مرکزي والـي غوښـت، تـر څـو سوداګري ګډه وډه نشي او د دوی هغه ګټې له لاسه و نه وځي چې د هند د سمندر او د روم د سیندونو ترمنځ د سوداګري لـه امله دوی ته په لاس ورځي. عربي قبایلو جنګي او ادبي استعداد، د خپلواکي مینه لرله او دې ته چمتو وو چې د خپل هېواد، طبیعي اقتصاد له بدې ورځې خلاصون و مومي، په تیره بیا کله به چې دوی د خپلو ګاونډیو یعنی ایران او روم د ښارونو له تجمل او پـر تمین ژوند څخه خبریدل او بیا به یې دې ته کتل چې عرب په علومو کې هیڅ پوهه نه لري، یوازې د نجومو او زاړه طب، بـوټي پیژندنه او بیطاري په برخه کې یې ډیر معلومات له بابلیانو څخه زده کړي وو او نو دې خبرې به ځورول. د دوی طب دم او دعـا،

ACKU

سوځول، د غرېو پرې کول او لږ شمیر درمل او مشروبات وو. همدارنګه دوی په فال کتلو، ټوټکو او جادو باندې عقیده درلوده، خو بډایه ژبه، ښه وینا، علم او علم انساب یې لرل. له بلې خوا د عربستان دوو خواوو ته د نړۍ دوه سترې امپراتورۍ یعنی ایران او ختیز روم و چې دواړه خپل وړاندې تګ څخه پاتې شوي وو او اوس بیرته مخ په ځوږ وو. ساساني ایران چې له افغانستان څخه تر فرات پورې او له قفقاز څخه تر پاریس سمندرګي پورې واکمني چلوله، د چین سوداګري یې له هند سمندر څخه تر روم پورې په واک کې وه چې د سوداګریزو مالیاتو له سرچینې څخه پوره بډای و. د ساساني دولت پلازمېنه (تیسفون) د هنرونو په برخه کې ښه پوره پرمختګ کړی و. د ایران اوبدلو او فلز کاري پراخه نوم درلود، د مخابراتو (ډاک) او چاپار سامان یې ډیر منظم و، آن دا چې د مصنوعي اوبو لګولو وسایل یې درلودل، خو له دې ټولو سره سره په ایران کې د مستبد دربار تجمل او ډیرو لګښتونو د خلکو ملا د مالیاتو تر درانه بار لاندې ماته کړې وه. کله چې دریېیم یزد ګرد د عرب، د لښکر له یرغل څخه مخ په افغانستان را وتښتید، زر تنه آشپزان، زر سندر غاړي، دوه زره باز ساتونکی او ښکاریان له هغه سره وو. زورور فیوډالان د لا زیات واک د تر لاسه کولو په خاطر وار په وار له مرکز څخه لرې کیدل او د پاچا په ضد وو، همدوی د دوهم خسرو تر مړینې وروسته د څلورو کلونو په ترڅ کې د ولس پاچایان پر تخت کینول او بیرته یې لرې کړل، تر څو چې دریېیم یزدګرد واک ته ورسول شو.

د ایران د هغه مهال په ټولنه کې واکمني په دو پښو ولاړه وه یوه یې وینې او بله یې ځمکوالي. ټولنیزه طبقه بندي او ویش دومره ژوره وه چې هیڅ وګړی لوړې طبقې یا بلې ډلې پورې نشو تړل کیدای. مذهبي زور او تعصب خلک تړلي وو، چا به چې سرغړونه وکړه له حقونو څخه یې بې برخې کید. اشرافیت میراثي او قانوني بڼه درلوده، دولتي لوړ مقامات ټول په میراثي بڼه یواځې یو څو د ګوتو په شمار کورنیو پورې تړلي وو.

ممتاز پاټکی یعنی شهزاده ګان، امیران، لوی فیوډالان او لوی روحانیون د میراثي ځمکو او جایدادونو لرونکی وو او د مالیې له ورکولو څخه معاف وو. نظامي افسران، مامورین او ملکي منشیان د خلکو پر اوږو سپاره وو او دوهمه درجه اشراف د کلیو مشران وو. ځمکوال د نجباوو ټیټه طبقه وه (په تاریخ کې د دهقان په نوم یاد شوی) همدوی مالیات ورکول، د دوی ټولو تر پښو لاندې په کلیو او ښارونو کې د ملت خلک (بزګران او پیشه وران) وو، بزګر د ځمکې یوه برخه کڼل کیده چې په ځمکوال پورې یې اړه درلوده. ښوونې او روزنې یواځې ممتازې طبقې پورې اړه درلوده. د قضا امر د پاچا او روحانیو په لاس کې و (سزاګانې ډیرې درنې او ویروونکې وې او بندیخانې ډیرې ویروونکی وې) په دې ډول شرایطو کې د پینځمې پیړۍ په پای کې مزدک پیدا شو، هغه یو ډول لومړنی اشتراکیت ټولنې ته ور وپیژاند، خوارو او محرومو خلکو د هغه ډیر کلک ملاتړ وکړ، خو حاکمه طبقې (پاچا انوشیروان) په ۵۲۹ کې وکولای شول، چې د مزدک د هغه له شعار (تساوی احوال) سره یو ځای له منځه یوسي. کله چې ساساني دولت د افغانستان د یفتلي دولت له جګړو څخه په بریالي ډول راووت، د سوریې او ارمنستان د نیولو په خاطر یې له روم او بیزانس سره جګړې وکړې. د شپږمې پیړۍ او د اوومې پیړۍ په پیل کې یې دغه دواړه دولتونه له پښو وغورځول. له بلې خوا سره له دې چې ساساني ایران کوم مهم علوم نه درلودل، په طب کې یې څه نه لرل، صرف د لوښو جوړولو، مسکوکاتو، ګچ تورلو او ودانۍ جوړولو پرمختګ کړی و. موسیقي یې درلوده، کرنه و پیشه وري هم ښه وه، په تیره بیا ترکانې، پښکرې او اوبدلو پرمختګ کړی و، سوداګري پراخه شوې وه او د سرو او سپینو زرو مسکوکات دود وو، ښارونه ودان، او سوداګریزې لارې مخ په ختیځ او لویدیځ پرانیستې وې.

د عربستان شمال ته د ختیز روم امپراتوري غوړیدلې وه چې د اروپا د زاړه تمدن وروستی میراث وه. اروپا لا مخکې د جرمن او هون قبایلو د یرغل (په څلورمه او پینځمه پیړۍ کې) له امله له پښو غورځیدلې وه او د روم د ا امپراتورۍ له ړنګیدو څخه وروسته

چې د مرئیتوب نظام یې هم ور سره له منځه ولاړ، د ښاري ژوند لرونکی شوه، په اروپا کې صنعت، سوداګري و فرهنګ مخ په ځوړ شول. مسیحي شوي اروپایي ملتونه په خپلو کې د فیوډالي حکومتونو و د کلیساګانو تر زور زیاتې لاندې وو او مسیحیت د تعصب یو دیوال د ترقي په وړاندې هسک کړی و. مسیحي اروپا له هماغې څلورمې میلادي پیړۍ راهیسې د یونان له پوهې سره مخالفه وه او ددوی په ټولنو کې جهل او خرافاتو حکومت کاو، د همدې پیړۍ په پای کې د کارتاژ دیني شورا له عیسوي مذهب څخه پرته د نورو آثارو لوستل تحریم کړی و. په پینځمه میلادي پیړۍ کې د قسطنطنیې دیني شورا اسقف نسطور او د کلسا نسطوریان (چې عیسوي دین یې د یونان فلسفې سره پخلا کړی و) ټول د ختیز روم د امپراتورۍ له پلازمېنې څخه وشړل. په شپږمه میلادي پیړۍ کې د ختیځ روم امپراتور (ژوستنین) د آتن پوهنتون وتاړه او عیسوي ملایانو به د پوستکو پرمخ زاړه کتابونه، دعاګانې او موهوم وردونه لیکل، په نه توګه اروپا د منځنیو پیړیو په یوه اوږده او ژور خوب ویده شوې وه.
خو د ختیز روم امپراتوري چې د اروپا په جنوب شرق، کوچنۍ آسیا او د افریقا په شمال ختیځ کې په واک کې وه. د زاړه روم د امپراتورۍ له هماغه پیل څخه په ۳۹۵ میلادي کې په دوو ختیزه او لویدیزه برخو وویشل شوه، چې ختیزه برخه یې د لویدیزې په پرتله ځواکمنه وه، پراخ فرهنګ یې درلود، شتمن اقتصاد، لوی ښارونه او د صنعت او د سوداګرۍ لرونکی وه. ددې ټولو په سر کې پرتمینه او لویه قسطنطینه وه. په دغه دوره کې ودانۍ جوړول پر مخ تللی و چې د سنت صوفي کلیسا یې یوه بېلګه ده. همدارنګه د قسطنطینې ډیر لوی ډګرونه او ودانۍ نامتو وې. ختیز روم هم دو چې او هم د سمندر له لارې له ختیزو هېوادونو سره پراخه سوداګري درلوده، د چین، افغانستان، ماورالنهر، ایران، هند، عربستان او حبشې مالونه د هغوی بازارونو ته ورتلل. په خپله په ختیز روم کې رختونه، ښیښنه یې لوښیي او وریښم تولید کیدل (له شپږمې پیړۍ راهیسې). د بیزانس سوداګرو د اروپا لوړو طبقو ته ښکلي شیان چمتو کول ګمرکی عواید و او د غلې - دانې د سوداګري انحصار د هغه مهال دولت نور هم غښتلی کړی و. له همدې امله د ختیز روم پولو او د پولو ساتونکو پوځونو د کیږدۍ لرونکو قبایلو د یرغل مخه نیولای شوه او د دوی پولې له بالکان له ټاپوزمې تر کوچنۍ آسیا او سوریې او فلسطین، مصر او مدیترانې د تر ختیزو ټاپوګانو پورې ډاډمنې ساتل کیدې. آن دا چې په همدې شپږمه پیړۍ کې امپراتور ژورستنین د افریقې په شمال کې د (واندال) سیمه او په ایټالیا کې د (کوت) او د آسپانیا په جنوب کې د لویدیزو کوتیانو سیمې ونیولې او په دې توګه د مدیترانې واکمن هم شو. له بلې خوا د امپراتور ډیره زیاته خپلسري او استبداد ددې لامل شو چې خلک نظام او اداره کې برخه وانخلي او دغه امپراتور د مرئیتوب نظام پر مخ بیوه. هغه د لښکر ایستلو لګښتونه چې نیول شوي سیمې به یې لوټ کولې، په هېواد کې دننه په خلکو د مالیاتو د زیاتیدو لامل هم کیدل چې پایله یې بیوزلي او د خلکو بدمرغي وه، تر څو چې د خلکو کرکه د دولت پرضد د وګړنیزو پاڅونونو په بڼه را څرګنده شوه. په یوه پاڅون کې چې د خلکو له خوا په ۵۳۲ میلادي کې په قسطنطینه کې وشو دیرش زره پاڅون کوونکی ووژل شول. همدارنګه په سوریه، مصر او فلسطین کې خلکو پاڅونونه وکړل چې په زور سره د حکومت له خوا وځپل شول. خو ناراضه ولایتونه لا هم د مناسب فرصت په تمه وو. دا وخت لمباردانو د پیزانس د امپراتورۍ له واکمنی څخه ایټالیا خپلواکه کړه. په دې توګه د ختیز روم امپراتوري، هغه برسیرن پرتم چې درلود، په دننه کې له ړنګیدو سره مخامخ و. قسطنطینه له فرهنګي پلوه هم د یوه مذهبي مستخدم بنه غوره کړه (چې هغه مهال د نړۍ علمي مرکز ګڼل کید) او په هغې کې د مذهبي موضوعاتو د تفسیر او تعبیر پر سر لانجې ددې لامل شوې چې نورې مهمې ټولنیزې پیښې بیخي هیرې شي. د ختیز روم او د ایران د دولتونو همدا فساد ددې لامل شو چې د عربو نوی پیدا شوی ملت پر دواړو یرغل وکړي او له ۶۳۳ میلادي څخه تر ۶۵۱ پورې د ۱۸ کلونو په ترځ کې د ایران ټوله شهنشاهي ونیسي او سوریه، فلسطین او مصر د روم له شهنشاهي څخه را جلا کړي.

ددغه ډول ټولنيزو کورنيو او بهرنيو شرايطو په دننه کې، د مسيحي اومې پيړۍ په پيل کې په عربو کې د اسلام دين اعلام شو. دغه دين د لسو کالو په ترڅ کې قريشو ومانه او ورسته نورو عربي قبايلو هم و مانه او ملاتړ يې وکړ، دا ځکه چې د اسلام دين ددغه قوم مادي غوښتنې بشپړولې او دوی ټولو ته يې واحد دين، واحد مرکز، عمومي امنيت او ملي خپلواکي ورکوله، له دې پرته ددغه بيوزله هېواد د نفوسو ورځ په ورځ زياتولای، چې عمومي اقتصاد يې له سپکاوي ډک و، چې د کلمة الله د کلمې د اعتلا تر شعار لاندې د لرغونې نړۍ د پرتمينو او شتمنو امپراتوريو په لوري د نويو سيمو د نيولو او غنيمتونو د ټولولو په منظور يې رهبري کوله، د اسلام دين کولای شول چې د بيلا بيلو امتونو ترمنځ يووالی راولي، خپل پيروان يې د اسلامي تعاليمو په سيوري کې او د ټاکل شوی (مقدر) مرګ د عقيدې له مخې، نه ماتيدونکی لښکر ته ورکول چې دغې عقيدې او تعاليمو د اطاعت او انقياد له روح سره تړلتيا درلوده. ددغه ډول يوه لښکر دنده د معلومې نړۍ نيول و چې اجر يې وياړونه او په ژوند کې د غنيمتونو ټولول او له مړينې وروسته وعده ورکړل شوی جنت و. عربو په ټولنه کې د خپل ژوند، سياست، قضا، حکومت او آن د تفکر او معيشت مدار همدا دين وټاکه چې په پايله کې يې يوه سوبمنه او کلکه ټولنه را منځته شوه. البته هر دين په خپل وخت او زمـــان کـــې نـــوي سازمانونه را منځته کړي، تورات د اسلام ددين له راتګ څخه دوه زره کاله مخکې داسې مقررات او احکام را وړل چې په هغـــو کې د وګړو حقوقو، د مالکيت اندازه، کورنۍ، د جرم دود او جزا ټاکل شوي وو. همدارنګه مسيحيت د مرئيتوب د ډيرې کلکې دورې پر مهال د بيوزلی د دردونو د پټې اينبودلو او د مرئيبانو د ناخوالو د ډاډ ګيرنې په خاطر د تجمل او شتمنې پـــه وړانـــدې تسليمي او محبت اعلام کړ. په هر حال، موسوي دين زياتره پر دنيوي اړخ او عيسوي دين زياتره پر معنوی اړخ ډده لګوله. پـــه داسې حال کې چې اسلام دواړه، هم دنيوي او هم معنوي يو بل سره وتړل، همدا و چې په يوه لاس کې قرآن او په بل کـــې يـــې توره وه، سره له دې چې عربو د خپلې واکمنی په دننه کې د عربي ژبې په تعميم کې فشار نه و راوړی او په توره يې ډده نه لګوله، خو کله يې چې معنوی فرهنګ تر لاسه کړ او ژبې او ادب يې پرمختګ وکړ، نو د عربي ژبې خپريدل آسانه شول. عربي ژبه پـــه اسلامي هېوادو کې په دفترونو او ادارو کې دود شوه. په داسې حال کې چې عربو به د اوومې پيړۍ تر وروستيو پورې د چارو د تر سره کولو لپاره سيمه ييز منشيان مقررول چې د سيمې ژبه په کارول کيده. اسلام په خپلو تعاليمو سره د زړې نړۍ په وړانـــدې يو مبارزه کوونکی دين و. زوړ نظام يې له منځه يووړ او د دولت د واکونو پولې يې، داسې وټاکلې چې په خپله لـــومړۍ پيـــړۍ دوران کې يې اسلامي ديموکراسي د مرئيتوب په دوره کې د يونان د ښاري ديموکراسی څخه امتياز درلود.

د اسلام پيغمبر او څلورګوني خلفا

د اسلام ستر پيغمبر چې په ٥٧٠ مسيحي کال وزيږيد او په ٦١٠ کال يې د اسلام دين ښکاره کړ، تر ٦٣٢ ميلادي پورې، يې د ديرشو کلونو په ترڅ کې په بيلا بيلو جګړو سره (چې ډيرې نامتو يې بدر، احد، خيبر او ذومته الجندل او د حـــديبي او تبـــوک مصالحات وو) يې د عربستان بيلا بيلې برخې ونيولې او بيا يې د شام خواته لښکر وليږ. همدارنګه د اسلام پيغمبـــر د ختيـــز روم، ايران و حبشې پاچاهان او د يمامه بحرين او غساني امرا په ليکلې بڼه د اسلام د دين منلو ته را وبلل او په خپله يې چې پـــه ٦٢٢ ميلادي کې مدينې ته هجرت کړی و په ٦٣١ کې يې د مکې نامتو ښار ونيو او د اسلامي دولت مرکزيت يې هلته جوړ کړ او په ٦٣٢ کې يې رحلت و فرمايه. د پيغمبر ځای ناستي (څلور راشده، خلفا) (امير المومنين ابوبکر صديق، عمر ابن الخطاب، عثمان غني او علي ابن ابي طالب) له ٦٣٢ څخه تر ٦٦١ ميلادي پورې د ديرشو کلونو په ترڅ کې د بيزانس د امپراتوري آسيايي قلمرو تر دمشق، شام او مصر پورې او شمالي افريقايې تر قرطاجنه دروازې او همدارنګه عراق او ايران يې د افغانستان تر پولـــو پـــورې

ونیول، په نړۍ کې یې د اسلامي سترې شهنشاهي بنسټ کېښودو. ددغه ځواکمن دولت ځانګړتیا تر دې وخت پورې دا وه: په چارو کې له لویانو سره مشوره، د دربار ساده والی، د قرآن او پیغمبر د سنتو پر بنسټ په خبره او عمل کې تقوا، د اسلام د قانون په وړاندې مساوات او په نړۍ کې د اسلام د اصولو د ډادمن کیدو په خاطر جهاد، خود عربي دولت دغه ځانګړتیاوې څکه تـر ډېرو پورې پاتې نه شوې چې:

امویان

د امویانو پراخه شهنشاهي په ٦٦١ میلادي کال کې د اسلامي راشده خلفا وو ځای ونیو او تر ٧٥٠میلادي پورې یې دوام وکړ. په دغه موده کې چې ١۴ تنو اموي پاچاهانو سلطنت وکړ، ټولنیزو، اقتصادي او سیاسي شرایطو بدلون وموند. پـه ٦٦١ - ٦٦٢ میلادي کلونو کې اموي دولت د افغانستان په شمال لویدیز کې د نیشاپور او هرات له ولایتونو څخه د بلخ په لـورې ولاړ، پـه لویدیځ او جنوب کې یې د کرمان او سیستان او مکران ولایتونه ونیول او د سند کوزې برخې ته یې هم ګام کېښود. په ٦٧۴ کې یې مخ په بخارا پوځونه ولیږل او په ٧١١ میلادي کې یې ماورالنهر ونیو. اموي لښکرو تر ٦٩٣ پورې لـه قرطاجنـه څخـه د انتلانتیک د سمندر تر غاړو پورې پرمختګ وکړ، په ٧١٠ کې د اروپا غاړو ته ور ورسیدل. په ٧١٢ کې یې د تولیدو ښارونیو او د ګوتیک دولت یې له منځه یووړ. له هغه څخه وروسته یې تر ٧٣٢ کال پورې د فرانسې جنوبي پولو ته لښکر ولیږ. مخکې لـه دې څخه یې تر ٧٠٠ میلادي کال پورې د سیسیل او ساردني ټاپوګان او د ارضروم ښار نیولی و او آن دا چـې د ختیـز روم د امپراتورۍ پلازمېنه قسطنطینه یې هم یو ځل کلابنده کړې وه. نو په دې توګه د اموي شهنشاهي پولی له ختیځ څخه تر لویـدیځ د سند له سمندر څخه د اتلس تر سمندر پورې رسیدلې، چې دا په خپل مهال کې د نړۍ تر ټولو لوی دولت و. دغه لوی دولت لـه خپل پیدایښت څخه نیولی بیا تر له منځه تلو پورې د افغانستان دولت سره په جګړه کې و، خو بیا یې هم و نشو کولای چې ټـول افغانستان و نیسي د افغانستان خلکو په دغه ټوله موده کې له خپل نظام او سیاست څخه ساتنه کوله او په پای کې یې و کـولای شول چې ددغې سترې شهنشاهي په له منځه وړلو کې برخه واخلي او عباسي دولت د هغو پر ځای راولي.

د امویانو دورې د راشده خلفا وو له دوران سره زیات توپیر درلود. په دې معنا چې: د خلفا وو په دوران کې په عمومي توګـه د عربو د ژوند او اقتصاد شرایط څه نا څه متوازن و او طبقاتي توپیرونه ډیر ژور نه وو، حال دا چې د امویانو پر مهال، کلـه چـې بډایو او پر مختللو هېوادونو باندې واک تر لاسه شو، سوداګري پر مخ ولاړه، پیسي را ټولې شوې، شتمني زیاتـه شـوه، نـو د ځمکوالو او سوداګرو توپیر له بزګرانو، مرئیانو او نورو خواریکښو خلکو سره ډیر زیات شو. همدارنګه اموي دوره (د عمر ابن عبدالعزیز له دورې پرته) کې د عربي او نژادي تعصب له مخې نور تابع کړل شوي ملتونه سپک ګڼل کیـدل او لـه حقوقـو او مساواتو څخه بې برخې کیدل. لویو سوبو، اموي دولت نور هم کبرجن او له تاو تریخوالي څخه ډک او زیات ثروت دوی عیاش او تجملي کړل. له اسلامي قانون څخه سر غړونه وشوه او هغه پاچاهي چې د راشده خلفاوو پر مهال انتخابي وه، میراثـي شـوه. ساده اسلامي دربار، لکه د رومیانو د دربارونو په شان د دبدبې لرونکی شول. د دولت چارې ټولنې یواځې شاهي کورنی، د هغوی خپلوانو، شتمنو او په پای کې یواځې عربانو ته ځانګړې شوې وی. متعصبو عربآنو او متعصبو امویانو په دغه دوره کې، عرب نژاد د عربو ژبې او قرآن او عالي اخلاقو له مخې، د نړۍ تر ټولو ملتونو لوړ ګڼه، نو څکه حاکم، قاضي او امام په ټوله امپراتورۍ کې د عرب، له نژاد څخه و، هغه عرب به چې مور یې عربه نه وه (هجین) یعنی نیمګړی عرب بلل کید. ددغو تبعیضاتو او امتیازاتو له امله اموي دولت د نورو تابع کړل شویو ملتونو پر ضد و، نو څکه د خلکو له مقاومت سره مخامخ کیدل. اموي دولت د سـمون

او اصلاح پر ځای، نور هم تاو تریخوالي او زور ته دوام ورکاو، په دې توګه ډول ډول کړاوونه او سزاګانې لکه مثله (د محکوم د غړو پرې کول) او نورې سزاګانې یې معمول ګرځولی وې او ویروونکې بندیخانې یې جوړې کړې وی. اموي دولت د مخالفینو سرونه پرې کول او د چاپار په واسطه یې له لرې لرې سیمو څخه پلازمېنې (دمشق) ته لیږل. دوی د افغانستان د ساتونکو له سرونو سره هم همداسې وکړل. په دې توګه د مخالفت او ضد زړی په خپله په اموي رژیم کې ځواک موند، وار په وار د محرومو او مظلومو خلکو په شمیر کې زیاتوالی راته، په پای کې له یوې پیړۍ څخه په لږ موده کې دغه ځواکمن دولت له پښو ولوید، خو دوی پسې وروسته بل راتلونکي دولت (عباسیانو) پنځه سوه کاله عمر وکړ.

په هر حال، اموي دولت یو سوبمن دولت و چې په دې دوره کې عربي ژبه او اسلام په نړۍ کې ډیرو ځایو کې خپاره شول او دا د جګړو او جهاد دوره بلل کیدای شي چې د اموي دورې په پای ته رسیدلو سره د اسلام پراخه سوبې هم و دریدې. په دغه دوره کې د عربو د ټولنې علماء زیاتره د قرآن او حدیثو په تفسیر او په فقه بوخت وو او له پخوانیو نورو علومو سره یې اړیکې نه وې. دغو نویو فتوحاتو او سوبو عربان د نورو ملتونو له ادیانو، فلسفې، علومو، هنر او تمدن سره آشنا کړل چې په راتلونکی کې یې د یوه ګډ تمدن د را منځته کیدو لاره هواره کړه.

په اموي دوره کې د بازنتیني (د صلیب لرونکی نښې سکې) او ایراني سکې (چې اورتون پکې انځور شوی و) پر ځای نوی اسلامي سکې کونډه شوې. اسلامي سکې د سرو زرو دینارونه، د سپینو زرو درهم او مفرغي فلس وې. درهم او دینار په لویو ښارونو کې او فلس په سیمه ییزو ښارونو کې کونډه کیدې. یو دینار، د نن ورځې دیوه پونډ د شپږ مې برخې شپږ نویمه برخه درونــد والــی درلود. درهم ترده هم سپک و چې د یوه دینار له شلمې برخې سره کچ کید، خو د سپینو زرو کچ میچ تل په بدلون کې و. پــه افغانستان او ایران کې درهم د پیسو واحد بلل کید. په لسمه پیړۍ کې په افغانستان کې د سرو زرو دینار یو مثقال او د سپینو زرو له شلو درهمو سره برابر و. د افغانستان درې نیم دینارونه له دریو مغربي (مصري) دینارونو سره برابر و. عربو په دغه دره کې په دولتي چارو کې له ایران څخه، په مدني چارو کې له بیزانس څخه او په اوبدلو او نساجي کې له مصر څخه ډیر څه اخیستی، و او د هغو په لاره روان وو. په اوومه پیړۍ کې د عربو کلتور نور هم بډای شو او ژبې او ادب یې ترقي وکړه، آن دا چــې د اوومــې پیړۍ په پای کې یې د اسلامي هېوادونو په دفترونو او ادارو کې رواج و موندہ، حال دا چې مخکې له هغه څخه داسې سیمه ییــز منشیان ټاکل کیدل چې په لویدیځ او ختیځ کې به په سیمه ییزو ژبو پوهیدل. دا د عربانو یوه تاریخي ځانګړتیا وه چې لــه نــورو ملتونو سره له ګډیدو سره سره او د ډیرو سوبو سره سره یې خپل ملي دودونه نه دي هیر کړي، حال دا چې یو شمیر نورو لکــه جرمنیانو، سوبمنو مغلو او نورو په اروپا او آسیا کې خپل ملي دودونه پریښي دي.

عباسي دولت

د خلکو پاڅونو او د نیول شویو هېوادونو ګډوډیو، اموي دولت له پښو وغورځاو، وروسته تر هغه چې د افغانستان خلکو د ابــو مسلم خراساني په مشرتوب د اموي امپراتورۍ ټغر ور ټول کړ او عباسي دولت را منځته شو. ۳۷ تنه عباسیان د پنځو پیړیــو پــه ترڅ کې له ۷۵۰ څخه تر ۱۲۵۸ پورې د اسلامي خلافت په سر کې وو، خو عباسي دولت نور یو عربي دولت نه، بلکې یو بــین الاسلامي دولت و چې په هغه کې د افغانستان، ایران، ماورالنهر، ترکانو او نورو ملتونو ځیرو ډیره اغیزه درلوده، په تیره بیا افغاني ځیرو لکه ابو مسلم خراساني چې عباسیانو ته یې سیاسي واک هم تر لاسه کړی و، د برمکي بلخي او سهیل سرخسي کورنیو هم ډیر کلونه ددغه دولت په اداره کې برخه لرله او په افغانستان کې د نیول شویو سیمو او مفتوحه ولایتونو حکومت په خپله د افغاني

ځیرو په لاس کې و. دا وخت د خلافت پلازمېنه له دمشق څخه بغداد ته را ولیږدول شوه. تاریخ لیکونکی لومړنی عباسي دولت یو خراساني دولت بولي، نه عربي.

په هر حال؛ عباسي دولت څه نا څه اویا کاله نور هم په افغانستان خپل واک وساته، وروسته تر څو چې افغانستان خپله خپلــواکي اعلان کړه. د هڅووب او کلتور د غوړیدو له مخې عباسي دولت د اسلام په تاریخ کې او د نړۍ پر مخ یوه ځلانده دوره وه، هغه د نړۍ د لرغوني کلتور مینه وال و او د هر ملت د علماوو او د هر مذهب درناوی یې کاو (پرته د سیاسي مخالفینو څخه). عباسي دربار د نړۍ د دیني او فلسفي مناظرو لپاره یو ډېر غوره ځای و. سره له دې چې د نهمې پیړۍ له نیمایي وروسته د فلسفي مناظرو دغه نسبي آزادي د بغداد په دربار کې له منځه ولاړه. په سیاست کې هم عباسي دولت د اموي په پرتله معتدل و. پرته له عربو نور خلک (عجم) یې د دولت په اداره کې هم په پلازمېنه او هم په نورو حکومتي ادارو کې را ګډ کړل او له تابع ګرځـــول شـــویو ملتونو سره یې د اموي دولت په شان کلک چلند نه کاو، خو په پای کې کورنیو بې اتفاقیو او د نیول شـــویو ســـیمو د خلکـــو پاڅونونو د عباسي دولت پښني سستې کړې ، ترڅو چې د مغولو یرغل وروستی ګوزار ورکړ.

دوهم
په افغانستان کې د عربو واکمني
د راشده خلفا وو پر مهال (له ۶۴۲ څخه تر ۶۶۱ پورې)

په اوومه پیړۍ کې چې کله له افغانستان سره د عربو اړیکې او تصادم واقع شو، د افغانستان خلک له اقتصادي پلوه د عربو په پرتله د یوې پرمختللې کرنې او اوبو لګولو او پیشه ورې خاوندان وو، ښارونه اباد وو او له هندوستان سره د سوداګرې لاره له افغانستان څخه تیریده، ایران، چین او مرکزي آسیا ته ورتله. د کابلشاهانو دولت ددغې لارې واک په لاس کې درلود. په ښارونو کې د پیسو دوران سوداګرې آسانه کړې وه. د افغانستان د بیلابیلو سیمه ییزو حکومتونو سکې په بازارونو کې چلیدې.
د هغه مهال افغانستان د خپل فرهنګ له پلوه په ریاضي، نجومو، طب او الهیاتو کې ډیر پرمختګ کړی و او له هندي فلسفې او له ساساني او یوناني علومو سره آشنا و. د هغه مهال په افغانستان کې خروشتي، برهمي او یوناني لیکدود په کار وړل کید او د هېواد په سراسر کې د زرتشتي، بودایي، شیوایي او میترا لمانځنې مزدکونه او د هغو روحاینون موجودو چې روحانیون د خپل وخت د پوهې مرکزونه ګڼل کیدل، ادبیاتو مذهبي بڼه درلوده او ګڼو مذاهبو او عقیدو ته درناوی کید، خو له ټولنیز پلوه د هغه مهال افغانستان ګډه وډه یعنی هېواد د یوه مرکزي دولت لرونکی نه و، ټول هېواد په څو سیمه ییزو حکومتونو ویشل شوی و او دغو حکومتونو د خپلو ګټو او واکمنې د ساتلو په خاطر، خلک یو بل څخه جلا ساتل. له دې سره یو ځای په هېواد کې بیلا بیل ادیان او مذهبونه وو (لکه زرتبنتي، بودایي، شیوایي او نورې طریقې) چې دې خبرې هم زمونږ خلک یو بل څخه جلا کول. چینایي زایر هیواتسنګ د عربو له راتګ څخه یواځې څو کاله مخکې افغانستان کتلی و، چې یواځې یې له شمال څخه مخ په ختیځ په خپله تګلاره کې ۱۲۲۰ مزدکونه او له اته زرو څخه زیات روحیانون لیدلي و. یواځې دا نه، بلکې په کاپیسا کې یې د (سونا) د رب النوع پیروان او روحانیون هم لیدلی وو چې نیم لوڅ ځانونه یې په ایرو لړلي او د ککریو د هډوکو امیلونه یې په لاسو کې و و. دغه مذهبي او اداري ډول خلک سره جلا کړي وو، په ملوک الطوایفي او فیوډالي رژیم کې طبقاتي توپیر وار په وار ژور کید. عربي جغرافیه لیکونکو د هغه مهال افغانستان کې د اوولسو سیمه ییزو حکومتونو (چې هر یوه ځان ته پاچا وایه) یادونه کړې وه، چې نومونه یې دا وو:
(کنار) د نیشاپور پاچا، (ماهویه) د مرو ملک، (زاذویه) د سرخس ملک، (بهمنه) د ابیورد ملک؛ (ابراز) د نسا ملک، (براز بنده) د غرجستان ملک، (کیلان) د مروا الرود (مرغاب) ملک، (فیروز) دزابلستان پاچا، (کابلشاه)، (ترند شاه)، (شیر بامیان)، (خداة) د جوزجان پاچا، (خسرو) د خوارزم ملک، (زنبیل) د سجستان ملک، رخج داور - (برازن) د هرات بادغیس او پوشنګ ملک، (مکرانشاه)، (فیقانشاه)، (بلوچستان) او (قشمیرانشاه). دا په داسې حال کې چې لویو حکومتونو لکه کابلشاهانو (د رتبیل د لقب لرونکی) او د تخار نګینشهانو خپلې د واکمنۍ سیمې د ۳۰ کوچنیو خانانو په لاس اداره کولې (چې د هرې یوې په سر کې یو خان و - ژ). دغو خانانو په خپلو سیمو ولکه درلوده، نو په دې توګه شتمني راټولیدله. د بیلګې په توګه د سیستان دایالت د سیمه ییز امیر رستم زوی دومره شتمني ټوله کړې وه چې په ٦٥٢ کې یې، عرب یرغل کوونکی سردار ربیع ته د سولې کولو په خاطر

زر مرئیان او زر د سرو زرو جامونه ورکړل. په دې ډول سره د لویو فیوډالونو د طبقې او د آرامه روحانیونو د قشر په وړانـــدې د بزګرانو طبقه وه چې کار او زیار یې ډیر زیات، خو حاصل یې لږ په برخه و. ددغو دوو طبقو ترمنځ، د ځمکوالو منځنۍ طبقـــه وه چې هغه وخت د (دهقان) په نوم یادیدل. په دغه ډول ټولنیز او سیاسي چاپیریال کې افغانستان د لومړی ځل لپـــاره د عربـــو لـــه سوبمن لښکر سره مخامخ شو. په افغانستان کې د عرب د (وروري او برابري) شعار د خلکو د بیلا بیلو طبقاتو له خوا له بیلا بیلو غبرګونونو سره مخامخ شو. په دې معنا چې فیوډالانو د عربو راتګ اود هغوی بشپړ واک د خپلې واکمنۍ د له منځته تګ لامـــل بآله او دوی خپلې ګټې له ګواښ سره مخامخ لیدلې، نو ځکه د خپلو سیمه ییزو حکومتونو د ساتنې غوښتونکی وو، خـــو کومـــو ځایونو کې چې عربو بیرته سیمه ییز حکومت ددوی واک کې ور پریښود، هغه ځایو کې ورته تسلیم کیدل او باج ورکولـــو تـــه تیاریدل. همدارنګه د هېواد د بیلابیلو مذهبونو روحانیونو په افغانستان کې د اسلام د دین خپریدل د خپل ځان له منځه تګ ســـره برابر ګڼل، خو د ملت اکثریت (بزګرانو) چې کله د (وروري او برابري) تر نوم لاندې د نوي دین شعار او په ایران کې د هغوی د نه منلو وړ د سوبې خبرونه واوریدل، د منلو او نه منلو او د یقین او شک ترمنځ وو. د دوی په وړاندې له یوې خوا هغه پخـــواني منل شوي دینونه وو چې پیړۍ پیړۍ ورسره آشنا و، نو له هغو څخه نوي نا آشنا دین ته اوښتل څه آسانه نه و، له بلې خوا د دوی ټولنیز ژوند چې له پیړیو پیړیو راهیسې د بیلا بیلو طبقاتو پر ګټو روان و او ټولنه یې په دوو ډلو یعنی رعیت او راعي باندې ویشله، راعي یې فیوډالان او خانان ول چې د رعیت نسب، مال او واک ور سره و، او دا بله ډله یې خپل خادمان ګڼل، خو دغې ډلـــې دا اوریدل چې عرب او اسلام ټولنیز مساوات راولي، افسر او افراد په یو ځای ډوډۍ خوري او په یوه صف کې به لمونځ کـــوي او مرئییان به هم افسري ته رسیږي. نو په دې توګه د افغانستان خلک له یوې خوا خپلو پخوانیو معنویاتو سره تړلتیا او لرغوني آیـــین سره مینې او له بلې خوا د دوی مادي اړتیا وو او هغه نظم ته پاملرنه چې عربو ځان سره راوړله په کش او ګیر کې اچولي وو، چې د عربو په وړاندې د دفاع په خاطر یې د انتظار حالت کې پریښي وو. دغه حالت د راشده خلفاوو له مهال راهیسې چې پـــه ٦٤٢ کې یې پر افغانستان لومړنی یرغل کړی و، بیا د امویانو تر یرغل (٦٦٢) پورې شل کاله دوام وموند. په دغه موه کـــې عربـــان د ساساني یزد ګرد نیولو او ښارولو تر نوم لاندې، د طبسین له لارې (چې عرب، د خراسان دروازه بلله) افغانستان تـــه را ننوتـــل. عربانو ایران په دولسو کالو کې نیولی و، شل کاله نور د افغانستان د شمالي او لویدیځو ولایتونو په نیولو کې بوخت پاتې شـــول. افغانستان کې د عربانو پرمختګ تر زیاته بردیده ددوی د تدبیر بنه پایله وه، دا ځکه چې دوی د خپلواکي د جذبې په وړانـــدې د دین تضمین وړاندې کاو او دا هماغه څه و چې روحانیون یې له دفاعي حالت څخه را ایستل. همدارنګه عربآنو د خراج په ورکولو سره ملوک الطوایفي په خپلو ځایونو کې په خپل حال پریښوده او دغه کړنه له سیمه ییزو امراوو سره د توافق په ترلاسه کولو کې ډیره اغیز منه وه. خلکو هم دا وخت و موند چې د اسلام له شعارونو سره یو ځای د عربو کړه وړه له نژدې څخه و ګـــوري. دا ددې لامل شول چې د عربو لښکر په ٦٤٣ کې له طبسین څخه مروې ته را واوښتل او یزدګرد یې د ماورالنهر د ترکي خان لـــه مرستندوي لښکر سره یو ځای له جیحون څخه پورې غاړې ته وځغلاو. دوی تر نسا، کرمان، سیستان او مکران پـــورې پوځونـــه ولیږل، خو دا یرغلونه ټول د لنډې مودې وو. اصلي یرغل په ٦٥١ کې د قفقاز او افریقې تر نیولو وروسته پیـــل شـــو. د عربـــو لښکرو لومړی ابر شهر (نیشاپور) د هغه ځای له سیمه ییز امیر څخه ونیو او هغه یې د عسکري راس الحرکت په توګه غوره کړ. وروسته یې د ابیور داو سرخس له سیمه ییزو واکمنو سره روغه جوړه وکړه، بیا د هرات او مرو وار را ورسید. عربو په ٦٥٢کال کې د هرات له امیر سره د یو میلیون درهمو د ورکړې په بدل کې او په هر کال کې د درې سوه زرو درهمو خراج په منلو روغه وکړه او خپله لاره یې د افغانستان د شمالي ولایتونو په لوري سیخه کړه. (سوري ماهویه د هرات تیمني طایفه وه) د مرو سیمه ییز

واکمن هم د یوې دوستانه ژمنې له مخې ځان عربو، ته تسلیم کړ. دا وخت لا هم یزدګرد په بلخ او تخارستان کې هلې ځلې کولې او د چین له دولت او د تخارستان له خلکو څخه یې مرسته غوښتله، خو هیڅا د هغه ملاتړ ونه کړ.

د عربو لښکر د هغه د ځغلولو په خاطر له هرات، مرغاب او جوز جان څخه مخ په بلخ ورغی ددغو پیښو په ترڅ کې که کومه جګړه پیښه شوی وه، د لنډې مودې جګړه به وه،نور د عربو د لارې په ترڅ کې زیاتره سیمې د خپلو عقایدو په ساتنې او د سیمه ییز حکومت په واک کې د پاتې کیدو په شرط له عربو سره سولې ته حاضر شول، د بېلګې په توګه کله چې په ٦٥٢ کال کې د عربو یو سردار (احنف) له هرات سره تر روغې جوړې وروسته مخ په بلخ ورغی هلته د سیمه ییز واکمن (بازان) له لښکرو سره د مرو الرود (مرغاب) په سیمه کې مخامخ شو. بازان خپل ورور (ماهک) له یوه لیک او ژباړونکي سره ور ولیږ، په لیک کې احنف ته داسې لیکل شوی و:

((نیکه مې نامتواو وژونکی جګړه مار چې دغه سیمې یې په خپل واک کې نیولې وې، که ته روغه جوړه غواړې، نو باید زما د واکمنۍ سیمه (اقطاع) وپیژنې او زما کورنۍ د باج له اخیستو معاف کړې، نو زه به شپیته زره درهمه د خراج په توګه درکړم).

د عربو سردار دا ډول ځواب ورکړ:

(ستا غوښتنه منم. په تا او ستا پر کورنۍ خراج نشته، خو مسلمینو سره مرسته پر تاسو ټولو لازمه ده، که مسلمان شوی وای پوره دریغ او نفقه به دې تر لاسه کړې وه او له ما او نورو مسلمانانو سره به یو شان شوی وې - یکشنبه ٣٢هجري کال د محرم میاشت د احنف او د عربو د پنځو نورو سردارانو مهر.

دغه دوه لیکونه چې طبري هغه د امم والملوک د تاریخ په پینځم ټوک کې راوړي دي، د هغه مهال په افغانستان کې د عربو د چلند ډیره ښه ښودنه کوي، له بلې خوا د افغانستان د فیوډالانو هغه سیاست ور څخه ډیر ښه څرګندیږي چې دوی د بهرنیو په وړاندې ور څخه کار اخیست. فیوډال تر هغه پورې دفاع کوي تر څو چې دده شخصي ګټه په خطر کې وي، خو که بهرنۍ د هغه ګټې تضمین کړي، هغه ته بیا د هېواد ساتنه دوهمه درجه اهمیت پیدا کوي او له یرغلګر ځواک سره روغه جوړه کوي. په سیستان کې هم پر همدې کال همدا کانه وشوه. ربیع د عربو یرغل کوونکی سردار کله چې له (ایران بن رستم) سیه ییز واکمن سره ډیر لږ جګړه وکړه، روغې جوړې ته حاضر شو. د روغې جوړې جرګه د زرنج د ښار په درې میله واټن کې او د جګړې پر میدان جوړه شوه. ربیع چې لوړه دنګه ونه، توره سوځیدلې څیره، غټې شونډې اولوی لوی غاښونه لرل، د مړیو پر ککریو ولاړ و. دا مهال ایران د ښار څو مخورو سره را ورسید او د جرګې ځای ته نژدې له آس څخه را کوز شو. ایران چې ربیع حارثي په دغه بڼه ولید، خپلو ملګرو ته یې ویل: وایي چې په ورځ کې دښمن نه تر سترګو کېږي، خو دادی (ربیع ته یې ګوته ونیوله) ښکاري. د ربیع ژباړونکي د ایران خبري ورته وژباړلې، د عربو سردار یوائې و خندل او بس. هغه د روغې جوړې بیه زر د سروزرو جامونه او زر مرئییان وټاکل. ایران همدا و منل او عربو ته یې مخ په نورو سیمو لاره پرانیسته. د راشده خلفا او لښکر د شلو کلونو په ترڅ کې وکولای شول چې ددغې سیاسي او نظامي لارې په کار اچولو سره د نیشاپور (اوسني خراسان ایالت)، مرو، هرات، مروالرود، جوزجان او بلخ د افغانستان په شمال کې، کرمان او سیستان په لویدیځ کې او بلوچستان او کندهار (الرخاج یا رخد) په جنوب کې څه نا څه ونیسي او تر واک لاندې یې راولي دوی یو ځل بیا ٦٥٥ کې د غزني له لارې (د کابلستان له رتبیل سره) جګړه او بیا یې بیرته روغه وکړه. په همدغه موده کې په کرمان کې د (سیرجان) ښار د عربو مرکز شو، کاریز وکیندل شو او د (ارجان) جومات جوړ کړل شو. په بلوچستان کې د عربو لښکر تر قیقان (کیکان) پورې ورسید. په سیستان کې ډلې ډلې زردشتیان مسلمانان شول، دا ځکه چې د اسلام یو شمیر لوی لوی فقهي علما له عرب افسر عبدالرحمن سمره سره یو ځای

ACKU

سیستان ته راغلل. دوی د اسلام د دین د پیژندنې دنده درلوده. همدارنګه یو شمیر عربي خوارج د مهاجرو په توګه هلته میشت شول چې د دوی انقلابي اسلامي افکارو هلته ریښې و ځغلولې. په کندهار (زمینداور) کې د زور معبد د لمر له رب النوع سره یو ځای ونړول شو. په زابلستان او کابلستان کې لومړی ځل عرب عسکر ولیدل شول او د اسلام کلمه واوریدل شوه. د افغانستان په شمالي ولایتونو کې له هرات څخه تر بلخ پورې عربان پرته له کومې جګړې پر مخ ولاړل، خو په مرغاب کې کلکې جګړې سره مخامخ شول. همدا مهال (٦٥٢ میلادي کې) ساساني یزدګرد په مرو کې د هغه ځای د سیمه ییز واکمن ماهوریه سوري په لاس ووژل شو. یو کال وروسته هراتي (قارن) په نیشاپور کې د عربو پر مرکز یرغل وکړ هغه یې ونیو، خو په یوه شپه باندې یو عربي افسر (عبد الله) ور باندې وار ړومبی او هغه یې مړ کړ. په دې توګه د شلو کلونو په ترڅ کې له افغانستان سره د عربو ټکر پای ته ورسید او د امویانو د استقرار دوره پیل شوه، چې د هغې له پیل څخه بیا د افغانانو په لاس د هغو تر پرځول کیدو پورې نوي کلونه تیر شول.

دریم
د اموي دولت په دوره کې په افغانستان باندې د عربو واکمني او د هېواد د خلکو پاڅونونه
(له ۶۶۱ څخه تر ۷۴۶ میلادي پورې)

د راشده خلفا وو د دیرش کلن دولت له ړنګېدو څخه وروسته، په ٦٦١ کال کې په دمشق کې اموي دولت جوړ شو چې اشرافي او نظامي بڼه یې درلوده، د اموي دولت لومړنی واکمن قیس نیشاپور ته ورسید، امیر معاویه د اموي دولت لومړني پاچـا د یـوه نظامي ډاروونکي سیاست په سیوري کې د نړۍ نیولو هوډ درلود. افغانستان ته د حکم غفاري په نوم یو څوک را ولیږل شو. حکم د المهلب په واسطه په غزني لښکر وروست خو د خلکو په لاس مات شو او بیرته په شا ولاړ، بیا وروسته حکم غفاري مروې ته یو لښکر ولیږ او د ماورالنهر د بیخي نیولو هڅه یې وکړه. له دې وروسته اموي افسرانو هر یوه یو په بل پسې، په ټوله نیمه پیړۍ کې د بخارا، خوارزم او فرغانې ولایتونه ونیول. دا مهال به ماورالنهر کې ځمکوالو طبقه چې د (دهقان) په نوم یادیـدل واکمـن واو سیمه ییزې چارې یې په لاس کې وې. دوی په ډیرو پخو او کلکو کلاوو کې ژوند کاو او په جګړه کې ډیر تکړه ول او د ځمکو اشرافیت ور پورې اړه درلوده. د دوی ترڅنګ یو بل د سوداګرو پیسه لرونکی اشرافیت هم و چې دواړه یو موټی ول. پـه ٦٧٠ میلادي کال کې د عربو پنځوس زره عسکر له خپلو کډو سره د زبیع بن زیاد تر مشرۍ لاندې دلته راغلل او تـر بلـخ پـورې ورسیدل. په شمال ولایتونو کې ددغه پنځوس زرو عسکرو میشت کیدل ددې لامل شول چې خلک دوی سره زیات و پیژنـي او خپلوی ورسره وکړي او دغه لامل د اسلام ددین په خپریدو کې ډیره مرسته وکړه. په هر حال، عرب واکمن یو په بل پسې تلل او راتلل، خو ویې نشو کولای کوم غوڅ بریالیتوب تر لاسه کړي، داځکه چې ورو ورو د اموي واکمنو ظالمانه چلنـد خلکـو تـه ښکاره کید. هغوی په وینو تویولو او دمالونو په را ټولولو کې بیساري وو او په دې برخه کې یې ژمنې هم مـاتولې. دوی د خپـل واک بنسټ په زور او حکم چلولو درولی و. اموي دولت د هېوادونو په نیولو کې پرته له ښکیلاک او د پیسو له تر لاسه کولو، د سیمې نورو ټولنیزو چارو ته پاملرنه نه کوله. اموي واکمنو په نیول شویو سیمو کې له مسلمانانو شویو وګړو څخه درانه مالیات او له اهل زمه څخه جزییه ټوله. هر واکمن به د خپلې واکمنۍ پر مهال، چې ډیر ژر ژر به تیریدله، خپلې زیرمې ډکولې، په دې توګه هم خلک او ولسونه او هم لرې کړل شوي اشراف ورو ورو له اموي واکمنو څخه متنفر او مرور شول او ورو ورو د افغانسـتان خلک دفاع ته پاڅیدل، په سیاسي، نظامي او آن مذهبي برخو کې یې جګړه پیل کړه او اویا کاله یې د امـوي ډیـرې ځـواکمنې واکمنۍ په وړاندې جګړه وکړه، تر څو یې چې دغه لوی دولت له پښو وغورځاو. اموي دولت هم په افغانستان کـې پـه خپـل بریالیتوب او نه بریالیتوب پوهید، نو ځکه یې ډیره پاملرنه کوله. په ٦٩١ میلادي کې چې کله عربان په ماورالنهر کې بوخـت وو او خلیفه مروان په دمشق کې مړ شو، په مرو کې عبد الله خازم د هغه ځای عربي حاکم، د هغه مهال د خراسان په پلازمېنه کـې د خپلواکی اعلان وکړ او په خپل نوم یې سکه کونډه کړه، خو اموي دولت هغه د یوه عربي سیال (بکیر و شاح) په لاس په جګـړه کې له منځه یووړ. د خراسان خلکو په قبیلوي سیالیو کې د عربو له بوختیا څخه دومره ګټه اوچته کړه چې ویې کولای شول یـو ځل بیا د بکیر شاح په لاس خپلواکي اعلان کړي چې دغه خبره په خپل په عربو کې د اوږدې جګړې لامل شوه، چې دغه جګـړه

ACKU

تر ۶۹۶ پورې وغځیده، په پای کې بکیرو شاح ووژل شو او د هغه پر ځای (امیه) کینوست، خو هغه هم له خپل ټول پوځ سره د بلخ په جګړه کې له ماتې سره مخامخ شو، یواځې دومره یې و کولای شول چې ځان یې ژوندی مروې پورې ورساو. دا ځل د مشق د عربو تر ټولو لوی سردار (قتیبه) وروسته تر ۷۰۳ میلادي کال څخه افغانستان ته را ولیږ. هغه د بلخ له سیمه ییز پاچا (سپهبد) سره لومړی جګړه وکړه او بیا یې ور سره روغه جوړه وکړه او په ۷۰۷ کې یې بلخ ونیو. د همدغو جګړو په ترڅ کې د بلخ نامتو ښار ویجاړ شو چې وروسته په ۷۲۵ کې بیرته د خلکو او د بلخ د مخورو په لاس و رغول شو. د بادغیس سیمه ییز امیر (نیزک) له قتیبه سره تر روغې جوړې وروسته له مروې څخه بلخ ته راغی او د لومړي ځل لپاره یې د عربو پر ضد د افغانستان د شمال د ملک الطوایفو یوه ټولنه جوړه کړه چې په هغې کې د مرو الرود امیر بازان، د تخارستان پاچا جغبویه، د بلخ سپهبد او د جوزجان او فاریاب امیران سره یو موټی شوي وو. په دې ترڅ کې زنبیل یا زنتبیل او یا هم د یو شمیر اسلامي تاریخ لیکونکو په وینا د کابلستان رتبیل هم ژمنه وکړه چې که چیرې دغه اتحادیه ماتې سره مخامخ شي، نو کابلستان به دوی ته پنا ورکړي. هغوی د جګړې لپاره اړتیاوې چمتو کولې او له تخارستان څخه یې د عربو استازی وشاړه چې دا مهال قتیبه په خپله پر مرغاب یرغل وکړ او ورور یې عبدالرحمن له دولسو زرو عسکرو سره پر بلخ یرغل وکړ. له سوبې وروسته یې د مرو الرود ټول هغه عسکر چې د جګړې په ترڅ کې یې نیولی وو، د څلورو فرسخ په واټن کې ټول ووژل ټول نیزک او جغبویه له بلخ څخه سمنګان ته ولاړل.
قتیبه وروسته تر څو جګړو په چل سره سوله وکړه او د ژمنې برخلاف یې دواړه د خبرو پر مهال ونیول او د ګرز کلابې ونیوله، وروسته یې دولس زره ساتونکی ټول ووژل او د نیزک او جغبویه سرونه یې دمشق ته ولیږل. د جوزجان، شومان او فاریاب خلکو جګړه پیل کړه. قتیبه تر بریالیتوب وروسته فاریاب وسوځاو چې د عربو له خوا د (محترقه) په نوم و نومول شو. قتیبه په ۷۱۴ میلادي کې نوی اموي خلیفه سلیمان لرې او د خپل امارت خپلواکي یې اعلان کړه او د خلکو په وړاندې د یوې وینا په ترڅ کې یې د مور له خوا هغوی ته ځان خراساني ور وپیژاند، خو خلکو و نه مانه، دده پر ځای یې دده سیال (وکیع) سره مرسته وکړه او د دوی دواړو ترمنځ جګړه ونښته او خلکو د حیان خراساني په مشرتوب د وکیع پلوي وکړه، په پای کې قتیبه له خپلې کورنۍ سره یو ځای ووژل شو. وروسته بیا عربو یان هم مسموم کړ (په زهرو یې مړ کړ). وروسته تر دې پیښې خلکو د عباسي کورنۍ مبلغین د اموي دولت پر ضد په غیږ کې ونیول. په ۷۲۴ میلادي کې د عربو یو بل نامتو افسر (اسد) د قتیبه پر ځای کیناست. هغه مخ په غرجستان لښکر ولیږ چې هلته سیمه ییز امیر (نمرون) وروسته تر جګړې سوله وکړه او بیا وروسته مسلمان شو، خو اسد له هغو یرغلونو څخه د پام وړ پایله تر لاسه نه کړه چې د تخارستان په ولایت کې یې ترسره کړل. ورسته یې لس زره نور عسکر هم هلته ولیږل، خو بیا هم پریکنده پایلې ته و نه رسید، خو په ۷۳۷ کې په بلخ کې د ځمکوالو او اعیانو په ګډون یو شمیر خلکو د اسلام دین ومانه، او پنځه کاله وروسته یې په بلخ کې یو جومات جوړ کړ. دا مهال یواځې په شمالي افغانستان کې د عربو عسکرو شمېر ۵۴ زره تنو ته رسید. په دې توګه له بصرې څخه نهه زره، له بکر څخه اوه زره، د عبدالقیس له قوم څخه څلور زره او د ازد له قوم څخه لس زره تنه، له کوفې څخه اوه زره او د عجمو له آزادو شویو څخه هم اوه زره تنه وو.
عربانو په افغانستان کې په دریو محاذونو کې جګړه کوله: شمالي افغانستان چې د راشده خلفاوو پر مهال یې نظامي او اداري مرکز نیشاپور او د اموي دولت پر مهال یې مرکز د مروې ښار و، غربي افغانستان چې مرکز یې په سیستان کې د زرنج ښارو، جنوب ختیځ افغانستان (بلوچستان او د سند کوزه حوزه) چې ټاکلی مرکز یې نه درلود او په وروستیو کې بیا عربي حاکم تمیم بن زیدد منصورې ښار د سند په لویدیځ کې جوړ او ددې سیمې مرکز یې کړ. د افغانستان د فرمان ورکولو عمومي مرکز په عراق کې د کوفې ښارو، خو ځینې وخت په سیده توګه له دمشق څخه هم هدایات صادریدل.

ACKU

په هر حال؛ په لویدیز محاذ کې: ربیع حارثي اموي حاکم په ٦٦٧ کې په کندهار کې د کابلستان د رتبیل سره په جګړه اخته شو چې بریالی نه شو. په ٦٧١ کې عرب حاکم عباد له سیستان څخه مخ په کابل لښکر ولیږل، خو رتبیل یې په کندهار کې مخه ونیوه او پرې یې نښود چې وړاندې ولاړ شي. په ٦٨١ کې عربي افسرانو هر یو یزید او بوعبیده له سیستان څخه مخ په کابل مارش وکړ. د کابل د خلکو لښکر په نیمایي لاره کې ورسره مخام شو او د یوې کلکې جګړې په ترڅ کې یې عرب اردو تباه کړ، یزید یې وواژه او بوعبیده یې بندي کړ، خو عبیده په دې و توانید چې د نیم میلیون فدیې په ورکولو ځان خلاص کړي. یو کال وروسته عبدالعزیز د سیستان نوي والي د یزید او بوعبیده د ماتې د بیرته جبران کولو په خاطر مخ پر کابل لښکر وکیښ خو ډیرې کلکې ماتې سره مخامخ شو. په ٦٩١ میلادي کې عرب حاکم عبد الله له سیستان څخه له کابلشاه سره د جګړې په نیت (بست) ته ورسید، کابلشاه په یوه غرنۍ سیمه کې هغه کلا بند کړ او بیا یې ماتې سره مخامخ کړ. عبد الله درې سوه زره درهمه فدیه ورکړه او ځان یې خلاص کړ.

په ٦٩٧ میلادي کې د عراق والي او د نیول شوي افغانستان عمومي فرمان ورکوونکی حجاج، عبید الله سیستان ته ولیږ او هلته یې د کابلستان د نیولو دنده ورته وسپارله، هغه بست ته رسیدلی و چې کابلشاه دفاع ته ودرید او د هماغه پخواني تکتیک په کار اچولو سره یې هغه غرنیو درو کې ښکیل او له څلورو خواوو څخه یې وربانډې زور راوړ او عبد الله د اوه لکو درهمو په ورکولو ځان خلاص کړ. عبد الله بست ته د بیرته ستنیدو په ترڅ کې له ډیرې غوسې او د ماتې له شرم څخه له پښو ولوید. دا ځکه چې عربو له کوچنۍ آسیا څخه نیولې د اتلس تر غاړو پورې لوی لوی هېوادونه نیولي وو، خو په افغانستان کې له ماتې سره مخامخ وو او د ٦٠ کلنو په ترڅ کې د بشپړ افغانستان په نیولو بریالي نه شول. حجالو د عبد الله د نیول کیدو د خبر په اوریدو سره خواشینی شو او د دمشق له دربار څخه یې و غوښتل چې د کابلستان د غوځې سوبې په خاطر دې د کوفې او بصرې ټول لښکر را ولیږل شي. همدا و چې د عربو تر ټولو جګړه مار دولس زره کسیز لښکر یې غوره کړ او د عبدالرحمن بن اشعث تر لارښوونې لاندې یې په ٧٠٠ میلادي کال کې د افغانستان په لوري را روان کړ. دا لښکر دومره سمبال او پرتمین و چې د (حبیش الطواویس) یعنی د طاوس د لښکر نوم وربانډې کیښودل شوی و. حجاج دغه بیساري لښکر ته دوه میلیونه درهم ورکړل د کابل رتبیل په بست کې و او دا هر څه یې څارل، دا وخت د هغه استازی په سیستان کې عبدالرحمن ته ورغی او هغه ته یې د پخوانیو جګړو د هیرولو او خراج د ورکولو خبر ورکړ، خو عبدالرحمن د هغه لوی ځواک د لړلو له امله چې ورسره و، ونه منله. رتبیل ګام په ګام د کابل په لوري شاته راتګ کاو او په ټولو هغو کلا وو کې یې چې د لارې په سر باندې وي قیمتي شیان کیښودل چې عربي لښکر یې د غنیمت په توګه تر لاسه کړي. عبدالرحمن ورو ورو رتبیل پسې را روان او او ځان پسې یې د ارتباطي کرښو د ساتلو په خاطر ساتونکي کنډکونه (قطعي) ځای پر ځای کولې، دا ځکه چې هغه د افغانستان د خلکو له جګړې کولو څخه خبر و، خو د هغه اردو به چې د لارې په ترڅ کې کلاوې اغتنام کړې، دومره د درانه بار لرونکی شوي وو چې د ګرندي تګ واک یې له لاسه ورکړ، په سختو لارو کې دغه ورو ورو تګ ژمی را نژدې کړ، نو دا وخت عبد الله اړ شو چې فیصله کوونکی غوځ جنګ پسرلي ته پریږدي او دا کار حجاج نه ورسره مانه، نو ځکه یې عبدالرحمن وراټه او په لیکلي بڼه یې هغه ډارن وباله او له دندې د لرې کولو ګواښ یې ورته وکړ.
عبدالرحمن چې مدبر او زړور سړی و په غوسه شو. هغه د حجاج فرمان د ټول لښکر تر مخې ولوست چې په هند کې داسې ار ورکړل شوی و چې بې له ځنډه دې په زابل او کابل یرغل وشي، آبادې دې ورانې او ښځې او نارینه دې بندیان شي. د عربو سدارانو لکه بوطفیل، عامر او عبدالمومن ربعیي وویل: که لښکر بریالی شي غنایم او مکافات د حجاج دي، خو که مات شي د حجاج په نظر به سپک ادبي همته و بلل شي، حال دا چې دغه هېواد (افغانستان) ستاسې ابدي ګور دی او بیا به د خپلو کورنیو لیدلو ته ورنشئ. په

ACKU

دغه هېواد باندې د حجاج یرغل لکه پر نیل باندې د فرعون د یرغل په شان دی، نو راځئ چې د کابل پر ځای کوفې ته ولاړ شــو او حجاج له خپل هېواد څخه وشړو. د عربو لښکر عبدالرحمن ته بیعت وکړ او عبدالرحمن له رتبیل سره ژمنه وکړه چې کابلستان لــه خراج ورکولو څخه معاف دی، او که عبدالرحمن ماتې وخوري نو کابل به پنا ورکوي.

له حجاج سره د عبد الله جګړه اوږده شوه او په پای کې عبدالرحمن مغلوب او کابل ته را وتښتید او په ۷۰۳ کې په کابل کې مړ شو او سر یې حجاج ته ور ولیږل شو، له هغه څخه وروسته قتیبه په ۷۰۴ کې د عمر او خپل ورور په واسطه د رتبیل پــر ضــد یرغلونه وکړل، خو هغه د اته سوه زرو درهمو په ورکولو له رتبیل سره روغه وکړه. په ۷۰۶ کې کابلشاه دوه میلیونه درهمه قتیبه ته ور ولیږل تر څو د کابلستان او عربو ترمنځ جګړه و دریږي. دغه اوربند ۲۳ کاله اوږد شو، خو اصفح شیباني د سیستان عربي حاکم په ۷۲۷ کې یو ځل بیا له کابلستان سره جګړه پیل کړه، خو ډیر کسان یې ووژل شول او بې پایلې بیرته ســتون شــو. د سیستان خلکو هم د اموي دولت په وړاندې خپل پاڅون پیاوړی کړ او په ۷۲۰ کې یې د عربو پر ضد لوی پاڅون وکــړ او پــه ۷۲۵ کې یې په زرنج کې بشر الحواري عرب امیر شرط (یعنی د امنیې قوماندان) ووژاه او د ښار قضا یې له عرب څخه واخیسته او یوه سیستاني محدث (معمر بن عبد الله) ته یې وسپارله، همدارنګه د سیستان خلکو د خوارجو له فرقې سره یو ځای پــه ۷۳۴ کې د امویانو پر ضد قیام وکړ. په پای کې په ۷۴۷ کې یې د سیستان عربي حاکم (سوار بن اشعر) وواژه.

خو د افغانستان په جنوب ختیځ محاذ کې: د راشده خلفا وو لښکرو چې کله مکران ونیو، په ۶۵۹ کې په بلوچستان کې ترقیقان (کیکانان) پورې پرمخ ولاړل، اموي لښکر په ۶۸۰ کې په بلوچستان کې (قصدار) ونیو او هلته یې د عربو پښې مزبوتې کړې. له همدې ځایه عربي واکمنو تر قندابیل (قنداوه) پورې واک چلاو. همدارنګه عربان یو ځل په ۶۳۵ کې له بحرین څخه په بیړۍ کې د بلوچستان او سند ترمنځ تر (دیبل) ګودر پورې را ورسیدل، خو د عربو نور ستر یرغلونه د حجاج له خوا پیل شول او د هغــه لښکر بیا تر دیبل پورې را ورسید. له هغه څخه وروسته حجاج، محمد بن قاسم ثقفي نامتو افسر چې له قتیبه او اسد ســره برابــر شمیرل کید، له یوه لښکر سره د وچې او سمندر له لارې را ولیږه. ثقفي په ۷۱۱ میلادي کې له شپږ زرو عسکرو او شــپږ زرو جمازه سپرو او درې زره بار وړونکو اوښانو سره له شیراز څخه مکران ته را غلل او بیړۍ یې د سمندر له لارې د دیبــل ګــودر پورې را ورسیدلې، وروسته تر نهه ورځنۍ اوږدې جګړې څخه یې د دیبل مزدک چې پر دروازه یې شین بیرغ رپول شــوی و، د هغه منجنیق په واسطه چې ۵۰۰ جوړې وصله هغه د ګوازرونو پر مهال په کار اچاو، والوزاو او دغه مزدک یې ونیــو. ثقفــي د حجاج له امر سره سم خلک ونه ښښل او درې ورځې یې عامه وژنه وکړه، ثقفي ۷۰۰ د مزدک خدمه پیغلې نجونې ونیــولې او د دیبل د حاکم دوه لورګانې یې له زیات شمیر غنیمتونو سره یو ځای حجاج ته ور ولیږل. له هغه وروسته ثقفي د سند د ســیند دا غاړه سیمې ټولې یو پر بل پسې څه په جګړه او څه په سوله ونیولې او په خپله بیا له سند څخه پورې وت. د سند سیمه ییز حــاکم (داهر) د دفاع هڅه وکړه خو د جګړې په ډګر کې ووژل شو، د هغه سر یې حجاج ته ور ولیږ او د هغه ښځه (لادی) ثقفي ته ور واده شوه. د سند د برهمن آباد خلکو شپږ میاشتې له عربو سره جګړه وکړه، په پای کې ښار ونیول شو او درې زره تنه بنــدیان شول. د عربو سردار په همدې ځای و نه درید، مخ په ملتان ورغی، د هغه ځای له نیولو وروسته یې ډیر نقد غنیمتونه ونیــول. د ملتان له مزدک څخه یې د سرو زرو بت تر لاسه کړ چې دوه سوه او دیرش منه و. له پټو خښو شویو زیرمو څخه یې دیارلس زره او دوه سوه منه سره زر تر لاسه کړل. له یوه بل کور څخه یې دوه میلیونه او څلور سوه زره مثقاله سره زر تــر لاســه کــړل. د حجاج له مړینې وروسته محمد قاسم ثقفي عراق ته و غوښتل شو او د اموي خلیفه سلیمان په لاس ووژل شو. په ۷۱۳ کې د سند شاو خوا کې د عربو جګړې او سوبې و درول شوې، خو بلوڅان او سندیان څو څو ځله له عرب واکمنو سره و جنګیدل.

څلورم

د اموي دولت نړيدل او د افغانستان د خلکو د پاڅون برياليتوب

له ۶۴۲ څه تر ۷۴۶ ميلادي پورې چې له يوې پيړۍ څخه د زياتې مودې په ترڅ کې د لومړي ځل لپاره د افغانستان خلک د عربو په راتګ سره په سياسي، نظامي او نورو ټولنيزو ډګرونو کې هم په مادي او هم په معنوي توګه په سيده اړيکو کې شول، دغه اړيکې د راکړې ورکړې او د مادي او معنوي اغيزو لامل شوې. په دغه موده کې چې د هېواد درې نسلونه دوی سره په اړيکو کې وو، د افغانستان ملت څه نا څه د عربو يو څه ذوقونه و منل او له خپلې ژبې سره يو ځای يې د هغوی ژبه او دين هم و منل. د عربانو هم د افغانستان له لرغوني کلتور سره پيژندنه وشوه او دغو دواړو اغيزو ددغه هېواد د راتلونکي اسلامي تمدن په جوړيدو اغيزه وکړه. د افغانستان خلکو ورو ورو اود اسلام د دين د ماهيت په پيژندنې سره هغه و مانه، حال دا چې د تورې په زور ددغه دين منلو لومړنی نقش نه درلود. د سلو کلونو په ترڅ کې له جيحون څخه د سيستان تر هامون او د ارغنداب له غاړو د سند تر پولو پورې جوماتونه جوړ او مدرسې دومره زياتې شوې چې په يوه کې يې درې زره زده کوونکو زده کړه کوله. د بېلګې په توګه کله چې په ۷۱۹ ميلادي کال په شمالي افغانستان کې ضحاک بن مزاحم هلالي د اسلامي فقهې او تفسير لوی عالم ومړ، په هغه ورځ نوموړی درې زره د علومو طالبان لرل.

په افغانستان کې د اموي دولت واکمني چې د تعصب، تحکم، زور او تبعيض پر بنسټ جوړه شوې وه او په زور سره له خلکو ماليات او غنيمتونه ټوليدل او جګړې او د مرئييانو نيول هم ور سره وو، د خلکو د پاڅون لوی لامل و ګرځيدل، تر څو خلک د اموي اداري د ستم، ظلم او استبداد په وړاندې پاڅيږي، خو د دواړو لوريو ځواک هيڅکله د پرتله کولو وړ نه وه امويان د نړۍ تر ټولو ځواکمنه امپراتوري او دا خوا يو بې مرکزيته او پاشلي هېواد و چې فيوډالي موسسه يې لرله، نو ځکه تيت او پاشان مقاومت او د سيمه ييزو واکمنيو قرباني په هر ځل د اموي دولت د ځواکونو په وړاندې بې پايلې وي، خو سره له دې هم عمومي مبارزه په بيلا بيلو ډولونو روانه وه، خلکو به په يوه سيمه کې د عباسيانو د کورنۍ له مبلغينو څخه ملاتړ کاو، په بل ځای کې به يې د خوارجو له فرقې څخه ملاتړ کاو چې بنه اميه او بني هاشم پر ضد و، بل ځای به يې د (خرميه) د طريقې د بنسټ اېښودونکی (خداش) ملاتړ کاو چې دا ټول د اموي د دستګاه خطرناک دښمنان وو. همدارنګه خلکو د عربو د قبايلو ترمنځ له سياليو او دښمنيو څخه ګټه اوچتوله، لکه يماني او مصري چې يو بل سره مخالف و او د خراسان عربي اداره يې ضعيفه کړې وه. نظامي ځيرو به هم چې کله وار و موند تورې ته به يې لاس کړ. وار په وار اموي دولت د خلکو کرکه را پاروله، دا ځکه چې دوی د مال په را ټولولو، اسراف او تبذير کې زياتې کاو. د بېلګې په توګه د دوی يوه واکمن (اشرس) په ۷۲۷ کې په ماوراالنهر کې د سمر قند د مسلمانو شويو خلکو څخه د کفر د وختونو جزيه ټوله کړه، په دې توګه هغوی بيرته له دين څخه سرغړونه وکړه او د ترکانو په مرسته يې عربو سره جګړه پيل کړه. د افغانستان خلکو خليفه عمر ابن عبد العزيز ته شکايت وکړ چې عربي واکمن متعصب او قوم پالونکی دي، له نويو مسلمانو شويو خلکو هم جزيه غواړي او په بهرنيو جګړو کې مونږ ته غنيمت نه را کوي خليفه دغه شکايت واوريد. قتيبه په افغانستان کې خپلې ډيرې ژمنې تر پښو لاندې کړې، د غلې بيه يې لوړه کړه او خلک يې

ACKU

زندۍ کړل. حجاج چې په ظالم مشهورو په کوفه کې يې د زرګونو مسلمانانو وينې تويې کړي او عبدالله زبير يې چې خلافت يې په عراق، افغانستان او حجاز کې منل شوی و، له ستونې څخه ځوړند او زندۍ کړ.
په هر حال؛ په اسلامي هېوادو کې د اموي دولت چلند ته په کرکې سره کتل کيدل. دغه عامه ذهنيت د امويانو پر ضد د پاڅونونو لپاره ښه لامل و. له دې پرته دننه په امويانو کې هم قبيلوي اختلافات (په تيره د يمني او قيسي کورنيو ترمنځ شخړې) او د نفاق اورونه بل وو. په شاهي کورنۍ کې د خلافت د وليعهدي او ولايت عهدي پر سر اختلاف او دښمني پيدا شوه. مواليان هم د امويانو له عرب پالنې څخه په تنګ شول او د اموي ضد چارو په ترڅ کې يې د دولت د مخالفانو ملاتړ وکړ، د بېلګې په توګه دوی څو ځله د مختار، عبدالرحمن او بن اشعث پلوي وکړه چې د عباسيانو غوښتونکي وو. د افغانستان مسلمانو شويو خلکو ټول دغه شرايط د خپلې خپلواکۍ د ترلاسه کولو لپاره ښه موقع و ګڼله او د يو غورځنګ په توګه را پاڅيدل، ددغه غورځنګ مشرتوب د ټولنې له منځ څخه د يوه را پورته شوي لاربنود په غاړه شوه چې د ټولنې اړتياوې او د شاوخوا هېوادونو وضعيت يې ښه پيژندلی و. هغه ابو مسلم خراساني و.

د ابو مسلم خراساني وګړنيز پاڅون

ابو مسلم عبدالرحمن په ۷۲۰ميلادي کال کې د شمالي افغانستان اوسنی سرپل ښار (پخواني انبار) کې د سفيد بخ (سپيد دژ) په کلي کې زيږيدلی و. زده کړې يې کړي وې، په عربي ژبه او ادب پوهيد، منځنۍ ونه، غنم رنګه څيره او په زړه پورې ښکلې ښه يې درلوده. ژبه يې روانه کلک او ځواکمن زړه يې درلود. د ژوند په ستونزو کې يې خپل زغم او په خوښيو کې يې خپله خوشالي نه څرګندوله. ده په ۱۹ کلنۍ کې د سياست ډګر ته ګام کېښود، نو له دې کبله چې د ولسونو له منځه را پورته شوی و، ويې کولای شول چې د اموي ظالم دولت د درانه بار لاندې د خلکو له کرکې ګټه واخلي. هغه مهال نا مسلمانه وګړي د دولت د پر له پسې تيريو. لوټ او نظامي يرغلونو څخه بيخي په تنګ شوی وو، مسلمانان ددغه دولت له تبعيض او خپل بې برخې، درنو مالياتو او د اموي عمالو له ظلمونو په تنګ وو. د بني هاشمو يو شمير کورنۍ په بلخ او د افغانستان په نورو ښارونو کې تبعيد شوې وې او د عباس د کورنۍ يو شمير غړو (د پيغمبر د تره کورنۍ) په کوفه او حجاز کې په پټه ژوند تيراو. د عباس لمسي علي د خليفه عبدالملک له لوري ورټل شو، محمد د همده زوی و چې د اموي دولت پر ضد يې پټ تشکيلات جوړ کړل او اسلامي هېوادونو ته يې مبلغين وليږل، خو خلکو د اموي دولت له وير له هغوی څخه ملاتړ نشو کولای. نو محمد د عباسيانو د امام په توګه د افغانستان خواته پام واړاو او دلته يې څو تنه مبلغين را وليږل، هغه افغانستان ته د مبلغينو د راليږلو پر مهال هغوی ته داسې وويل: د بصرې خلک عثمان پرست دی، له اخ او ډب څخه ځان ساتي او وايي چې د خدای بنده چې مقتول وي ښه ده، نه قاتل. د جزيرې خلک بهرني او فراري دي، سره له دې چې عرب دی خو روميانو ته ورته دي، سره له دې چې مسلمانان دي، خو مسيحي اخلاق لري، د شام خلک مونږ سره دښمنان دي او پرته له ال سغيان څخه نور څوک نه پيژني. د مکې او مدينې خلک ابوبکر او عمر غواړي، نو تاسې خپل پام خراسان ته واړوئ چې د هغو ميړانه څرګنده ده او زړونو کې يې بيلا بيلې عقيدې او فساد شته، آن دا چې زړونه يې له دين څخه تش دي، هغوی ځورول شوي دي. د پاڅون او غورځنګ استعداد لري او د خلافت بدلون غواړي. هو! خراسانيان ځواکمن هډونه، پلن ټټر او لوی سرونه، ګڼې ږيرې، ويروونکی غږونه لري او زيږې خبرې کوي.

(۱)

کله چې دغه مبلغین افغانستان ته راتلل، خلکو به د هغوی خبرو ته غوږ نیو او له امویانو په کرکې سره به یې د هغوی ملاتړ کـــاو. د بیلګې په توګه په ۷۲۰ میلادي کې سعید بن عبدالعزیز د افغانستان اموي حاکم، یو شمیر عباسي مبلغین و موندل او هغوی ټول یې بندیان کړل، خو هغو خلکو چې له یماني او مهاجرو ربعیه قبایلو سره خپلوي درلوده، د هغو په ضمانت بیرته خوشې شول، خو پټ پټ یې بیرته د عباسیانو په پلوي او د امویانو په ضد فعالیتونو ته وهڅول. د خوارجو فرقه هم په ۷۳۴ کې په شمالي او لویدیځ افغانستان کې د اموي دولت د مذهبي بېلاریو په وړاندې پاڅېدلې وه.

ابو مسلم په دغو ټولو پوهید او غوښتل یې عباسیان چې د اسلام پیغمبر ته ډېر نژدې دي، او اسلامي ملتونو ته ګران وو، د امویانو د را پرځولو لپاره وسیله شي او بیا وروسته عربان له افغانستان څخه و شړي او ملي د ولت جوړ کړي. پر دغه مهال د امام محمد متوفی زوی ابراهیم په کوفه کې د عباسیانو د امام په توګه و، نو ابو مسلم په ۷۴۱ کې کوفې ته ورغی او له دغه امام ســره یــې خبرې وکړې او یو شمیر ژمنې یې سره وکړې، وروسته بیرته افغانستان ته را ستون شو او ځان یې د (بني عباسیانو د پلویانو امیر) اعلان کړ. هیڅ شک نشته چې ابو مسلم ددغه سفر پر مهال په عربي هېوادونو او ایران کې د اموي اداري په هکله بشپړ معلومات تر لاسه کړي وو او د خلکو ذهنیت ورته ښه معلوم شوی و. هغه په لږ وخت کې ډېر شمیر محروم او ناراضه طبقات په هـــرات، پوشنګ، بادغیس، مرو، مرغاب، نسا، ابیورد، توس، سرخس، بلخ، چغانیان، تخارستان، غور، ختلان، کش، نسف او نورو لري - نژدې سیمو کې را ټول کړل چې څه نا څه زر تنه په آسونو او خرو سپاره وو. دا مهال د افغانستان اموي والي نصر بن سیار پــه مرو کې نه و هغه په کرمان کې له جدیع سره په جګړه بوخت و. ابو مسلم له دې فرصت څخه ګټه اوچته کړه د ۱۲۹ هجـــري کال د رمضان د میاشتې په پینځمه (۷۴۶ میلادي) یې په مرو کې تور بیرغ ورپاو خپله یې تورې جامې واغوستې او د هغو زرګونو تنو په مخ کې چې خپلواکي یې غوښته، ودرید او امویان یې خلع او د اسلامي خلافت په سر کې یې د عباسیانو راوســـتل اعـــلان کړل، او ځان یې د خراسان شهنشا کړ. د ابو مسلم په آسونو او خرو سپاره او پلي داوطلب اردو بیلا بیلې وسلې درلودې. ابـــو مسلم خپل دغه لښکر سره په ۷۴۷ کې مرو له امویانو څخه پاکه کړه او تر ۷۴۸ پورې یې د افغانستان ټـــول مســـلمان شـــوی ولایتونه د امویانو له اداري څخه وژغورل. په عین وخت کې د هغه لښکر د قحطبه او خالد بن برمک بلخي په مشرتوب ایران ته ننوت او د جګړو په ترڅ کې یې ګرګان، اصفهان او عراق او جلولا کې د اموي ساتونکی له منځه یو وړل او پـــه ۷۵۰ کـــې د کوفې ښار ته ورغی. په دغه ځای کې د ابو مسلم له فرمان سره سم د عباسي امام ابراهیم وروڼه هر یو: عبد الله صفاح او منصور دوانیقي د هغو له پټنځایونو څخه را وویستل شول، لومړنی یې د اسلامي خلافت د مشر په توګه و ټاکه (اموي دولت پخـــوا لـــه ښورې څخه په ډکه توبره کې د امام ابراهیم سر ننه ایستلی و او هغه یې وژلی و)، د سفاح وزارت یې یوه ایراني ته چې ابو سلمه جعفر همداني نومید وسپاره. د خلیفه له لوري را لیږل شوی لښکر هم حران ته نژدې د مروان اموي خلیفه ته ماتې ورکړه او پـــه پای کې یې مصر ته د تښتیدو پر لاره د ذات السلاسل په کور کې د شپې له خوا په یوه یرغل کې وواژه او سر یې کوفې ته ابـــو مسلم ته ولیږل شو. وروسته ورپسې د امویانو ټوله کورنۍ د عباسیانو له خوا ووژل شوه او په دې توګه د اسلام تاریخ یوې نـــوې دورې ته ننوت.

ACKU

۱ استاد احمدامین مصري، صخي الاسلام مؤلف د دریمې هجري پیړۍ له عالم جاحظ څخه اخیستل شوی اخځ

خو ابو مسلم په افغانستان کې

کله يې چې مسلمان شوي ولايتونه د عربو له واکه څخه آزاد کړل او ايران يې هم د امويانو له پلويانو څخه پاک کړ، پــه ۷۵۲ کې يې ماورالنهر ته پام واړاو او د هغه ځای اموي حاکم (زياد) يې وواژه او په دې توګه يې يو لوی خراساني دولت جوړ کړ چې په خپله يې مشرتوب په غاړه درلود. د افغانستان د خلکو دغه پاڅون چې د نړۍ د يوې لويې امپراتورۍ د نړيدو لامل شو او پــه منځنۍ آسيا کې يې يو خپلواک اسلامي دولت جوړ کړ، په ټولو هغو هېوادو کې چې د عربو تابع و انګازې وکــړې او د نــورو ملتونو د خپلواکۍ لپاره يوه بېلګه و ګرځيده. افغانستان په ۷۴۶ کې خپلواک شو (د ابو مسلم په لاس)، اسپانيا په ۷۵۵ کــې (د عبدالرحمن په لاس)، مراکش په ۷۸۸ کې (د ادريس په لاس) اوپه ۸۰۰ کې د افريقا شمالي سيمې اوپه ۸۷۷ کې شام او مصــر هم د (طولون) په لاس خپلواک شول. سره له دې چې عباسي دولت ډېر ژر بيرته د عربو سياسي واک په افغانستان کې لــه ابــو مسلم څخه وروسته اوپه مصر او شام کې د طولوني له کورنۍ وروسته تر لاسه کړ، خو افغانستان وروسته تر ۷۰ کالو (د طاهري دولت په جوړيدو) بيرته خپله خپلواکي و ګټله. طاهريانو په ۸۱۹ ميلادي کې افغانستان خپلواک اعلان کړ او مصر او شــام پــه ۹۳۵ کې د (اخشيديانو) په لاس خپلواک شو.

په هر حال؛ ابو مسلم په ۷۵۳ کې وروسته د کورنيو چارو تر سمبالولو د حج د ادا کولو لپاره او د عباسي خلافت د څارنې لپاره عراق ته ولاړ چې دا مهال د خليفه سفاح له خوا ورته هر کلی وويل شو.دا مهال عباسي وزارت د ابو سلمه همداني له وژل کيدو وروسته په خالد بن برمک بلخي پورې اړه لرله. ابو مسلم د حج له ادا کولو څخه وروسته بيرته را وګرځيده چې خليفه سفاح مړ شو او منصور دوانيقي د هغه ورور په ابو مسلم پورې ونښت چې له نورو سيالانو څخه خلافت دده په ګټه ټينګ کړي، ابو مسلم و منله او د دوانيقي لومړنی سيال عيسی بن موسی ته يې په انبار کې ماتې ورکړه او له عبد الله بن علي بن عباس سره يــې پنځــه مياشتې جګړه وکړه چې په نصيبين کې يې ځان د خليفه په توګه اعلان کړی و، هغه ماتې وخوړه او منصور يې پر ځــای خليفــه وټاکل شو. له هغه وروسته ابو مسلم له منصور څخه کرکه پيدا کړه او له خدای پاماني پرته افغانستان ته راغی، منصور و ويريد او يو شمير ليکونه يې ابو مسلم ته وليکل چې بيرته ور وګرځي او په مصر او شام کې حکومتونه تنظيم کړي، د خليفه استازی ابــو حميد مرغابي نوميد، هغه په درې کې ابو مسلم سره وکتل او هڅه يې وکړه چې ابو مسلم بيرته وګرځي ابو مسلم و ګرځيــد او خليفه ورته هر کلی ووايه، خو ده هيره کړې وه چې ځينې وخت خدعه او فريب لوی ځواک هم ماتولی شي. خليفه منصور په يوه دروغجن او مصنوعي مرکه کې او په محرمانه توګه د پټو جلادانو په لاس ابو مسلم ټوټه ټوټه کړ او سر يې د دنيارو او درهمو پــه طبقونو کې د خرساني لښکر مخې کې وشيند، دا پېښه چې د نړۍ د سياسيونو د اخلاقو يوه بشپړه بېلګــه وه د ۱۳۷ هجــري د شعبان په ۲۵ مه د چهارشنبې په ورځ (۷۵۴ ميلادي) کې واقع شوه. په دې توګه د عربو سياسي واک يو ځل بيا پر افغانســتان خپور شو او اويا کاله يې نور دوام وموند.

پینځم
د عباسي دولت په دوره کې د عربو د واکمني دوام
او د افغانستان د خلکو پاڅونونه
(له ۷۵۴ میلادي څخه تر ۸۲۱ میلادي پورې)

د ابو مسلم له وژل کیدو څخه وروسته، عباسي دولت د افغانستان په هکله یو نوي چلند غوره کړ چې د اموي دولت له چلند سره یې توپیر درلود. هغه دا چې د افغانستان له اشرافو او مخورو سره یې د روغې - جوړې او د واکمني په چارو کې د هڅو د ګډولو لاره ونیوله او دا یې غوښتل چې د هغوی په مرسته په دې هېواد کې خپله واکمني وساتي، د بېلګې په توګه د ابو مسلم وکیل ابو داود یې په افغانستان کې په خپل پخواني دریځ کې وساته او د خپل دربار له خراسانیانو سره یې په مینه چلند کاو. دغه چلند هم د عباسیانو په ګټه او هم د هېواد د اشرافو په ګټه و، خو سره له دې د ټول ملت وګړو د درنو مالیاتو او د عربو له واکمني زړه نه و خوشحاله او د ابو مسلم د وژنې غمیزې دوی د عباسي دولت پر ضد ولمسول. دغه احساس دومره پیاوړی و چې د دین او مذهب اختلاف هم ددوی ترمنځ خنډ نه شو. د ابو مسلم له وژنې لا پنځه کاله نه و تیر چې د هرات خلکو پاڅون وکړ او یو زردشتي مذهبه د هرات د لویدیځ د هردانې له کلي څخه چې (سندباد) نومید، په ۷۵۹ کې د خلکو لارښوونه په غاړه واخیسته او ځان یې خلکو ته د سپهبد په نوم د ابو مسلم ځای ناستی ور وپیژاند. په داسې حال کې چې زرګونه تنه مسلمانان او زردشتیان دده تر جنډې لاندې را ټول شوی وو، هغه په نیشاپور کې د افغانستان په عربي مرکز یرغل وکړ او د ځو جګړو په ترځ کې یې نیشاپور، قومس او ری ونیول او د ابوسلم زیرمې یې بیرته تر لاسه کړې، وروسته تر هغه یې په عراق او حجاز د یرغل هوډ وکړ. د عباسیانو لښکر د همدان او ری ترمنځ دوی سره مخامخ شو او د کلکې جګړې په ترځ کې یې د سند باد مخه و نیوله. وریسې د عباسي خلیفه مرستندوی لښکر د هغه د زوی مهدي په مشرتوب را ورسید او سند باد ماته وخوړه او طبرستان ته ولاړ، خو د هغه کوربه د طبرستان سپهبد مړ کړ او سر یې د خلیفه دربارته ولیږ.

په ۷٦٦ کې د هرات خلکو د (استاد سیس) په نوم د یوه بادغیسي او د هغه د یو ملګری حریش سیستاني په مشرتوب د عربو پر ضد پاڅون وکړ او اجشم مرو الرودي چې د عباسیانو پلوی و ووژل شو. له هغه څخه وروسته یې د خلیفه له خوا ۲۴ زره را لیږل شویو عسکرو سره جګړه پیل کړه، خو ۱۴ زره هراتیان ونیول شول نو ځکه یې ماتې وخوړه. عربو بندیان ووژل او په خپله سیس یې خلیفه ته ولیږه او هلته ووژل شو. (مرجیله) د همدې استاد سیس لور وه چې وروسته بیا د هارون الرشید ښځه او د مامون رشید مور شوه. له دې څخه وروسته د نیول شوي افغانستان د دهقانانو پاڅون اقتصادي اړخ درلود چې دغه پاڅون د عربو د واک پر ضد له سیاسي پاڅون سره یو ځای شو، دا ځکه چې د عباسي دولت مالیات او عوارض او د فیوډالانو ظلم ورځ په ورځ زیاتید، نو ځکه خلک پاڅون ته اړ شول.

په ۷٦۷کې د هرات او سیستان مسلمانو او زردشتي بزګرانو د (آذرویه) تر لارښوونې لاندې او د محمد بن شداد تر مشرې لاندې د عربو پر ضد پاڅون وکړ، دوی د عباسیانو مامور یزید له منځه یووړ، لږ وروسته په زرنج کې پاڅون وشو او د عباسیانو د حاکم مسرف ګیډه یې ور څیرې کړه. په ۷۷۵ کې حیکم بن عطاي بادغیسي چې د، حکیم مقنع په نوم پیژندل کید په مرو کې د

پاڅون کوونکو لاربښوونه په غاړه واخیسته او په زرګونه مسلمانان او زردشتیان د (سپید جامګان) تر نامه لاندې د عربو د شړلو په خاطر ورسره شول. مقنع خپله قرار ګاه له جیحون څخه پورې غاړه د سبز د ښار شاو خوا کې وټاکله. د عربو سرداران لکه حسان بن تمیم او محمد بن نصر د مقنع په جګړو کې له منځه لاړل. ددغه پاڅونو لمن له مرو څخه تر تخارستان پورې هم ورسیدله او د نهمې پیړۍ تر پیل پورې، یعنی د خراسان د طاهریانو د دولت تر را بر سیره کیدو (۸۲۱) پورې یې دوام وموند. بغداد له مقنع سره جګړې ته دوام ورکړ او د معاذ بن سلم تر مشرۍ لاندې یې نوي پوځونه د هغه په وړاندې را ولیږل تر څو چې وروسته تر ډیرو جګړو مقنع کلا بند شو، ددې لپاره چې د بندیتوب له شرم سره مخامخ نشي، نو خپله کورنۍ او ماشومان یې ووژل او په پای کې یې ځان هم مړ کړ. همدا مهال یوسف ابرم هراتي له یو شمیر ملي داو طلبانو سره میمنه، مرغاب او پوشنګ ونیول. دا وخت د شمالي خراسان والي یزید بن مزید له هغه سره جګړه پیل کړه. په یوه جګړه کې انقلابي مشرانو سره یو ځای اعدام شو. د منصور عباسي له مړیني څخه (۷۷۵) تر ۷۸۵ پورې (د مهدي او هادي عباسي د خلافت په دورو کې) د شمالي افغانستان امارت لومړی عبدالملک خراساني او بیا فضل بن سلیمان توسي ته سپارل شوی و، تر څو دوی امنیت وساتي، خو په سیستان کې خلکو له خوارجو سره لاس یوکړ او د سیستان حاکم حمزه بن مالک ډیر په ستونزو سره وکولای شول د هغوی مشر (نوح) له منځه یوسي.

په ۷۸٦ کې د عباسیانو تر ټولو ځواکمن خلیفه هارون الرشید د اسلام په خلافت کیناست. هغه بغداد کې یحیٰی برمکي، د خالد برمکي (د خلیفه منصور دوانقي وزیر) زوی وزیر وټاکه. د افغانستان امارت یې جعفر بن محمد خراساني ته ورکړ. په ۷۹۳ کې یې فضل بن یحیٰی برمکي افغانستان ته را ولیږ. په دې توګه یې خلکو ته د پاڅون وخت ور نه کړ. فضل برمکي چې کله په افغانستان کې و، ابراهیم بن جبل یې د بودایي کابلشاهانو پلازمینې کاپیسا نیولو ته وګوماره، هغه د غور بند له لارې یرغل وکړ او ددې جګړې په پای کې د بګرام ښار له ټولو بودایي تاریخي آثارو او د نامتو شابهار مزدک سره یو ځای له منځه ولاړ. له همدې امله وروستیو کلونو کې پلازمېنه له بګرام څخه، پخواني کابل ښار ته د لوګر سیند ته نژدې ولیږدول شوه، خو کله چې په ۷۹۵کې علي بن عیسی دخلیفه له خوا افغانستان ته را ولیږل شو، خلکو په بلخ کې پاڅون وکړ، هغوی یحیٰی د علي زوی وواژه او د علي دري میلیونه شتمني یې تر لاسه او په خپله علي یې د هېواد لویدیز ته په تللو اړ کړ. د علي بن عیسی د شتمنې زیاتوالي په افغانستان کې د عربو یو څرګند اجحاف دی. علي د خلکو د غلي کولو لپاره په هرات کې طاهر بن حسین پوشنګي د پوشنګ د حکومت مشر وټاکه چې هغه مهال لکه د هرات په شان ښه ودان ښار و. په سیستان کې هم عثمان عربي حاکم دا اړتیا ولیدله چې مسلمان شوي سیستانیان د عربو په پوځ کې شامل کړي. هغه په دغه سیاست سره و کولای شول چې د سیستان د پاڅون کوونکو مشر بشر بن مرقد له منځه یوسي. عثمان په کندهار کې هم یو ځل لکه د معن زایده په شان د کابلستان له رتبیل سره یوه بې پایلې جړه وکړه. وروسته ورپسې په سیستان کې د خلکو او حضین سیستاني له پاڅون سره مخامخ شو. هارون الرشید په ۷۹۲ کې د عثمان پر ځای د سیستان یو اشراف (داود بن بشر) د حکومت د مشر په توګه و ټاکه. داود خپل آزادي غوښتونکی هېوادوال حضین د جګړې په ډګر کې وواژه او د خلکو پاڅون یې و ځاپه. عربو دوه ځلې بیا په ۷۹۴ او ۷۹۷ کې سیستان ته د یزید بن جریر په مشرتوب او د عیسی په مشرتوب کابلستان ته لښکر ولیږل، خو هر ځل ناکام شول. دا یواځې کابلستان و چې په منځنۍ آسیا کې یې د دوو پیړیو په ترڅ کې د امویانواو عباسیانو د ډیرې ځواکمنې امپراتورې په وړاندې مقاومت او ټینګار وکړ.

په ۷۹۹ کې په سیستان کې حمزه د بزګرانو او پیشه ورانو د پاڅون مشر توب په غاړه واخیست او د عربو په وړاندې و دریدل. دوی د سیستان له عربي حاکم عیسی سره جګړې وکړې او سیستان یې آزاد کړ. دا مهال د ماورالنهر خلک هم د عربي حکامو

په وړاندې پاڅيدل. سره له دې چې بغداد علي بن عيسى د خراسان ډېر ظالم والي له دندې لرې کړ. خو د خلکو پاڅون غلى نــه شو، تر څو چې په خپله خليفه هارون الرشيد اړ شو چې شخصاً د خلکو د پر له پسې پاڅونو د غلي کولو په خاطر خراسان ته سفر وکړي.
دا مهال د علي خزاني په يو نيم زر اوښانو باندې د هارون الرشيد حضور ته راوړل شوې. په نيشاپور کې لاد عباسي خليفه دمه نه وه جوړه چې ناروغ شو او په ۸۰۸ ميلادي کې (۱۹۳ هجري) کې ومړ او په توس کې خاوروته وسپارل شو. عباسي مــامون د هارون الرشيد زوی د پلار پر ژوند د خراسان والي و او د هغه مهال مرو د خراسان پلازمېنه وه. هغه له خراسان سره مينه درلوده.
د پلار تر مړينې وروسته د خراسان د مخورو په مشوره، په تيره بيا د فضل بن سهل سرخسي د خراسان د وزير په مشــوره يــې د خراساني اسلامي خلافت د جوړولو هڅه پيل کړه، خو په دې حال کې د هغه ورور امين په بغداد کې د پلار ځــای ناســتى او د اسلام خليفه شو. د خلافت وزير فضل بن ربيع هم له خراسان سره مخالفت درلود، نو هغه نوی خليفه اړ کړ چې مــامون لــه خراسان څخه بغداد ته ور وغواړي. په ۸۰۹ کې خليفه دا ډول يو امر صادر کړ، خو مامون و نه مانه. په ۸۱۰ کې د خراسان د پخواني دښمن علي بن عيسى په مشرى د بغداد شپيته زره پوځ د افغانستان په لورى را روان شو، له دې لوري څخه د دفاع دنده طاهر پوشنګي ته ور وسپارل شوه. طاهر د ايران په ری کې د عربو لښکر مات او علي يې د جګړې په ډګر کې و واژه او مخ پر بغداد ور روان شو. د همدان په لاره کې د بغداد بل لښکر د عبدالرحمن تر لارښوونې لاندې د طاهر مخې تــه راغــی، خــو د خراسان لښکر هغه ونيواو لښکر يې ورته له ماتې سره مخامخ کړ، طاهر د بغداد بل مرستندوی پوځ هم له منځه يووړ او په خپلــه تر حلوان پورې وړاندې ولاړ، دا مهال له خراسان څخه د هر ثمه بن اعين په مشرۍ نوی بل پوځ هم طاهر ته را ورســيد. دواړه پوځونه په دوو لارو د اهواز او نهران له سيمو څخه مخ په بغداد وړاندې لاړل. طاهر اهواز په جګړې سره ونيو، خــو بصــره او واسط تسليم شول. طاهر مداين هم ونيو او بغداد ته ور لنډ شو. هر ثمه هم نهروان په جګړې سره ونيو او مخ په بغداد وړانــدې ولاړ. خليفه امين د دوو لښکر ترمنځ کلا بند شو او د ځان ساتنې ځواک ور څخه تللى و. هغه له طاهر څخه هيله وکړه چې لاره ورکړي چې خپل ورور ته خراسان ته ورشي طاهر و نه منله ورته ويې ويل چې بايد تسليم شي. امين په بيړۍ کې سپور شو چــې ځان د شپې له خوا د هر ثمه پوځ ته چې عرب و تسليم او هغه سره پناه واخلي، خو د سمندر په منځ کې د طاهر د سپاهيانو لــه خوا په نا پيژاند ډول ووژل شو. د هغه په سبا د ۸۱۳ کاله پيل کې د بغداد ښار ونيول شو. په دې توګه د بغــداد پــه ځــای د خراسان کې مرو د اسلامي خلافت پلازمېنه شوه. دا د عربو د هيلو برخلاف کار و، نو ځکه ور سره په ضد کې پاڅيدل او په دې لړه کې شول چې يو ځل بيا پلازمېنه بغداد ته راوړي. فضل بن سهل چې په ذوالر ياستين سره ياديد او د مامون د خلافت چارې يې په لاس کې وې، خپل ورر حسن د عراقينو او حجاز والي مقرر کړ او په بغداد کې يې متمرکز کړ او هر ثمه بن اعين چې عرب او د بغداد په نيولو کې يې خدمت کړی و مروې ته ور وغوښت او مړ يې کړ، خو هر ثمه لا مخکې هامون د فضل له نيت څخه خبر کړی و چې غواړي د عباسيانو خلافت د علنويانو په خلافت واړوي. په دې توګه د فضل کړو وړو د مامون شک نور هم پياوړی کاو. فضل مامون اړ کړ چې خپله لور زينبه على موسي الرضاء ته په ولايت عهدي ورکړي او د عباسيانو تور رنګ چــې د دوی شعارو په شنه رنګ چې د علويانو شعارو بدل کړي. فضل نور هم پر مخ ولاړ او يوه ورځ يې په مرو کې يو چاته ويلی و چې: پــه دې دولت کې زما هڅې د ابو مسلم تر هڅو زياتې دي. هغه سړي ځواب ورکړی و چې: ابو مسلم سلطنت له يوې قبيلې څخــه بلې ته ورساو، خو تا دولت فقط له يوه ورور څخه بل ته ورکړ. فضل وويل: که عمر باقي و زه به هم همداسې وکــړم. د فضــل ورور حسن د فضل په اندازه کفايت نه درلود. هغه تجملي او عياش سړی و. عربو د هغه په ضد فعاليتونه کول، تر څو چې هغوی

په بغداد کې پاڅيدل او د مامون تره يې په ۸۱۷ کې د اسلام په خلافت کنياو او د مامون خلع يې اعلان کړه. دا مهال مامون مخ په بغداد ولاړ، خو فضل و نشو کولای چې د هغه مخه ونيسي. کله چې دوی سرخس ته ورسيدل او فضل په حمام کـې لمبـل، غالب بن حکم د مامون ماما د خليفه په امر حمام ته ور ننوت او د جلادانو په لاس يې فضل لکه د ابو مسلم په شان وواژه. کلـه چې مامون د خراسانيانو له لبنکر سره يو ځای بغداد ته ورسيد، خپل خلافت يې کلک کړ، تور شعار يې ومانه او عربان يې خوښ کړل. تر دې مهال پورې طاهر پوشنګي د شام چارې ډاډمنې او نصر بن شبيب چې سر يې اخيسـتی و پـه لاره کـړ او دادی د خلافت دربار ته حاضر شو او د وضعيت په څارنه بوخت و. هغه ته په ياد و چې عباسي سفاح خليفه په څه ډول ابو مسلم مړ کړ او هارون الرشيد په څومره چلونو د برميکانو کورنۍ له منحه يووړه او دادی اوس مامون عباسي په څه دوکه فضل له منځه يووړ. نو ده د خپلې راتلونکې په هکله هم سوچ وکړ، ډيره هڅه يې وکړه چې مامون دې ته اړ کړي چې دی د خراسان په ولايت کې په دنده و ګوماري. مامون چې لا هم د خراسان په لبنکر ډډه لګوله او ورته اړ و، دغه وړانديز يې ومانه. طـاهر پـه ۸۲۰ کـې د اسلامي افغانستان والي مقرر شو او ډير ژر خراسان ته راغی، هغه په ۸۲۱ کې له خطبې څخه د عباسي خليفه د نوم په غورځولـو سره، د افغانستان خپلواکي اعلان کړه.

شپږم

د عربو د واکمني پرمهال د افغانستان ټولنیزه اوضاع

له ۶۴۲ څخه تر ۸۲۲ میلادي کال پورې په افغانستان کې د عربو د نظامي او سیاسي اړیکو ټینګیدو یو سل او اتیا کلونه وخت ونیو. په دغه موده کې عربو، د اسلام دین او عربي ژبه افغانستان ته راوړل چې په ډیرو سونزو سره د هېواد په شمالي سیمو او څه نا څه په جنوب او لویدیځ کې څه په جګړه او څه هم په سوله د اقتصادي او ټولنیزو ګډون له لارې و منل شول. ددغو دوو وسلو (ژبې او دین) اغیزه دومره ژوره وه چې آن یو لرغوني هېواد لکه مصر، په یوه عربي هېواد بدل شو، ایران په پیړیو پیړیو هڅه وکړه چې ایله بیرته خپله ژبه او ملیت وساتي. په هر حال، افغانستان چې څومره عربي ژبه او د اسلام دین و مانه، هومره یې خپل ریاضیات، نجوم، انشاء او ترسل یې هم د هندوستان له فلسفې او طب سره یو ځای عربو ته ورکړل او په مجموع کې یې د اسلامي تمدن په غوړیدو کې ښه برخه واخیسته. داسې چې په دیني علومو، تفسیر، حدیث او فقه، فلسفه، شعر او ادب، تصوف او عرفان کې یې نامتو څیرې اسلامي نړۍ ته ور وپیژندلې. همدارنګه افغانستان د سیاست په ډګر کې وکولای شول چې د برمکي او سهیل د کورنیو په واسطه د عربو په اداره کې واک وچلوي او د دوی اداره کې ننوځي. د برمکي بلخې د کورنۍ نسب د برمک بن جاماس بن ویشتاسب ته رسیږي چې د بلخ زرتشستیان وو. د دوی د کورنۍ یو بل غړی جعفر و چې د اتمې پیړۍ په لومړیو کې مسلمان شوی و او د دمشق دربار کې له اموي سلیمان سره یوه منلې څیره وه او همالته مړ شو. ددې کورنۍ یو بل غړی ابو خالد برمک و چې په ۷۲۶ کې د اسد له لوري د خراسان عربي والي وټاکل شو او د بلخ سیمه ییز حکومت ورسپارل شوی و. ابو مسلم همدغه سړی په خپل لښکر کې د یوه افسر په توګه د بغداد د نیولو لپاره واستاو. هغه وروسته تر ابو مسلمه د خلیفه سفاح له خوا د بغداد د وزارت دنده تر لاسه کړه، خو د ابو مسلم تر وژل کیدو وروسته معزول او د خلیفه دغوسې وړ و ګرځید تر څو چې په ۷۸۱ کې په بغداد کې مړ شو. ددغه سړي زوی یحیٰی برمکي نومید چې یوه تدبیر لرونکی څیره وه او هارون الرشید ورته د پلار خطاب وکړ او خپل وزیر یې وټاکه. د یحیٰی زامن هم د بغداد په دربار کې په دندو بوخت وو. جعفر بن یحیٰی د هارون وزیر شو او دده ورور فضل د افغانستان والی شو. دغې کورنۍ اوه لس کاله د بغداد د خلافت چارې په خپل لاس کې درلودې. دوی له پهلوي او هندي ژبو څخه کتابونه وژباړل، د علم او فن ملاتړ یې وکړ مجسطی، او هندي منګه او سیر ملوک الفرس کتابونه د همدوی په سپارښت عربي ته وژباړل شول، هندي مذهبونه ولیکل شول او تدوین شول، موسی، یوسف او محمد بن جهم همدې کورنۍ پورې تړلي ژباړونکي وو. برمکیانو عربي یتیمانو ته ښوونځي جوړ کړل، خو د دربار ځینو عناصرو د دوی په اداري واک، پرتم، ژوند او اعتبار بخیلي وکړه، دا ځکه چې دغې کورنۍ د وزارت په واک کې ډیرې پیسې او مالونه وموندل او ډیر لګښت یې هم کاو چې دغې خبرې د نورو احساسات او سیالي را وپاروله. له دې امله چې د وزیرانو او اشرافو شتمني د هغوی د دولتي درجې او ماموریت سره برابره وه او شتمنی، هدیې او ځمکې یې هم د دریځ سره برابرې وې، نو لویو والیانو او وزیرانو ته زیاتې په لاس ورتلې، خو کوچنیو ته لږ په لاس ورتلې. خلیفه هم د هغو شعرونو له کبله چې عربو د دوی په صفت کې ویل او د هغو خوښیو له امله چې خلکو له دوی څخه څرګندوله او د دوی د پاملرنې له امله چې په خلکو یې لرله یو څه و ویریدل، نو ځکه هارون الرشید په ۸۰۲ میلادي کې جعفر وزیر مړ کړ او د هغه تن یې په بغداد کې شپږ کاله ځوړند پریښود کله

چې ورروست شو را کوز یې کړ او بیا یې وسوځاو او ایرې یې باد کړې. د هغه ورور فضل او بوډا پلار یې یحیٰی د بغداد په بندیخانه کې مړه شول، نوره کورنۍ یې بندي او مالونه یې ونیول شول ښځې یې عوامو ته مباح وګرځول شوې، د دوی پر ځای د برمکي د هېواد اړونده یوه بله کورنۍ چې د سهل سرخسي په نوم یادیده د عباسیانو په دولت کې پاتې شوه. فضل او حسن د سهل زامن وو او زردشتي دین یې درلود. فضل له پهلوي څخه عربي ته یو کتاب وژباړه او یحیٰی برمیک ته یې وړاندې کړ، هغه خوښ کړ او فضل یې غیږ کې ونیو او مسلمان یې کړ. همدا سړی و چې د هارون الرشید تر مړینې وروسته په مرو کې د مامون الرشید وزیر شو او د خلافت پلازمېنه یې له بغداد څخه مروې ته راوړه. اود عباسیانو توره نښه یې په شنه علوي نښه بدله کړه او بغداد یې د طاهر په لاس ونیو او خپل ورور حسن ته یې وسپاره. دغه سړی هم لکه د برمکیانو په شان ډېره شتمني ټوله کړه او د زیات تجمل لرونکی و او کله به چې د مامون دربار ته ورته په وزر لرونکې کرسۍ کې به ناست و. او کله به یې چې خلیفه ولید له دغې کرسۍ څخه به را کوز شو او سلام به یې واچاو او کرسۍ به یې ده پسې راوستله تر څو به چې خلیفه ته ور ورسید او بیا به بیرته په خپله ځانګړې کرسۍ کې کیناست، خو مامون همدغه سړی مړ کړ او دده پر ځای یې ورور حسن په بغداد کې وساته او لور یې (پوران دخت) ور واده کړه. سره له دې چې فضل ووژل شو خو د هغه یو بل هېوادوال طاهر پوشنګي چې فضل روزلی و، پاتې شو او یو وخت یې لکه د ابومسلم په شان بغداد ونیو.

په افغانستان کې د اسلام ددین خپریدل سره له دې چې په مرکزي او ختیزو ولایتونو کې له ستونزو سره مخامخ شول، خو بیا هم کومو ځایونو پورې چې ورسید، وېې کولای شول نور بیلا بیل دینونه له منځه یوسي. د افغانستان په نیول شویو سیمو کې عربي خلافت د کرنې وړ ټولې ځمکې د بیت المال حق ګڼانه د ټاکلي مالیې په ورکولو سره به د لویو سیمه ییزو او عربي کورنیو په واک کې ورکول کیدې. همدغې طریقې فیوډالي مشروط مالکیت نور هم ټینګ ساتلی و. اسلامي ښوونې او روزنې د زاړه ټولنیز طبقاتي نظام رنګول اعلانول، خو عملاً حاکمه ځواک او سیمه ییزو خانانو د ټولنې ممتازه طبقه او شتمن پارکی جوړ او. عربان وروسته تر اوږده اخ و ډب څخه په افغانستان کې دې پایلې ته ورسیدل چې باید له سیمه ییزو مخورو او خانانو سره روغه جړه وکړي او هغوی خوشاله وساتي او په ګټو کې یې ځان سره شریک کړي. دا کار د اشرافو او خانانو په ګټه و، خو په بزګرانو باندې یې د مالیاتو بار ډېر دروند کړ. د بیلګې په توګه د عباسیانو پر مهال د نیول شوي افغانستان مالیات له څلویښت میلیونو درهمو (د کرمان ۴ میلیونه، د مکران ۴ سوه زره، د سیستان څلور میلیونه، د خراسان شمالي ولایتونو ۲۸ میلیون درهمو) څخه اویا میلیونو درهمو ته اوچت شول. له همدې امله په افغانستان کې د عباسي دولت پر ضد څو څو بزګري پاڅونونه را پورته شول او د شمالي او لویدیځو ولایتونو خلک څو څو کاله د عربو او کورنیو فیوډالانو په وړاندې و جنګیدل تر څو وکولای شي کم له کمه د یوه له غمه خو ځان خلاص کړي. عباسي دولت نشو کولای چې په یواځیتوب سره د نیول شوي افغانستان د خلکو د سیاسي او اقتصادي پاڅونونو په وړاندې و دریږي نو ځکه یې د سیمه ییزو خانانو او عیانو مرسته تر لاسه کړه او له هغوی سره یې د ګډو ګټو په سیوري کې خپل واک ته د وام ورکاو. په دغو دورو کې د هېواد کرنه او اوبه لګول ښه پر مخ تللي وو او د هلمند او هریرود له سیندونو څخه نوې ویالې او کانالونه کیندل شوي وو. په بلخ کې تر اویاوو زیاتې د اوبو ژرندې وې او په سیستان کې دي ژرندې وي، په بلخ ولایت کې بیلا بیل ډولونه غنم، حبوبات او وریجې کرل کیدې. په بادغیساتو کې څاروي روزنه ښه پرمخ تللې وه او په غور کې کرنه او مالداري یو ځای په ګډه سره پر مخ روانه وه، پنبه کرل او د وریښمو صنعت هم دود و، تالقان او مرغاب د وړینو ټوکرانو د تولید مهم ښارونه وو او بلخ د سوداګرۍ مهم مرکز و، په غور کې جوړې شوې وسلې په ګاونډیو هېوادو کې نوم درلود، په تخارستان کې سرپ او نور ډول ډول فلزات او په نورو شمالي ولایتونو کې وسپنه او سره او سپین زر

او په غور کې وسپنه او مس را ایستل کېدل او د پنجشیر د سپینو زرو کان نوم درلود. عربي تاریخ لیکونکـــو د هغـــه مهالـــل د افغانستان د آبادي او ښیرازی په هکله لیکنې کړې دي. له هغې ډلې څخه (مقدسي) لیکلي و: د خراسان کلي د عراق تر ښـــارونو هم آباد دي.

(ابن الفقیه) لیکلي و: خراسانیان په علم او صنعت او سوداګرۍ کې د وخت تر ټولو مخکښ دي... د خراسان خلک ډېـــر زړور دي. دوی فیروز بن یزدګر او کسری بن قباد (د ایران ساساني پاچایان ووژل) او دولت یې د امویو ځواکمن قدرت څخه خپلواک کړ...

یو بل لیکي: د اسلام په دوره کې خراسان د عربو له خوا په جګړه او سوله ونیول شو، او یو ځل بیا په سیاست، علومو او فنونـــو کې د خراسانیانو طبیعي درایت، تکړه توب او ښه استعداد او قابلیت څرګند شو، خراسانیانو د نړۍ دنورو ټولو اسلامي هېوادو په پرتله اوچت او زیات شمیر پوهان او نامتو امرا و روزل. (۱)

۱ صخی الاسلام امین احمد مصري

اووم څپركی

افغانستان له نهمې تر دیارلسمې میلادي پیړۍ پورې

لومړی

د دطاهري دولت پر مهال افغانستان

(له ۸۲۱ څخه تر ۸۷۲ پورې)

په اتمه هجري پيړۍ كې د پوشنگ ښار (اوسنی زنده جان) په هرات كې يو پوره آباد او كلك ښار و، چې مدرسه او جومات يې درلود او په هغه كې اسلامي ديني علوم زده كيدل. د طاهر كورنۍ د همدغه كوچني كلي اوسيدونكی وه او لكه د برمكي او سهل د كورنيو په شان د اشرافو طبقي پورې يې اړه درلوده، نو هم يې له اسلامي خلافت او هم يې له سيمه ييزو مخورو سره اړيكې او مرستې درلودې، نو ويې كولای شول چې ډير ژر هغه تشه ډكه كړي كومه چې د سهل او برمكي د كورنيو په منځه تلو سره د بغداد د خلافت په دربار كې را پيدا شوې وه. طاهر ذواليمنين وروسته د امين او مامون له پيښو څخه د بغداد د خلافت د نظامي قواوو قوماندان (بولند وی) و. منصور بن طلحه طاهري د مروې او خوارزم د ايالت والي و، عبد الله بن طاهر د بغداد د شحنه حاكم او سليمان بن عبد الله طاهري په ايران كې د طبرستان د ايالت والي و. په دې توګه د طاهري كورنۍ په عباسي دولت كې ورځ په ورځ زياتيدونكی واک او ځواک تر لاسه كاو، او ويې كولای شول چې له خپل دغه نفوذ څخه د خلافت په دربار كې ډيره اغيزمنه استفاده وكړي، د هېواد سيمه ييز مشران له دوی سره په يوه كرښه روان وو او د عباسي دولت سياست هم د امويانو د سياست بر خلاف، د افغانستان د سيمه ييزو اشرافو، مخورو او مشرانو سره برابر و پخوا اموي دولت عربي خالص واک او نژادي واكمني چلوله او په اسلامي هېوادو كې د پيسو په ګټلو لګيا وو، دوی د ملي تبارز زمينه پرانيستې نه پريښودله، خو عباسيانو له سيمه ييزو مخورو، اعيانواو اشرافو سره روغه جوړه كړې وه او د دوی او خپلو ګډو ګټو په ساتنې سره يې دغه هېواد اداره كاو، له همدې امله و چې اموي دولت د يوې پيړۍ په ترڅ كې و پرځيد، خو عباسي دولت پنځه پيړۍ دوام ومومند.

په هر حال؛ طاهري كورنۍ چې د اسلام د فرهنگي مخكښتوب په دوران كې ژوند كاو، و كولای شول چې يو روښانه خو مستبد دولت په افغانستان كې جوړ كړي او هم ماورالنهر خپلې اداري لاندې راولي. طاهري كورنۍ د تحصيلاتو لرونكي وو، په خپله طاهر په عربي ژبه كې ښه اديب او شاعر و، عبد الله لكه د پلار په شان شاعر و، طلحه په نحو كې ښه پوهيد، منصور بن طلحه د مروې حاكم هم په فلسفه كې رسالې ليكلې وي. طاهري دولت د اسلامي معارف په خپرولو او د كرنې او ابو لګولو په پراختيا كې ډيرې هڅې وكړې، آن دا چې د اوبو لګولو او له اوبو څخه د استفادې په خاطر يې يو قانون د فقها وو په واسطه جوړ كړ. هماغسې چې طاهريانو ملي خپلواكي غوښتله همغسې يې هم د اسلام د دين نګه او د عربي ژبې ملاتړ او د اسلامي خلافت ساتنه وكړه، ځومره يې چې د عربو د واكمنی پر خلاف د افغانستان د خلكو د پاڅون او د آزادي غوښتونكو غورځنګونو ملاتړ وكړ هومره يې هم په سيستان كې د خوارجو پر ضد او په ايران كې د عباسي خلافت د مخالفينو او په مصر او شام كې د اسلامي

خلافت له بغاوت کوونکو سره مخالفت وکړ او په دې لاره کې یې هغوی سره جګړه وکړه. عبد الله ابن طاهر په ۸۲۸ کال کې د افغانستان د زردشتیانو یو شمیر کتابونه وسوځول او د اسلام د دین په ټینګښت کې یې ډیر کار وکړ. د طاهري دولت پلازمېنه د نیشاپور ښار و.

په هر حال؛ طاهر بن حسین پوشنګي د طاهري دولت مؤسس په ۸۲۰ کې افغانستان ته راغی او د افغانستان خپلواکي یې په ۸۲۲ کې اعلان کړه او د عباسي خلیفه نوم یې له خطبې و غورځاو. ده د افغانستان شمالي او لویدیځ مسلمانو شویو ولایتونه ته مرکزیت ورکړ. وروسته تر طاهر څخه د هغه زوی طلحه په ۸۲۲ کې واکمن شو، هغه د بغداد له خلافت سره تودې اړیکې وساتلې په ۸۲۸ کې دده ورور علي ابن طاهر پاچا شو، خو د خلکو د یوه پاڅون په ترڅ کې ووژل شو. په ۸۲۹ میلادي کې عبد الله د طاهر مشر زوی له بغداد څخه نیشاپور ته راغی او د حکومت چارې یې تر لاسه کړې. نوموړی یو ادیب، تجربه لرونکی منصبدار او قابل اداره کوونکی و. هغه د عباسي خلیفه په دربار کې (چې د پلار یرغمل و) د عقل له مخې ډیر باکفایته چلند کاو، نو ځکه د باور وړ وګرځید. هغه د ایران، مصر او شام پاڅونونه چې له ۸۲۱ څخه تر ۸۲۹ پیښ شول، ټول د بغداد د خلیفه په ګټه غلي کړل. د بیلګې په تګه ده په شام کې نصر بن شیث عقیلي او په مصر کې عبید الله ابن لسری او د ایران په آذربایجان کې بابک خرد مدین و ټول او پاڅون یې غلی کړ. کله چې عبید الله افغانستان ته راغی نو آبادي، کرنې او اوبو لګولو ته یې پام وکړ او په دې برخه کې یې د یادونې وړ کار وکړ. هغه په افغانستان کې د فیوډالي سیستم د بشپړتیا په ترڅ کې (چې له اوومې پیړۍ څخه تر لسمې پیړۍ پورې ټینګ شوی و) خپلو مامورینو ته داسې ولیکل: تاسو مو په حجت کې ونیولی، تر څو له خوبه را ویښ شئ او له لتۍ څخه را بهر شئ، او خپله ښه ولتوئ او د ولایت مشرانو سره غوره چلند وکړئ او کرنه او بزګران که وروسته پاتې شي هغه باید بیرته پیاوړې کړئ او خپل ځای ته یې ورسوئ، دا ځکه چې الله (ج) مونږ ته له همدې کرنې څخه روزي راکوي، او د دوی له ژبو یې سلام کړی او له دوی سره بیعدالتي یې حرامه ګڼلې ده.

د عبد الله دغه لیک چې عبدالحی بن ضحاک ګردیزی په خپل زین الاخبار تاریخ کې نقل کړی، سره له دې چې د یوې توصیې او نصیحت ښه لري او د بزګرانو لویه طبقه او د هغو برخلیک د ځمکوالو په لاس کې ورکوي او د هغوی د رحم غوښتنه کوي، خو بیا هم د عبد الله د نظر ژوروالی څرګند وي او په دې باندې پوهید چې خان او ځمکوال په بزګر ستم او ظلم کوي او ورځ په ورځ د بزګرانو ژوند مخ په خرابیدو دی، حال دا چې همدغه خلک خانانو او ځمکوالو ته هم ډوډۍ ورکوي او هم سلام ورته اچوي.

د عبد الله ښه په یاد و چې دده پلار طاهر، په افغانستان کې ده ته بغداد ته په یو لیک کې لیکلي و: (لښکر ځواکمن ساته، امنیت ډاډمن کړه، خلکو سره په عدالت او ښه ډول چلند کوه او د هغوی اړتیاوې چمتو کړه، خپله پاکي د رعیت په وړاندې څرګنده کړه، ناروغانو ته روغتونونه جوړ کړه...)

دا د طاهر هغه لیک و چې نامتو طبري په خپل تاریخ (الامم و الملوک) کې راوستی و.

وروسته د عبد الله له مړینې څخه په ۸۴۴ کې د هغه زوی دوهم طاهر پاچا شو او تر ۸۶۱ پورې یې دوام وکړ، خو هغه په کورنۍ اداره کې پاتې راغی او په پای کې د سیستانیانو او بستیانو د پاڅون له امله وروستی ولایت ورڅخه د صالح سیستاني په مشر توب جلا شو. محمد بن طاهر دوم چې تر ۸۷۲ پورې پاچا و، یو بې کفایته، لټ او عیاش سړی و، نو ده خپل ځای یوه نوی او ځواکمن دولت ته ور پریښود او دا د افغانستان د صفاریانو دولت و.

د طاهریانو په دوره کې لکه له اسلام څخه د مخکې دورې په شان په افغانستان کې خلک په دري ژبه غږیدل خو عربي ژبې هغه

بیخي تر اغیزې لاندې راوستله او عربي لغتونه پکې ننوتل. سره له دې چې طاهریانو په بشپړ. ډول د عربي ژبې ملاتړ کاو خو دري ژ به په یوې نوې بڼه او بڼه او نوي لیکدود سره را څرګنده شوه او په دري ژبه کې لکه د حنظله بادغیسي، عباس مروزی، او ابــو حفص صفدي په شان شاعران پکې را څرګند شول او په نوي دري ژبه یې شعرونه لیکل. د طاهري دولت په رامنځته کیدو سره د افغانستان په خلکو باندې د عباسي دولت فشار او ځینباک یو څه کم شو، خو په بزګرانو باندې د خانانو او فیوډالانو فشار پــه هماغه بڼه پاتې شو. په دغه دوره کې د اوبو لګولو او کرنې وسایلو یو څه پرمختګ وکړ، له دې امله چې ماورالنهر هم د طاهریانو تر واک لاندې و، نو ځکه د د ولت عواید اوچت شول او په یوه کال ۴۸ میلیونو درهمو ته ورسیدل. د بغداد خلافت د طاهري دولت له مالیاتو څخه په هر کال کې ۴۵ میلیون درهمه، ۲۰۰۰ پسونه، ۲۰۰۰ مرئییان (د شپږو لکو په بیه یعنی هر مریــي پــه ۳۰۰ درهمه) اخیستل او څه نا څه ۲۰۰۰ کتاني او نور ډول ډول رختونه او ۱۳ اصلي آسونه او ۱۳۰۰ ټوټې وســپنه یــې د خراج په بڼه اخیستل. امیر عبد الله بن طاهر په خپل وار دا منلې وه چې ددغو ټولو نقدو او جنسو په بدل کې به په هر کال کــې ۳۸ میلونه درهمه د خلیفه خزانې ته سپاري، دا ځکه چې د طاهري دولت سیاست له اسلامي خلافت سره روغه جوړه او د لــوړو طبقو ملاتړ کول و. همدارنګه د عمومي امنیت ساتنه د دولت د لاټینګښت په خاطر د هغوی لویه موخه وه. یواځې د خوارجو او عیارانو مبارزه کوونکو ځواکونو د دوی په وړاندې اغزي کرل.

دوهم
افغانستان د صفاري دولت پر مهال
(له ۸۷۲ څخه تر ۹۱۰ پورې)

په افغانستان کې د سیستان خلک د عربو او اسلام د را څرګندیدو پر مهال زردشتیان وو او د عربو په وړاندې یې ډېر کلک مقاومت وکړ، خو عرب اړ وو چې په هره بیه چې وي بآید سیستان ونیسي او بیا له همدې ځایه د کابلستان او سند حوزه خپل کنټرول لاندې راولي. نو په دې توګه د هغوی په سوقیاتو کې د اسلام فقهاوء د اسلام په خپرولو کې شامل وو. همدارنګه دوی یو شمیر قبایل لکه بني تمیم او بني بکر په سیستان کې میشت کړل. په عین وخت کې د عربو د خوارجو فرقه چې د بني هاشم او بني امیه په ضد یې جګړې کولې او د عربي دولتونو له خوا ټکول کیدل، دغې فرقې یاغي سیستان د ځان لپاره یوه پناګاه وبلله. ددغو ټولو اسلامي فرقو افکارو د سیتان په خلکو کې اغیزه وکړه، له یوې خوا د اسلام دین ډیر ژر خپور شو او له بلې خوا له عربو سره ضدیت او د عربو له واکمني څخه د ملي خپلواکي د تر لاسه کولو هدف یوه عمومي موخه وګرځیده. په دې توګه په ټول سیستان کې پراخه پاڅونونه بیل شول. بیلا بیل عربي واکمن په دې موه کې یو شمیر ماتې سره مخامخ شول او نور شمیر یې و تښتیدل، یو شمیر نورو یې له خلکو سره روغه - جوړه وکړه، عرب واکمن چې د خلکو له پاڅونونو او جګړو څخه په تنګ راغلل، له کفارو څخه یې د مسلمانانو د ساتنې تر عنوان لاندې خوارج او داوطلب لښکر (د مطوعه په نوم) له بیلا بیلو ملتونو څخه راټول کړل. یو شمیر بیکاره او بیوزلو خلکو او ماجراجو وګړو خپل قوت وپلوره او په دغه لښکر کې ور ننوتل. یو شمیر بیوزله بزګران چې د فیوډالانو له زور څخه په تنګ شوي وو دوی په جلا ډله کې د منځنۍ طبقې د ناداره شویو وګړو سره یو ځای شول او په ډول ډول کشمکش کې یې ځانګړي تشکیلات جوړ کړل. دغه تشکیلاتو یو مشر او سر کرده درلود. دوی د عیارانو په نوم یادیدل(۱). ورو ورو د وخت په تیریدو سره د خلکو او حکومت ترمنځ سیاسي، اقتصادي او مذهبي اختلاف ژور شو او د فرقو ترمنځ اختلافات راغلل. کلونه تیر شول تر څو چې د عربو حکومت و پرځید او طاهري دولت را منځته شو، خو مطوعه تشکیلات او د عیارانو تشکیلات دواړه په خپل حال پاتې شول، خو د خوارجو فرقه هم لکه د پخوا په شان په اعتبار او قوت کې وه. طاهري دولت ونشو کولای چې ددغو ټولو بیلا بیلو او وسله والو ډلو ځای ونیسي، نو ځکه په هر مساعده فرصت کې دغو ځواکونو دولت ته ګواښ پیښولای شو، دا ځکه چې بزګران د فیوډالانو په وړاندې پاڅون ته تیار چمتو وو. مطوعه هم یاغیان و، د بیلګې په توګه د طاهر بن عبد الله د امارت پر مهال مطوعه د صالح بن نسر بستي متطوع په مشر توب را پاڅیدل او عیارانو سره یې لاس یو کړ او د بزګرانو په ملاتړ یې په ۸۴۵ کې طاهري حاکم احمد په غوسې سره له بست څخه و ځغلاو. په ۸۳۵ کې هغه د احمد پلار (ابراهیم) چې په سیستان کې د طاهري امارت عمومي والي و، په زرنج ښار کې مغلوب کړ او تیښتې ته یې اړ ایست، ابراهیم ددغو دواړو دښمنانو له لاسه (مطوعه او عیارانو) دریيم دښمن (خوارجو) ته پنا ور وړه او د عمار خارجي (د خوارجو د مشر) په مرسته یې په زرنج باندې متقابل یرغل وکړ، خو ډیره کلکه ماتې یې وخوړه، دا ځکه چې د صالح مطوعه

---

۱ عیاران په پښتو کې د ښه ځوان یا ځوانمرد په معنا ده دري کې یې کاکه هم بولي (ژ)

په پنځه زريز پوځ کې، د سيستان يو شمير عياران د يعقوب په نوم د يوه پلهوان تر مشرى لاندې ځاى نيولى و.
په اومه او نهمه پيړۍ کې تقريباً په ټولو اسلامي هېوادو کې، يو شمير خلک د داسې تشکيلاتو لرونکي وو چې د ګوندونو يا رغول شويو احزابو په توګه پيژندل کيداى شول. ددغو ډلو غړي د ټولنې له منځه را پاڅيدلي وو چې په هغو کې خوار، بيوزلي، درويش او پکيران، متصوفه عوام، ښاري ځواکمن او خوځنده ځوانان (چې په عين حال کې له اوضاعو څخه ناخوښ وو) را ګډ شوي وو ددغو مشران د پير، استاد، نقيب يا پدر عهد په نوم ياديدل چې ددغو ډلو لارښوونه ور په غاړه وه په دې توګه پيروان يې له کوم شرط څخه ددغو ډول مشرانو تابع وو، ددغو ډلو موخه د بدو کارونو پرېښودل او په عوامو کې مشرانو ته درناوى کول و، نو ځکه دوى ځانګړې آداب او شعارونه درلودل. په دغو ډلو کې د غړيتوب داوطلبان د ځانګړو شرايطو له مخې منل کيدل. هغه به ژمنه کوله، د طريقت خطبه به لوستل کيده، بيا به يې ملا ور تړله او مالګه او اوبه به يې ورباندې څښل او د يو شمير پړاوونو تيرول لکه سخا، صفا او وفا به يې په غاړه ور اچول. دوى به ځانګړې ډول لوى پرتوګونه اغوستل او د (فتوت) اهل بلل کيدل.
کله چې په افغانستان کې دغه ډله خلک را پيدا شول، د عيار په نوم و پيژندل شول او د هغه مهال د ټولنيزو شرايطو له مخې يې سياسي بڼه غوره کړه او د بهرنيانو د واکمني پر ضد، د ځمکوالو د زور په وړاندې او د دولت د فشار په مقابل کې په مبارزه بوخت شول. په زرګونو دغه عياران د خپلو مشرانو په لارښوونه په سياسي او انقلابي مبارزه کې ګډ شول او د شتمنو د کاروانونو له لوټلو يې هم ډډه نه کوله. په سيستان کې د لويديز افغانستان د عيارانو کارونه تر ټولو نورو زيات نوم لري. تر هغو چې صفاري يعقوب د صفاريانو د دولت مؤسس په خپله يو عيار و.
د ابو مسلم خراساني پر مهال د شمالي افغانستان د عيارانو کارنامې نه يواځې په اسطورو کې ذکر شوي، بلکې د هغوى له فعاليتونو څخه په تاريخ کې هم يادونه شوى ده. دوى د اموي او عباسي عربو د واکمنى پر ضد او د طاهري فشار په وړاندې او همدارنګه د چنګيز د يرغل په وړاندې پاڅيدلي او له اتلولې څخه ډکه مبارزه يې کړى وه. د مرغاب، غوراو هرات او نورو ځايونو په جګړو کې همدغه عياران وو چې په سلګونو تنو به د مغولو په لښکر د شپې له خوا يرغلونه کول او د هغوى لښکر ته به يې ماته ورکوله او غنيمتونه به يې ور څخه تر لاسه کول. کله چې چنګيز هرات ويجاړ کړ د همدوى يو شمير غړو لکه فخر آهنګر، رشيد پرجي، اصيل معدل او نورو له غور، قهستان، غرجستان او مروې څخه تر څلورو کلونو دغه ويجاړ شوي ښار ته غلې دانې راوړې او پر بيوزلو يې ويشلې. د هېواد واکمنو هم ځينې وخت له دوى څخه مرسته غوښته. د اتمې پيړۍ په ترڅ کې د سيستان د عيارانو نامتو مشران ابو العريان او په نهمه پيړۍ کې له صفاريانو پرته، درهم بن نصر، حامد بن عمر، محمد بن هرمز او زنګالود او په لسمه پيړۍ کې احمدنيا، په يوولسمه پيړۍ کې امير بوجعفر ناصر، احمد بن طاهر، اسحق کاژبن، شنګيان، ليث نوري او بو محمد منصور او نور وو. غزنوي دولت ددغې فرقې د له منځه وړلو لپاره ډيره هڅه وکړه، خو بيخي له منځه نه ولاړل، تر څو چې چنګيز راغى او هېواد يې لاندې باندې کړ او ډير وراني يې وکړ، خو بيا هم دغه ډله په يوه کوچنۍ او يوه بله بڼه په افغانستان کې پاتې شوه. دوى په کابل کې د کاکه په نوم او په کندهار کې د (ځوان) په نوم تر شلمې پيړۍ پورې ژوند وکړ. دوست د آذر زوى، د بهايي زوى، پيرو بچه ادې، کاکه طلا، کاکه نقره، کاکه شکور، ميرزا عبدالعزيز لنګر زمين، صوفي غني او يو شمير نور په نولسمه او شلمه پيړۍ کې په کابل کې ددغې فرقې نامتو غړي وو. د کابل کاکه ګان په پايين چوک، شور بازار، مرادخانيو او چنداولو کې جلا جلا کړۍ او جلا جلا مشران لرل. ځينې وخت به يې په وسلو سره مخامخ لاس او ګريوان جګړې کولې او له خپل ټيپې کيدو يا وژل کيدو په هکله به يې دولتي ادارو ته خبر نه ورکاو. هغه ځوان به چې په يوه حلقه کې غړيتوب تر لاسه کړ، د اوږدې شملې لرونکى لونګۍ به يې تړله چې تر زنګنو پورې به يې رسيدله، پنې به يې پښنو کولې او په يواځيتوب به په ټول ښار

کې و ګرځېد او د نورو کړیو ځوانانو به هغه ولید چې ځینې به په هټیو کې ناست وو او یا به د ځانګړو دروازو ترڅنګ ناست وو، که هغه باندې به د کوم بل ځوان له خوا غږ وشو، نو ددې معنا جګړه وه، او مبارزه به پیل شوه او خلکو به ورته کتل. که به دغه ځوان روغ او بریالی شو، نو په غرور سره به تیرید او خپلې کړۍ ته به رسید، هغه مهال به مبارکي ورته ویل کیده او د ځوان (کاکه) په توګه به وپېژندل شو، خو که به ټپي یا مړ شو یا به و تښتید، نو کاکه (ځوان) نه ګڼل کید. د کاکه ګـي داو طلـب د استاد په وړاندې د یوې آزموینې او شاګردي په تیرولو اړ و. له دغو آزموینو څخه یوه یې له غرونو تیریدل، په شپه کې له هدیرو او قبرونو تیریدل، د ډیرو ستونزمنو کارونو تر سره کول، اوږده مزلونه کول، د کوم ناتوانه ژغورل له کوم ځاني خطر څخه یا له مالي ستونزې څخه خلاصول و. ځوانانو یو بل ته په خبرو کې شیر بچه ویل، ځینې وخت به یې د خپل کلکوالي د ښودلو لپاره په لوڅو پښو لکه د آس په شان نالونه ټک وهل. دوی په لامبو، چوب بازي، پهلوانی ورزش او پیاده ګرځیدل زده کول، ځان سره به یـې چاړه، پیش قبضه، تومانچه او غرابینه (قرابینه) ګرځول، دوی عموماً وسله وال وو او په ځانګړې ډول په خرامان خرمان تلل، پاکې جامې یې اغوستې، ریښتني وو، په ژمنه کلک ولاړ او وفاداره، د بیوزلو لاس نیوونکي وو، هر یو د کار په کولو ځـان تـه ډوډۍ پیداکوله ننګ و نام ته ډیر کلک ژمن وو. په خواریو کې کلک او اسرارو په ساتنه خواریکښ وو، د جواد (سخیان) هم وو، خو د مخالفینو له وژلو یې مخ نه اړاو. له غریبو خلکو سره د ښهایو په پرتله ډیر نژدې او زړه سواندي وو. وروسته وروسته بیا په کابـل کې کاکه ګي هم مبتذله او بیخونده شوه، بې تقوا خلکو هم ځان ته د ځوان او کاکه نوم غوره کړ او له بلې خوا یې د امیرانـو او مخورو په چوپړ لاس پورې کاو، تر څو چې د شلمې پیړۍ په پیل کې بیخې ورک شول. دغه ډول ډلې یو شمیر نـورو اسـلامي هېوادونو کې هم تر سترګو شوي. په عربي هېوادو کې ورته (فتي)، په ترکیه کې ورته (اخی)،په ماورالنهر کې ورته (غازي) او پـه ایراني کې ورته (جوان مردان) ویل کیدل.

یعقوب صفاري

یقوب بن لیث بن معدل، په سیستان کې د قرنین د کلي یو اوسیدونکی و او لکه ابو مسلم غوندې د ټولنې له منځ څخه را پورتـه شوی و. پخوا هغه د زرنج په ښار کې د مسګري شاګردي کړې وه او د ورځې په نیم درهم یې کار کاو، وروسته له عیارانو سره یو ځای شو، ځینې وخت به یې لاره ونیوله مال به یې تر لاسه او له ملګرو سره به یې ولګاو. دې کار ډیر ژر د عیارانو په سر کې ودراو او د نورو مشر شو، تر څو چې د مطوعه ډلې مشر صالح ده ته د بست منصبداري ورکړه، دا ځکه چې د یعقوب په ګډون نورو عیارانو له طاهري حاکم احمد سره، په جګړه کې له صالح سره مرسته کړې وه. له هغه وروسته صالح او یعقوب یو بل سره و نښتل او یعقوب صالح ته ماتې وکړه او صالح و تښتید. په ۸۵۸ کې درهم بن نصر سیستاني چې د صالح مطوعه بسـتي یـو افسر و د سیستان امیر شو او یعقوب د سیستان سپه سالار شو. دوه کاله وروسته (په ۸۶۰) کې یعقوب درهم نصر د سیستان له امارت څخه لرې کړ او ځان یې د امیر په توګه اعلان کړ.

یعقوب یو پوځي او سیاسي سړی و، د عامه خلکو له ژوند څخه خبر و، نو ځکه یې له خلکو او بزګری طبقې سره په زړه سـوي چلند کاو. یعقوب له هغو خلکو څخه مالیه نه ټولوله چې له ۵۰۰ درهمو څخه یې لږ مال درلود. هغه له همکـارانو سـره مینـه وښوده او خپله یې یو ساده ژوند غوره کړ، ساده کتاني جامې یې اغوستې او پر ځمکه به کیناست او د توري په مـوټي بـه یـې سرکیښود او ویده کیده به. د هېواد د چارو په پرمخ بیولو کې یې پریکنده دریځ درلود او یو کلک سړی و چې فـور مالیتـه او تشریفاتي بیروکراسي ته یې پام نه کاو، خو بیا هم د سلطنت د ساتنې لپاره یې دوه زره درباري ګارد چې د سـرو او سـپینو زرو

ګرزونه یې لرل وساتل او په رسمي ورځو کې به د پاچا د دربار دوو خواوو ته تلل. یعقوب له ساده ګې سره سره وروسته تر مړیني څلور میلیونه دیناره، پنځوس میلیونه درهمونه، لس زره خره او پنځه زره اوښان له ځان څخه پرښودل.

په هر حال؛ خلکو د یعقوب په شخصیت او کړو وړو باور وکړ او هغه په خلکو ډېره ولګوله. له هغه وروسته یې د افغانستان په دننه کې د دولت په تمرکز پیل وکړ، دا ځکه چې افغانستان د عربو پر مهال په دوو برخو اسلام او غیر اسلام باندې ویشل شوی و. طاهري دولت یواځې د اسلامي برخې خپلواکي ډاډمنه کړې وه. یعقوب له همدې امله په ۸۶۲ کې شاه کابلستان او صالح مطوعه په کندهار کې له ماتې سره مخامخ کړل. کابلشاه د جګړې په ډګر کې ووژل شو او صالح په بندیخانه کې مړ شو. له هغه وروسته یعقوب د خوارجو ځواکونه وټکول او د هغو مشر (عمار) یې د زرنج په دروازه کې ځوړند کړ. یعقوب په ۸۶۵ کې صالح بن حجر چې د کابلشاهانو په پلوي یې جګړه کوله، په بست کې له ماتې سره مخامخ کړ، صالح ځان وژنه وکړه. وروسته له دې یعقوب د شمال لوري ته پام واړاو هرات او پوشنګ یې له طاهري عمالو څخه ونیو. په ۸۶۷ کې یې کرمان د ایران له عربي والي حسین څخه ونیو. په ۸۶۸ کې یې په ایران کې شیراز ونیواو په ۸۷۱ کې یعقوب د کابلشاه زوی د زابلستان په جګړه کې ونیواو کابلشاه چې د شیوایي مذهب د برهمن شاهي لړۍ وروستی واکمن و په کابل کې د یعقوب له لاسه ماتې سره مخامخ شو. په دغه جګړه کې مزدکونه ونړول شول او بتان غنیمت کړل شول. کابلشاه له زاړه کابل څخه د لوګر د سیند له غاړې څخه د کابل پخوانۍ پلازمېنه لومړی ګردیز ته او بیا یې د اټک غاړې ته ولیږدوله. کله چې یعقوب کابل ونیو، د بامیان له لارې مخ په بلخ ورغی او هغه ځای یې د بلخ له حاکم ابو العباس څخه ونیو. یعقوب هغه ودانۍ چې د (آل داود) په نوم د بلخ د سیمه ییزو حکمرانو د لړۍ ډېر نامتو واکمن داود بن عباس بن هاشم بن ماهجو ودانه کړې وه ړنګه کړه. دا هماغه لړۍ وه چې د طاهریانو له دورې څخه د سامانیانو تر دورې پورې یې د بلخ د ولایت سیمه ییز حکومت په لاس کې درلود. یعقوب په ۸۷۲ کې د نیشاپور ښار ونیو او طاهري دولت یې ددغې لړۍ د وروستي واکمن محمد په نیولو سره له منځه یووړ. همدارنګه یعقوب د ګردیز سیمه ییز حاکم (امیر ابو منصور افلح) تابع او د صفاري دولت خراج ور کوونکی کړ. په دې توګه یعقوب و توانید چې د لومړي ځل لپاره د اسلام په دوره کې د افغانستان لویه برخه د څو کلونو په ترځ کې سیاسي یووالی لاندې راولي.

وروسته تر هغو یعقوب له عربو څخه د ایران د خپلواکه کولو په هڅه کې شو او دګرګان له نیولو وروسته یې د ایران عباسي والي محمد بن واصل په ۸۷۴ کې مات او ایران یې د خپلې واکمنۍ یوه برخه وګرځاو. یعقوب په کلکه په افغانستان کې د عربو د واکمنۍ په ضد و. په تیره بیا له عباسي دولت څخه یې ډېره کرکه وه. هغه تل د سفاح د وزیر ابو سلمه همداني د وژلو، د ابو مسلم خراساني (د عباسي دولت بنسټ ایښودونکی) اعدام کول او د برمکي بلخي او سهل سرخسي د کورنیو له منځه وړل یادول، چې د عباسیانو په لاس تر سره شوي وو او دا یې د عباسیانو د خیانت او غدر بېلګه ګڼله. په هر حال یعقوب په ۸۷۵ کې د عباسي خلافت د له منځه وړلو لپاره پوځ چمتو کړ، خو د ایران د اوسني قصر شرین په شاو خوا کې یې د بغداد د لښکر په لاس ماتې وخوړه، دا ځکه چې هغوی د دجلې د سیند اوبه دده د لښکر د پنډغالي په لوري ورسیخي کړې، په دې توګه د هغو د عسکرو لاسونه له کاره پاتې شول. یعقوب په ډېرې خواشینۍ سره له دغې پیښې بیرته را ستون شو و د کسات اخیستونکې جګړې په فکر کې شو، خو دا مهال ناروغ شو او په ۸۷۸ کې یې له نړۍ څخه سترګې پټې کړې.

یعقوب نه یواځې دا چې د افغانستان دولت یې متمرکز کړ، بلکې عربي ژبه یې پرېښوده او دري ژبه یې پیاوړې کړه. هغه د غیر اسلامي مذهبونو په له منځه وړ لوکی هڅه وکړه. یعقوب د افغانستان هغه لومړنی پاچا و چې د اسلام د خلافت پایتخت د هغه نوم د بغداد خلیفه له نوم سره یو ځای په خطبه کې یادا و.

د عمرو لیث پر مهال

له یعقوب څخه وروسته په ۸۷۸ کې دده ورو عمرو لیث پاچا شو. هغه له بغداد سره سوله وکړه. عباسي خلیفه معتمد د هغه په نامه د ایران او هند منشور را ولیږ او د حرمینو د ولایت او د بغداد د شحنه ګي نوم یې ورته غوره کړ. ددې په وړاندې عمرو لیث دا و منله چې هر کال به شل میلیونه درهمه د خلیفه خزانې ته د حق المقاطعې په نوم ورکوي. هغه مهال همداسې د ود و چې د بغداد خلیفه به د نړۍ امیر المومنین او د اسلام د پیغمبر نایب ګڼل کید، نو ځکه د اسلامي دولتونو په سر کې و. په یو شمیر اسلامي هېوادو کې خطبه هم د بغداد د خلیفه او د سیمې د پاچا په نومونو یو ځای لوستل کیده. هر پاچا وروسته تر پاچا کیدو اړ و چې د مذهبي تشریفاتو له مخې د بغداد له خلافت څخه د دولت منشور او د سلطنت بیرغ تر لاسه او د نورو هېوادونو د نیولو په خاطر د خلیفه امر په لاس کې ولري، سره له دې چې دې ټولو د عمل په ډګر کې کومه پریکنده اغیزه درلود، بلکې تر زیاته حده یې د مقابل لوري په ځواک پورې اړه درلوده، خو بیا هم خلیفه کولای شول چې د مخالفت په صورت کې، په منبر باندې مخالف پاچا لعن (وکنځي) او د مسلمانانو عامه ذهنیت د هغه په وړاندې و پاروي. زیاترو د بغداد خلیفه ګانو له خپل دغه مذهبي دریځ څخه ناوړه ګټه اوچتوله او د خپلو ډیرو کوچنیو موخو د تر سره کولو لپاره به یې اسلامي هېوادونه یو بل سره اچول. د بغداد دغه کړنلاره د عباسي خلافت تر پای پورې دوام وکړ. ددغې کړنلارې تر ټولو زیانمنه برخه د دولسمې پیړۍ په ترځ کې د الناصرلدین الله د خلافت پر مهال پیښه شوه. دغه خلیفه د خوارزم اسلامي د دولت له پرتم څخه کرکه کوله، نو ده ددې پر ځای چې په فلسطین، شام او مصر کې د صلیبیونو په وړاندې دفاع وکړي، د افغانستان غوري دولت او د ترکستان قرا خطایي دولت یې د خوارزم شاه په وړاندې ولمسول. د اسلام د دغه خلیفه تر ټولو ډیر بد او وروستی حرکت دا و چې د چنګیز دربار ته یې یو لیک او استازی ولیږ او هغه یې د خوارزمشاهي دولت ړنګولو ته وهڅاوه.

په هر حال؛ عمرو لیث له ۸۷۹ څخه تر ۸۸۴ پورې خپل فیوډال او تجزیه غوښتونکي مخالفین هر یو احمد خجستاني بادغیسي، رافع بن هر ثمه او ابو طلحه د هېواد دننه له ماتې سره مخامخ کړل او د بغداد د خلیفه دربار ته یې د شل میلیونه درهمو لیږدول و ځنډول. عباسي ولیعهد موفق مرور شو او امر یې وکړ چې په منبرونو کې دې عمرو لیث لعن شي. هغه په ایران کې یو لښکر هم سمبال کړ چې د عمرو لښکر مات او د فارس هېواد ونیسي. عمرو په ۸۸۷ کې په ایران کې په متقابل یرغل لاس پورې کړ، خو پایله یې بریالۍ نه وه. دا مهال بغداد، د مصر د طولوني امارت له مخالفت سره مخامخ و، نو ځکه له صفاري دولت سره پخلا شو او پخوانۍ حق المقاطعه یې له شل میلیونه درهمو څخه لس میلیونه درهمه ته را ټیټه کړه، خو کله چې بغداد د مصر له لوري بیرته ډاډه شو او طولوني ماتې و خوړه، بیرته یې په ۸۸۹ کې ایران ته لښکر را ولیږ. صفاري پاچا د عربو لښکر ته د اصطخر په سیمو کې ماتې ورکړه او ځان یې د بغداد له شر څخه خلاص کړ. د همدې مودې په ترځ کې صفاري شحنه زابلستان ته ورسیدل او دده لښکر د کابلستان د برهمني دریم پاچا (کلمو) ځواک، چې مرکز یې د اټک تر غاړې و، په لوګر کې مات، د سګاوند هندو یې مزدک وران او بتان یې غنیمت کړل.

په ۸۹۴ کې عمرو لیث وروسته له هغه چې رافع چې په خوارزم کې یې د خپلواکۍ نارې سورې وهلې، د خپل حاکم محمد الخوارزمي په لاس وژلی و، د عباسي نوي حاکم معتضد خلیفه څخه د ماوراالنهر د هېواد منشور را وغوښت او خلیفه ورته را ولیږ. په داسې حال کې چې د ماوراالنهر دولت یو خپلواک دولت و، عمرو لیث تیروتنه وکړه چې په دغه ډول منشور و غولید او د مرکزي آسیا د نیولو لپاره یې لښکر چمتو کړ. لا صفاري لښکر جیحون ته ورسیدلی چې امیر اسمعیل ساماني له آمو څخه را پورې وت او په ۸۹۸ کې یې صفاري لښکر ته ماتې ورکړه. عمرو لیث په خپله د ماوراالنهر په لورې لښکر ور وست، خوپه بلخ

کې له ساماني امير سره په نښته کې يې آس يوه ډنډ ته ولويد، لاس يې له جګړې کولو پاتې شو، لښکر يې مات او په خپله ونيول شو (۸۹۹ کال) ساماني امير هغه په ۹۰۰ ميلادي کال بغداد ته وليږ، يو کال وروسته خليفه معتضد مړ شو او د هغه پر ځای خليفه مکتفي کيناست، په همدې ترڅ کې يې عمرو ليث د بغداد په زندان کې وواژه، او د افغانستان د صفاريانو دولت مخ په ځوړ ولاړ.

په افغانستان کې د عمرو ليث ځای ناستې طاهر بن محمد صفاري شو، هغه ايران ونيو او له بغداد څخه يې منشور هم تر لاسه کړ، خو مخ يې د عياشي او فساد خواته واړاو، د هرات، غور او سيستان بزګران او شپانه د دولت له درنو بارونو او د فيوډالانو له کړو وړو څخه په تنګ وو، نو په هر ګوټ کې را پاڅيدل، قرمطيانو هم دوی سره لاس يوکړ. په دې لړ کې په سيتان کې خلکو پاڅون وکړ او طاهر صفاري او د هغه ورور يعقوب، دواړه يې له تخت څخه را و غورځول، دوی دواړه ايران ته خپل والي ته په ۹۰۷ کې پنا غوښتونکي شول، خو والي دواړه ونيول او بغداد ته يې وليږل. په زرنج کې خلکو په ۹۰۹ کې واک ليث بن علي بن ليث ته وسپاره، هغه پر ايران يرغل وکړ او باغي والي يې له منځه يووړ، خو دا مهال عباسي وزير علی بن الفرات مداخله وکړه، لښکر يې را وليږل، ليث د جګړې په ډګر کې ونيول شو او بغداد ته وليږل شو. په زرنج کې محمد بن علي بن ليث پاچا شو، خو کار له کاره تير و. ايران له افغانستان څخه جلا شو او عباسي دولت د افغانستان منشور د ماورالنهر ساماني دولت ته وسپاره. ساماني لښکر په ۹۱۰ کال کې سيستان ته راغلل، محمد وروسته تر جګړې و تښتيد او په رخد کې د ساماني امير لاس ته ورغی. معدل د محمد ورور صفاري پاچا هم زرنج ښار امير احمد ساماني ته پريښود، په دې توګه په افغانستان کې ساماني دولت د صفاري دولت ځای ونيو. ساماني دولت د سيستان حکومت سيمجور ته ورکړ، خو بغداد مداخله وکړه، د سيستان خلکو مخالفت وکړ. څو څو کاله دا اړ دوړ روان و، تر څو چې په ۹۲۳ کې د ليث صفاري يوه لمسي چې احمد بن محمد بن خلف بن ليث نوميد د سيستان د سيمه ييز حکومت واکمن شو، او ددغې کورنۍ سيمه ييز حکومت وروسته بيا د لسمې پيړۍ تر آخر پورې اوږد شو.

د صفاري دولت د واک پر مهال د افغانستان ټولنيز وضعيت

د صفاريانو د نيمې پيړۍ د واکمنی پر مهال د افغانستان د ټولنيزې بشپړتيا او پرمختيا تګلوری همداسې روان و او د هېواد سياسي مرکزيت د فيوډالي اقتصادي نظام د کلکوالي خواته لار پرانيستله. له اقتصادي پلوه د هېواد صنعت او سوداګري د پرمختګ په حال کې و، کرنه او اوبه لګول هم په پرمختګ کې وو، په تيره بيا د هريرود په غاړو کې او د هلمند په سيمو کې ښه‌والي، لارې جوړولو، د آبي او بادي ژرندو جوړولو، د ويالو او کانالونو کيندلو، د شګو د توپان په وړاندې د لرګيو د پټمونو جوړول، د اوبو د بندو جوړول، د هلمند په سيند کې بيړۍ چلول او په ښارونو کې ودانۍ جوړولو ښه پرمختګ کړی و، په لويو لارو کې پراوونه اوبه دښتو کې لاربښود ځلي جوړ شول چې لاره وښيي. د علومو او هنر پرمختګ چې په لسمه پيړۍ کې خپل لوړ ټکي ته رسيدلی و، هغه په حقيقت کې په همدې نهمه پيړۍ کې چمتو شوی و. تاريخ، ادب، نجوم او حساب ښه پرمختګ وکړ. د حساب علم له هندوستان څخه اول افغانستان ته راغلی و او بيا منځنۍ آسيا ته ولاړ چې ډير وروسته بيا اروپا کې و پيژندل شو.

په عين حال کې فيوډاليزم چې اوومې ميلادي پيړۍ څخه رادې خوا مخ په کلکيدو و، په نهمه او لسمه پيړۍ کې نور هم کلک شو. په دغه ټوله موده کې د فيوډالانو پر ضد د بزګرانو پاڅونو نه، د پرديو د واک په وړاندې د خلکو مبارزه او د اقتصادي او سياسي واک د تر لاسه کولو په خاطر په خپله د فيوډالانو ترمنځ اخ و ډب ددې دورې تاريخي ځانګړتياوې دي. صفاري دولت د

هېواد دننه په پخوانۍ مالیه بسنه وکړه او د بزګر پر مالیه یې څه ور اضافه نه کړل. د کورنیو مالیاتو ټوله مجموعه په کال کې ۵۳ میلیونه درهمه وه، په داسې حال کې چې ایران ۶۳ میلیونه درهمه صفاري دولت ته مالیه ورکوله. دولت درې خزانې درلودې: یوه یې د ټول هېواد دخل او خرچ ته وه، دوهمه یې یواځې د دربار او د پاچا شخصي معاملاتو ته ځانګړې وه او دریيمه یې هغه خزانه وه چې هغې کې به هېواد د فیوډالانو او شتمنو خلکو شتمني ضبط، مصادره او اچول کېده. صفاري دوره د سیاسي موسسې (دولت) د پرمختیا او کلیوالي او د امنیت د ټینګېدو دوره وه.

د ادارې له پلوه، صفاري دولت منظم تشکیلات لرل چې لویو لویو رئیسانو ترکتنې لاندې بوخت وو. له دې امله چې د کورني امنیت د ټینګښت لپاره د دولت لومړنۍ اړتیا او د مخالفینو د ټکولو او د مخالفو ملوک الطوایفیو د له منځه وړلو او د عباسي دولت د تیري د مخنیوی لپاره تر هر څه مخکې منظم پوځ په کار و، نو ځکه د اردو د سمبالتیا لپاره د (جریده سپاه) په نوم یوه ځانګه جوړه شوې وه. د جریده سپاه عارض به د هر سرتیری تنخواه یا معاش د بیست ګانې په نوم په هرو دریو میاشتو کې یو ځل په نغد ډول ورکوله، خو د هغه آس او وسلې به یې کتلې. په خپله صفاري پاچا به د معاش د ورکولو په ورځ د لښکر مخکې د عارض له مخې د یو عسکر په توګه تیرید او خپله درې میاشتنۍ تنخوا، درې سوه درهمه به یې اخیستل او په یوه لوړ ځای به ودرید او د اردو د رسم ګذشت ننداره به یې کوله. همدارنګه د هېواد د مالیې چارو د ادارې لپاره (دیوان خراج) او د عدلیې او قضایي چارو لپاره (دیوان مظالم) او د (قضا محکمه) او د ښارونو د نظم د ساتنې لپاره (ولایت شرط) ټاکل شوي وو. (دیوان رسایل) په دربار کې په خپله د پاچا تر نظر لاندې و. په صفاري دولت کې جاسوسي ډېره پراخه وه، یعقوب صفاري زیات شمیر ځوان غلامان (مرئیان) پیروال او هغوی به یې یو یو د هېواد لویو لویو ستو ته ور بښل، په داسې حال کې چې نویو بادارانو هغوی ته د سزا ورکولو حق نه درلود، په خپله پاچا د همدغه مرئییانو له خولې ددغو غټو غټو څیرو له حال، احوال، کړو وړو او خبرو ښخه ځان خبراو. د دیوان خراج کلنی معاش پنځوس زره درهمه، د شرط د دولایت (کوتوالي) دیرش زره درهمه او د مظالمو د ریاست شل زره درهمه و. صفاري دولت نه یواځې دا چې د عربو واک بیخي له افغانستان ښخه ورک کړ، بلکې د عربي په وړاندې یې دري ژبه چې یوه سیمه ییزه کوچنۍ لهجه او تر عربي اغیزې لاندې ژبه وه، را برسیره او د ملي او رسمي ژبې په توګه یې وټاکله.

دري ژبه په اصل کې د جیحون د سیند دوو غاړو کې را منځته شوې وه. ددغې ژبې په جوړېدو کې د افغانستان او ماورالنهر لرغونو ژبو لکه اسکایي، تخاري، سغدي او پارتي پهلوي ژبو اغیزه درلوده. په تیره بیا سغدي ژبې د هغې د جوړېدو ریښه جوړوله چې څو څو پیړۍ د منځنۍ آسیا علمي ژبه وه او د مانوي مذهبي آثارو، بودایي او نسطوري اثارو په لیکنه کې ور څخه کار اخیستل کید، د دري ژبې ډېر پخواني نثر او نظم (د نهمې او لسمې پیړۍ اړوند) په بادغیس، مرغاب، سیستان، جوزجان او بلخ او سمرقند او بخارا (ماورالنهر) کې د دغو هېوادونو د پوهانو او فضلا وو په لاس لیکل شوي دي، لکه: ابو عباس مروزي، حنظله بادغیسي، محمد بن وصیف سیستاني، ابو حفص سمرقندي، ابو المويد بلخي او د حدود العالم جوزجاني مولف. په داسې حال کې چې په دغه موده کې په ایران کې آن یوه ټوټه په دري ژبه نظم یا نثر نه ولیدل شوي. دا چې یو شمیر لیکوالو د دري ژبې ریښه (ساساني پهلوي) بللې ده، یوه تیروتنه ده دا ځکه کله چې په ایران کې ساساني پهلوي ژبه رواج وه نو هغه مهال له اوومې پیړۍ راهیسې لا په افغانستان کې دري ژبه وه. آن دا چې ساساني پهلوي ژبه تر دیارلسمې پیړۍ پورې او آن د مغولو تر یرغل پورې د ایران په لویدیځ کې ژوندۍ دري ژبه وه. دري ژبه د صفاري، ساماني او غزنوي دولت په لاسونو په افغانستان کې دود او پراخه شوه. د دري ژبې لهجې هم زیاتره په افغانستان کې را منځته شوې او بیا بیرته هم همدلته له منځه تللې دي لکه هروي، سکزي او

زاولي. په هر حال، د دري ژبې لومړی ادبي دوره یوه د شفاهي ادب دوره وه چې وروسته وروسته بیا د عربي اسلامي لیکدود په بڼه ولیکل شوه او بیا د صفاري دولت په موده کې ښه پر مخ ولاړه. محمد بن وصیف سګزي د صفاري یعقوب د رسایلو د دیوان مشر و چې هغه په دري شعر وستایه. ابو سلیک ګرګاني د دري ژبې یو بل شاعر و چې د عمرو لیث پر مهال یې ژوند کاوه. صفاري دولت پرته له تبعیض څخه په یوه نظامي مطلق العناني سره هېواد اداره کاو چې د ده اداره په قضایي، مالي او جاسوسي بنسټ ولاړه وه، نور یې د اسلامي خلافت دریځ او د روحانیونو او خانانو ځواک ته څه اړتیا نه لیدله او ارزښت یې نه ورکاوه. اداري تشکیلات لکه د نورو عربي او اسلامي هېوادو په شان وو، خو د ادارې په یو شمیر چارو کې یې له عربو سره توپیر درلود. په دې معنا چې د عربو اداره په پیل کې ساده او ډېره بسیطه وه، وروسته یې بیا د روم او ایران له ادارې زده کړل. پخوا یواځې په مسیحي نړۍ کې دوو دیني او دنیایي پاچاهانو (پاپ او شاه) واک چلاو، خو وروسته بیا په اسلامي دولتونو کې یوه تن خلیفه یا پاچا د دین او دنیا دواړو چارې سمبالولې. اسلامي خلافت د خپل قلمرو چارې د اوه ګونو دیوانونو (د مالي، ملکي، جنګي، حسابي عدلي، رسایل او مریي ساتلو د چارو د یوانونو) په واسطه سمبالولې اود خپل قلمرو (وربوي) ولایت نه یې د خلیفه د استازیو (والیانو) په لاس کې ورکړې وه او په اداره کې د مالیې او خراج، د بیرانو، شحنه (کوتوالانو)، قاضیانو او محتسبانو برخه لرله. مخابراتي چارې د چاپار (ډاک) په واسطه تر سره کیدې، خود صفاري دولت په موده کې په افغانستان کې د مرئیتوب اداره وه. عشریه (لسمه برخه) مالیه له ځمکوالو څخه او سرانه (سړي سر مالیه) له نا مسلمانو اتباعو څخه اخیستل کیده، خمس (پینځمه برخه) له کانونو، پیشه ورانو او سوداګري مالونو څخه اخیستل کیده. د لومړي ځل لپاره عمرو لیث صفاري خپل نوم په خطبه کې راوست، حال دا چې مخکې له هغه خطبه یواځې د اسلامي د خلیفه په نوم لوستل کیده. همدا و چې د بغداد خلافت له صفاري دولت سره وران شو او ددې وخت برابر شو چې ساماني دولت ژر را منځته شي او له ۸۷۴ وروسته په ماورالنهر کې د افغانستان د پاچا یعقوب صفاري د نوم پر ځای، د امیر اسمعیل ساماني نوم په منبرونو کې لوستل کید.

دریم
افغانستان او ساماني دولت
(له ۸۹۲ څخه تر ۹۹۹ پورې)

ساماني کورنۍ د بلخ اوسیدونکی وه چې زردشتي دین یې و. سامان خدا د بلخ حاکم او د سیمې یو مخور او ددغې کورنۍ موسس و. د خراسان عربي والی اسد د اتمې پیړۍ په نیمایي کې له سامان سره دوست شو. سامان اسلام ومانه او په خپل زوی یې اسد نوم کیښود. د اسد زامن تکړه خلک وو او په نهمه پیړۍ کې د مامون عباسي پر مهال د هرات او ماورالنهر د سیمه ییزو حکومتونو مشران وټاکل شول. له هغو څخه نوح په سمرقند کې، احمد په فرغانه کې، او الیاس په هرات کې وټاکل شول. ابراهیم د الیاس زوی و چې وروسته بیا د طاهري دولت سپهسالار شو. احمد د فرغانې حاکم په ۸۷۴ کې ومړ او د هغه زوی نصر په سمرقند کې د هغه په ځای کیناست. اسمعیل د نصر ورور د بخارا حاکم شو او همدې و چې وروسته یې بشپړ ساماني دولت په ۸۹۲ کې وروسته د نصر تر مړینې او د سمرقند له نیولو څخه جوړ کړ.

سره له دې چې د افغانستان طاهري دولت، ماورالنهر ساماني کورنۍ ته ور پرېیښود او هغوی سره یې د روغې جوړې لاره غوره کړه، خو د چارو د څارنې او د مالیاتو په راټولولو سره یې بیا هم خپل لوړوالی وساته، حال دا چې د افغانستان صفاري دولت داسې نه کول، بلکې د خوارزم حاکم رافع چې د خپلواکې خبرې یې کولې وواژه او غوښتل یې چې خوارزم ونیسي، خو امیر اسمعیل ساماني د خوارزم په نیولو کې رومبی شو، دا مهال د سامانیانو او صفاریانو ترمنځ شخړه زیاته شوه. د بغداد خلافت چې د صفاریانو له ځواک څخه په ویره کې و، دغه اور ته یې لمن وهله او ددغو هېوادونو منشور به یې کله یوه ته کله بل ته ور کاو. په پایله کې په ۸۹۹ کال کې د بلخ جګړه د عمرو لیث صفاري او اسمعیل ساماني ترمنځ ونښته. صفاري پاچا په دغه جګړه کې ونیول شو او بغداد ته ولیږل شو او د افغانستان منشور ساماني پاچاته ورکړل شو. امیر اسمعیل چې لا مخکې (طراز) نیولی و او د هغه ځای خلک یې مسلمانان کړي وو، په ۹۰۱ میلادي کې ګرګان، طبرستان اوری په ایران کې ونیول. هغه په ۹۰۷ کې ومړ. لومړنی بلعمي د همدغه پاچا وزیر و. امیر احمد بن اسمعیل په ۹۱۰ کې سیستان او بست له صفاري دولت څخه ونیول او خپله په ۹۱۳ کې د دربار د مرئیيانو په لاس ووژل شو. کوچنی نصر د هغه زوی، پاچا او محمد جیهاني یې وزیر شو. د نصر حکام (واکمن) په افغانستان کې آن تر کندهار او غزني پورې هم ورسیدل. د نصر له مړینې وروسته په ۹۴۲ کې د هغه زوی پاچا شو او فقهیان یې وزارت کې مقرر کړل په دې توګه د دولت اداره مخ په ځوړ شوه. په ۹۵۴ کال کې نوح مړ شو او دده زوی عبدالملک د هغه پر ځای کیناست، خو دولت په ځوړ روان و. د محمد بلعمي وزارت او د الپتګین سپهسالاري د دوی د دولت د ډیر ژر له منځه تګ مخنیوی وکړ. په ۹۶۰ کې عبدالملک ومړ، بلعمي او الپتګین له شمالي خراسان څخه غزني ته ورسیدل. محمد بن عبدالرزاق د شمالي خراسان حاکم هم له بلعمیانو سره یو ځای شو او ابوالحسن سیمجور د شمالي خراسان والي شو. د بزګرانو پاڅونو او کورنیو جګړو هم اور اخیستی و. ددغه اړ دوړ په ترڅ کې د مرکزي دولت پاتې کیدل یواځې او یواځې د هغو د تکړه وزیرانو له امله و. منصور په ۹۷۵ کې ومړاو دوهم نوح د هغه ۱۳ کلن زوي یې ځای ونیو. د خراسان د سپهسالار ابوالحسن سیمجور او وزیر ابوالحسن عبد الله عتبي ترمنځ مخالفت اداري ګډوډي نوره هم زیاته کړه، په دې توګه اداره د دربار

د نظاًمیانو او ترکي مرئیانو په لاس کې شوه. په پای لوی ولایتونه د دریو ځواکمنو څېرو ترمنځ وویشل شول:
نیشاپور تاش ته، بلخ فایق ته او هرات بوعلي سیمجور ته ور ورسیدل. په دې مهال کې د ختیز تورکستان د ایلک خانیه دولت ستر‌ګې ماورالنهر ته واوښتې. ایلک خانیه د ترکانو له قبایلو څخه وو چې د فرغانې په جنوب کې اوسیدل او لکه د تورکانو د نورو قبایلو په شان د لسمې پیړۍ په ترڅ کې مسلمانان شوی وو. په لسمه پیړۍ کې دوی داسې یو حکومت جوړ کړی و، چې له فرغانې څخه یې د چین تر پولو پراخوالی درلود. د قراخانیانو پلازمېنه چې ختیز ترکان (بلاساغون) و په کاشغرستان کې او د ایلک خاینانو پلازمېنه چې لویدیز تورکان (اوز کند) وو، د فرغانې په جنوب کې وه. د ایلک خانیو یوې ریښې په ماورالنهر کې ددغه هېواد اصلي او تاریخي دولت له منځه یووړ او د اکثریت ترکانو قبیله یې واکمنه کړه او په دغه سیمه کې یې خپل دولت جوړ کړ.
په هر حال؛ د ایلک خانیانو پاچا بغراخان ماورالنهر ته لښکر وکیښ او په ۹۹۰ کې یې د ساماني دولت پلازمېنه بخارا ونیوله او د سامانیانو پاچا دوهم نوح وتښتید، دا ځکه چې بوعلي سیمجور ساماني سپهسالار ددې پر ځای چې د هېواد ساتنه وکړي، مخکې یې دا منلې وه چې ماورالنهر به د ایلک خان وي او مادون النهر به دده خپله واکمني کې وي. بغرا خان په بخارا کې ناروغ شو، بیرته خپل هېواد ته ستون شو، ساماني نوح بیرته را ستون شو او په خپل کاواکه تخت کیناست. بوعلي سیمجورا و فایق په ګډه سره یو لاس شول ویې غوښتل چې ساماني دولت له منځه یوسي، خو غزنوي سبکتګین د سامانیانو ملاتړ وکړ او په ۹۹۳ کې یې سیمجور او فایق ته د هرات او توس په جګړو کې ماتې ورکړه، سیمجور ونیول شو، خو فایق د قراخاني دولت په ملاتړ ژوندی او روغ ووت او د سمرقند حاکم شو. دوهم امیر نوح په ۹۹۶ کې مړ شو او دوهم منصور چې د دوهم امیر نوح زوی و په کوچنیتوب کې پر تخت کیناست. فایق له سمرقند څخه دربار ته راغی د واک خاوند شو، د پاچا پلویان یې له دربار څخه وشړل او په پای کې یې په ۹۹۸ کال کې پاچا ړوند کړ. او له تخت څه یې و غورځاو او دوهم عبدالملک یې چې یو ماشوم هلک و په تخت کیناو او هسې به نوم یې پاچا کړ. سره له دې چې محمود غزنوي فایق ته د مرو په جګړه کې ماتې ورکړه، خو نور نو د ساماني دولت د پرځیدلو مخنیوي چې د واک غوښتونکو فیوډالانو، د نظامي غرضي افسرانو او ترکي غلامانو د لاس لوبه شوې وه، نه کید. همدا لامل و چې پلازمېنه په ۹۹۹ کې ایلک خان ته تسلیم شوه او ساماني کورنۍ بندي شوه. ساساني پاچا دوهم امیر عبدالملک هم د ایلک خانیانو په بندیخانه کې مړ شو او په دې توګه یو نامتو دولت د تاریخ په غیږ کې ځای ونیو. دا و له سیاسي نظره د ساماني دولت سرګذشت، خو:

له مدني، فرهنګي او ټولنیز نظره

ساماني دولت له ۸۷۴ څخه د امیر نصر بن احمد ساماني په لاس جوړ شو او تر ۹۹۹ پورې یعنی یوه پیړۍ او د پیړۍ څلورمه برخه اوږد شو. همدا پیړۍ په نړۍ کې د اسلامي فرهنګ او تمدن لوړه څوکه وه او منځنۍ آسیا (افغانستان، ماورالنهر او ایران) له دغه کاروان سره یو ځای روان وو. په دې توګه د سامانیانو دوره، ددغه هڅوب د ودې پړاوو. په نهمه او لسمه پیړۍ کې کرنه او اوبه لګول په توله منځنۍ آسیا کې ښه پرمخ تللي وو، څاروي روزنه پراخه دود وه او صنعت، وریښم اوبدل او نساجي او کاغذ جوړول په ترقي کې و. سره او سپین زر وسپنه، قلعي، جیوه، مس، سرپ او نوشادر د افغانستان او ماورالنهر له سیمو څخه را ایستل کیدل. د وسلې کرنیزو وسایلو، لوښو، د آسونو د یراق، د څرمن، صابون او ډیوی جوړولو، پوست ګنډلو او غالۍ اوبدلو صنعت ښه په بره روان و. ښارونه ښه ودان او سوداګریزې لویې لارې د پړاوونو په لرلو سره پرانیستی وي او امنیت یې ډاډمن و.

له چین، هند، نژدې ختیځ، بلغاریا (د ولګا د سیند منځنۍ برخې ته نژدې) او روسیې سره سوداګري روانه وه. دا ځکه چې په ساماني دوره کې بهرنۍ سوله ډېر لږ د بهرنیو یرغلونو له امله زیانمنه کېده، همدې خبرې دا لاره هواره کړه چې سوداګري او پیشه وري وده وکړي، نو په دې توګه ددغو هېوادو ترمنځ سوداګري په پراخه اندازه وه، لکه د وسلې او رختونو سوداګري، د مرئیانو او لونډو سوداګري، د بیلا بیلو فلزاتو او څرمن سوداګري، د قیمتي ډبرو او درملو سوداګري، د څارویو کاغذ، پوستکو، لرګیو، وریښمو، غلې، غوړیو، حبوباتو، صابون، کېږدیو، میوې، سپینو زرو، وسپنې، مسو او نورو سوداګري، د سمرقند کاغذ په اتمه میلادي پیړۍ کې دود شو، په تیره بیا په ختیځ کې یې ډېر پېریدونکي لرل.

همدارنګه نهمه او لسمه پیړۍ د منځنۍ آسیا د علم او هنر د را څرګندېدو مهالونه وو، د افغانستان او ماورالنهر ښارونه د ډېرو هېوادو د علماوو، شاعرانو او هنرمندانو د راټولیدو ځایونه وو.

ساماني دربار د علم او هنر ملاتړ کوونکی او ساتونکی و او فاضل او علم پالونکی وزیران یې لرل لکه ابو الفضل محمد بن عبد الله بلعمي، رودکي بخارامي د دري نظم سرلاری، ابو علي محمد بن ابوالفضل بلعمي د طبري د تاریخ ژباړونکی، ابو عبد الله محمد بن احمد جیهاني مولف، ابو علي بن ابو عبد الله جیهاني، ابو عبد الله، احمد ابن ابو علي جیهاني د المسالک د کتاب مولف و او د الزیادات، مقالات او عهود للخلفا کتابونه یې هم لیکلي و. ابو الفضل محمد بن ابو عبد الله جیهاني، ابو منصور عبید الله بن نصر جیهاني، ابو طبیب مصعب، ابو الحسن عتبي او یو شمیر نور. دغو علماوو ټولو د علم او هنر په وده ژوره اغیزه کړې وه.

په ساماني دوره کې دري ژبې ښه وده وکړه او د نظم او نثر په برخه کې ښه اثار ولیکل شول. طبري تفسیر لکه تاریخ طبري او کلیله او دمنه په دري ژبه ترجمه شو. عجایب البلدان چې د ابو المويد بلخي اثرو، د منصوري منثوره شهنامه، د سعودي منظومه شهنامه، د جوزجاني حدود العالم او د الابنیه في حقایق الادویه د هروي په همدې وخت کې تالیف شوی وو، یو شمیر شاعران لکه شهید بلخي، رودکي بخارایي، دقیقي بلخي او رابعه بلخي او لسګونه نور په همدغه دوره کې را څرګند شول. د هغه مهال د دري نثر یوه ښکاره بېلګه د بلعمي تاریخ او د حدود العالم کتاب ګڼل کیدای شي چې په هغو کې د عربي لغاتو په پرتله دري لغات ډېر دي.

ددغې دورې فلاسفه او علما د خراسان د اسلامي دورې له مخکښانو څخه شمیرل کیدای شي، لکه ابو زید بلخي، ابو سعید سجزي، ابو سلیمان منطقي، ابو جعفر خازم او ابوالوفا جوزجاني او نور. په دیني علومو کې ابو سلیمان بستي، ابو حاتم بستي، محمد بن الکاتب او نور د یادونې وړ دي. د نهمې او لسمې پیړۍ تر ټولو نامتو پوهان ابو نصر فارابي او ابن سيناي بلخي وو. په افغانستان کې د ساماني دورې سیمه ییز کوچنی دربارونه ټول لکه په خپله د ساماني د دربار په شان د علم او هنر پالنې ښې بېلګې وې، دا که بلخ، جوزجان، هرات، سیستان، چغانیان، خوارزم، بخارا، د سامانیانو پلازمېنه او هر ځای کې چې و ټولو کتاب پلورنځي لرل او سلطنتي کتابتون د هغه مهال د منځني آسیا یو علمي لوی مرکز و. ابن سینا همدلته و چې د ارستو او فارابي له آثارو سره آشنا شو.

د بخارا دربار د علمي مناظرو مرکز و چې هلته هیڅ ډول تعصب نه لیدل کید. تر کومه ځایه چې ویل کیدای شي هغه تر درېیمې پیړۍ پورې د عباسي لومړنیو خلفاوو او د عباسي الواثق د خلیفه د دوران سره پرتله کیدای شي. د اسمعیلیه د طریقې غورځنګ همدا وخت را منځته شو. دغې طریقې په پیل کې د وګړو ترمنځ مساوات، منطق او فلسفه تبلیغ کوله او په عین وخت کې د عباسیانو د واک پر خلاف وه (په منځنۍ آسیا کې یې ورته قرامطه ویل) په نهمه او لسمه پیړۍ کې په نژدې ختیځ کې او د مصر د فاطمیه خلفا وو له لوري و منل شوه او ملاتړ یې کیده، په منځنۍ ختیځ کې هم د سامان دولت له خوا ور سره موافقه کیدله، آن دا

چې امير نصر بن احمد ساماني په خپله ددغې طريقې پيرو شو، لکه هماغسې چې عباسي مامون معتزله طريقې سره يو ځای شـوی و، خو وروسته بيا د علماوو فشار او بغداد هغه ملامته وګڼله او بيا هم د دولت له خوا او هم د متعصبينو له خوا و ټکول شوه، خو دوی له ځانه د دفاع په لټه کې شول، خو غزنوي دولت دوی په ټول افغانستان، ايران او ملتان کې له منځه يووړل. سـاماني اداره ټوله په ملوک الطوايفي نظام ولاړه وه او لسمه پيړۍ په منځنۍ آسيا کې د فيوډالي مناسباتو د پوره کلکوالي دوران و. سره له دې چې د کاستونو (طبقاتو يا پاړکيو) مقررات ډير کلک نه وو. د بېلګې په توګه کله به چې مريي د دولت په کار کې شامل شو، نـو په لومړی کال به پياده، په دوهم به د سپرو په ټولي کې، په دريم کال به توری لرونکی، په پينځم کال به د ښو جـاموو يـراق لرونکی او په اوم کال به (وثاق باشي) کيدای شو. له هغه وروسته به ځينې وخت (خيل باشي) او بيا به ځينې وخت (حاجب) هـم شو. کله به چې حاجب د حاجب الحجابي رتبې ته لوړ شو، نو د دولت د تر ټولو لوړو وزيرانو په کتار کې به و. ساماني دولت د لسو وزارتونو (ديوانونو) لرونکی و: چې د وزارت ديوان، د وکالت (په خپله د پاچا د شخصي چارو او د دربار د چارو منـتظم) ديوان، د مستوفي ديوان، اوقاف، قضا، رسايل، شرط، بريد، احتساب او د مشرف د ديوانونو پکې راتلل چې د صدارت چارې، د دربار وزارت، د ماليې چارې، د دولتي ځمکو او اوقافو چارې، عدلي چارې، د شاهي تحريراتو او بهرنيو چارو دنـدې، ښـاري امنيت، مخابرات، احتساب او بلديه او د استخباراتو دندې يې تر سره کولې. د وزارت ديوان د صدارت حيثيت درلود. په خپلـه وزير وروسته تر پاچا مقتدر شخص و، يواځې د ساماني دولت سپهسالار له هغه سره برابر ګڼل کيـدای شـو او بـس. نظـامي سپهسالار به د افغانستان والي و چې په نيشاپور کې به ناست و. د لښکر عارض د حربيې د وزارت دنده په غاړه درلوده د بريـد ديوان د مخابراتو کار کاو. د اشرافو ديوان استخباراتي چارې پرمخ وړې، آن دا چې په کليو کې او د لويانو په کورونو کې يـې مخبران او جاسوسان لرل. د احتساب ديوان لکه بلد يې (ښاروالی) اويا هم لکه د سيمه ييزو پوليسو په شان و. د شرط امير (لکه اوس د پوليسو آمر) د پاچا د اوامرو اجراکوونکی او يو زورور مقام و. وروسته بيا يو وخت د اوقافو ديوان د قضا له ديوان سـره يو ځای شو. د دولت خزانې دوه برخې درلودې: يوه يې د عمومي دخل او خرج لپاره بله برخه يې د پس انداز يـا سـپما لپـاره ځانګړې شوې وه. پاچا ددغو ټولو تشکيلاتو په سر کې او ددغې اتوکراسي اجرا کوونکی و چې يواځې او يواځې د خدای په نزد مسئول و او بس. د لويو او کوچنيو افسرانو او حکامو تقاعد، مقرري او لرې کول د پاچا واک بلل کيد.

روحانيون او مذهبي علما د دولت د درناوي وړ وو هغو به لکه د نورو رسمي اوغير رسمي لويانو په شان د پاچا په حضـور کـې ځکه نه مچوله. د ولايتونو هغو لويو رئيسانو چې په مرکز کې به وو، د خپل رسمي ماموريت په سيمو کې يې خپل قايم مقام ټاکه. ددغه پراخه تشکيل سره سره، ساماني دولت نشو کولای چې هېواد په فيوډالي ښه متمرکز وساتي، تل به فيوډال له مرکـز ځنـه تښتيد او ځينې وخت به په مرکز واکمن و. سيستان، نيشاپور، هرات، بلخ، جوزجان، چغانيان او خوارزم ټولو تقريباً د خپلواکـو امارتونو ښه نيولی وه، د بېلګې په توګه:

د جيحون ښي لاس ته د چغانيانو ولايت چې اوسنی ترمذ سره په خوا کې و، په لسمه پيړۍ کې خپل ځانګړې سيمه ييز واکمـن درلودل چې د ساماني دولت تر ملاتړ لاندې وو. او يو شمير شاعرانو لکه منجيک، دقيقي او فرخي د هغوی مداح وو. له هغـې ډلې ځنخه ابوبکر محمد بن مظفر بن محتاج چغايي په ۹۳۲ کې د امير نصر بن احمد ساماني له خوا د خراسان سپهسالار شو او په ۹۴۰ کې مړ شو، دده زوی ابو علي احمد چغايي په ۹۵۰ کې ماکان ابن کاکي ديلمي چې د امير نصر ساماني په ضد پاڅيدلی و، په جرجان اوري کې له ماتې سره مخامخ کړ. ابو القاسم اسکافي د هغه نامتو د بيرو. وروسته بيا ابو علي چغايي ساماني پاچا اميـر نوح له واک ځنخه لرې او بخارا يې ونيوله او په ۹۵۵ کې مړ شو. ابو المظفر طاهر چغايي د هغه وراره او ځای ناستې و چې پـه

۹۵۸ کې مړ شوی، فخر الدوله ابوالمظفر احمد د چغانیانو د یوه بل والي ابو علي زوی یا لمسې و چې فرخي او دقیقي هغه پــه خپلو شعرونو کې ستایلی و.

د سیمه ییزو خپلواکو واکمنو لړۍ لکه د بلخ آل داود، د سیستان صفاریان، د ګوزګان آل فریغون، د غرجستان او خوارزم محلي واکمن لکه چغانیان او اسفیجاب او نور هر یوه خپل ځانګړې سیمه ییز تشکیلات درلودل چې د مرکزي دولت له تشکیلاتو سره کټ مټ برابر نه و. دغو سیمه ییزو واکمنو په خراج یا هم یو شمیر سوغاتونه مرکزي دولت ته وړاندې کول او بس. د (حــدود العالم من المشرق الي المغرب) د جغرافیې مولف چې په خپله د خراسان و، هلته اوسید او د ساماني دولت پر مهال یــې ژونــد کړی، د هغه مهال اداري وضعیت داسې انځور وي:

((د خراسان (افغانستان) پاچاهي پخوا جلا وه او د ماورالنهر جلا. اوس دواړه یو ځای شوي دي او د خراسان امیر په بخارا کــې کیني او د آل سامان له کورنۍ څخه دی. دوی د بهرام له اولادې څخه دي چې د ختیځ واکمن بلل کېږي او په ټول خراسان کې د هغه مامورین (عمال) مقرر دي. دوی د خراسان د پولو دننه واک چلوي (پاچا یان دي) چې هغو ته د اطرافو پاچایان یا واکمــن وایي.))

په اصل کې ساماني دولت چې په خپله د اشرافو له طبقې څخه را پورته شوی و، نو اشرافو، سوداګرو او بدایو خلکو ته یې زیات ارزښت ورکاو. چې په دې کړنه کې یې د صفاري دولت په مقابل طرف کې ولاړ و، سامانیانو د ممتازې طبقــې پــه مرســته د صفاریانو ځای نیولی و، نو طبیعي خبره ده چې د لوړو طبقو ملاتړ کوونکی وو. په دغه ډول رژیم کې فیوډال نیم خپلواک، تجزیه غوښتونکی او د مرکزي دولت ضد و. همدا چې وار به یې برابر شو د مرکزي دولت په ضد به پاڅید او کورنۍ جګړې به یې پیل کړې، تر څو خپل ځواک زیات کړي: اسحق بن احمد د امیر اسمعیل ورارہ په خپله په سمر قند کې پاڅون وکړ، خو بریالی نــه شو. همدارنګه د هغه زوی الیاس، په فرغانه کې پاڅون وکړ او په نیشاپور کې مړ شو. دا لاره دومره پرانیستل شوه چې دوی پسې وروسته حسین مروزي پاڅون وکړ، د هغه له ناکامي وروسته احمد بن سهل را پاڅید تر څو چې هغه هم وټکول شو. روحانیون هم له فیوډالانو څه کم نه و، دوی هم د خپل واک د ساتلو لپاره د وار په برابریدو سره یې سر پورته کاو، د بېلګې په توګه کله چــې امیر نصر ساماني وغوښتل چې د قرمطیانو د کړو وړو ملاتړ وکړي، نو فقهاوو د یو شمیر متعصبینو په مرســته قیــام وکــړ او د قرمطیانو د لارویانو په ټکولو او ورکولو سره یې دغه نوی غورځنګ له پښو وغورځاو، خو قرمطیان بیخي ورک نه شول، بلکــې ځمکې لاندې شول او خپلو پټو هلو ځلو ته یې دوام ورکړ. وروسته تر امیر نصر څخه فقهاوو خپلو هڅو ته نور هم زور ورکړ، آن دا چې یو ډیر پوه سړی یعنی ابو علي جیهاني د ساماني دولت نامتو وزیر یې هم په شرک تورن کړ او د هغه په ځای یو فقیه چــې ابو افضل محمد السلمي نومید وټاکل شو. دغه فقیه د امیر نوح بن نصر دنده (۹۴۳ -۹۵۴) ټوله له نوافلو او مستحباتو څخه ځار کړه، په دې توګه د دولت د اداري ګډوډې او مخ په ځوړ کیدل ګړندي شول.

د دربار دننه هم فیوډالان تل په توطئه او سیالي اخته وو، د اطرافونو حکومتونه او ایالتي عسکر ټول په همدوی پورې اړه درلوده، دوی ډیرې ځمکې درلودې، بزګرانو او رعیت هر هغه څه منل چې دوی ویل. دوی لکه د روحانیونو او درباري اشرافو په شــان مالیه نه ورکوله، خوله خلکو څخه یې مالیه اخیسته او په هغوی یې بیګار تر سره کاو. کرنیزې ځمکې یــا د فیوډالــل وي یــا د روحانیونو یا هم د دولت د اشرافو او نظآمیانو. ډیر لږ کرنیزې ځمکې وقفي وې چې ټوټه ټوټه به بزګرانو ته په اجــاره ورکــول کیدې. د دولت مالیات هم له ځمکو او هم له ښارویو اخیستل کیدل، چې ټول مالیات په یوه کال کې ۴۵ میلیونه درهمه کیدل. له دې څخه د ایران مالیات د آل بویه تابع او د ساماني دولت خراج ورکوونکی (ری، قم، کاشان او عجم عراق) په یوه کال کې

څلور میلیونه درهمه مالیات کیدل. په وارداتو باندې مالیات په سرحدونو کې له سواره څخه یو درهم له یو اوښ څخه دوه درهمه او د اوسیدو په ځایونو کې نیم درهم اخیستل کیدل. له یو ځای څخه بل ځای ته د مرئییانو د لیږدولو (د مینځي او مریي د وړلو) مالیه له اویا څخه تر سلو درهمو پورې وه. د میږه لرونکی ښځې د بیولو اجازه لیک له یو ځای څخه بل ځای ته له شلو څخه تر دیرشو درهمو پورې محصول درلود. ددغو مالیاتو د ټولولو لارو چارو او هغه لګښتونه به چې مالیه ورکوونکو کال او د ارباب او ځمکوال زور زیاتې دغه چاره ملا ماتوونکی کار ګرځولی و. له همدې امله بزګرانو او ولسونو او آن شاهي ګارد هم له ساماني نظآم څخه کرکه پیدا کړه، نو بزګران او پیشه وران د هغه په ضد را پاڅیدل، د بېلګې په توګه په افغانستان (په غور او غرجستان) کې په ۹۰۷ میلادي کې لس زره بزګرانو او پیشه ورانو د ابو بلال په مشرې پاڅون پیل کړ. همدارنګه د ساماني دولت یو شمیر امرا لکه امیر اسعیل او امیر نصر د خلکو له پاڅونونو سره مخامخ شول، وروسته تر عبدالملک څخه په بخارا کې خلکو پاڅون وکړاو د امیر مانۍ یې وسوځوله.

په دې توګه ساماني مرکزی دولت له دوه مخالفو ځواکونو سره مخامخ و: یو یې محرومه طبقه او بل ځواکمن فیوډالان وو. دولت د ځان د ساتنې لپاره د دوارو په وړاندې په عسکرو ډډه لګوله. د دولت لښکر د تر کوله اجیرانو او آزادو عسکرو څخه جوړ و، چې سپاره او پلي عسکر د غشي او لیندۍ لرونکی او توره او سپره او ځینې وخت به یې زغرې هم درلودې. په جګړه کې به پلي عسکر مخکې او سپاره به وروسته وو، د منجنیق الوځول. د اړیکو د لارې پریکول او کلا بند کول د دښمن د ماتې لارې وې. له دې پرته پاچا له مرئییانو څخه جوړ ګارد درلود چې افسرانو یې غیر میراثي ځمکې تر لاسه کولای شوې. دولت به خپلو لښکرو ته د پیسو پر ځای ځمکې ویشلې او دا کارد بزګرانو یعنی د ملت د اکثریت برخې په زیان کار و. دولت په دې توګه پاڅونونه د لښکر په تورو غلي کول، خو یو مهال کې د ګارد د مرئییانو او د نظامي افسرانو ځواک داسې برید ته ورسید چې په خپله دولت ته یو سیال ځواک جوړ شو. او اداره یې ګډه وډه کړه. دغه ګواښ دومره ستر و چې د ډیرو ځواکمنو ساماني وزیرانو هڅو هم د هغو مخه و نه نیوله. د دربار مرئییانو امیر احمد ساماني وواژه، دا ځکه چې دربار چې د شهنشاهي او سیاسي موسساتو په سر کې و، په خپله یې ځان د ساتونکی پوځ (شاهي ګارد) او ترکي مرئییانو په کړۍ کې ایسار کړی و نو ددغې کړی زور په خپله همدغه دربار ماتولی شو، له همدې امله و چې د ساماني دورې په پای کې صدراعظمان او آن ساماني پاچاهان په خپله د نظامي افسرانو په لاس کې د آلې په توګه استعمال شول، په تیره بیا وروسته د ابوالحسن عبد الله بن احمد عتبي له وژل کیدو څخه چې د ساماني امیر نوح بن منصور یو باتد بیره وزیر و، نو له هغه وروسته له وزارت څخه واک ولاړ او د نظامي افسرانو په لاس کې ولوید. نظامیان په اردو، خلکو او ټول دولت باندې واکمن شول، په دې توګه اړ دوړ را منځته شو، ددغو افسرانو خپل منځي سیالي اړ دوړ داسې برید پورې ور ساو چې سلطنت مخ په پرځیدو شو او د ځواکمنو ترکانو د یرغل لپاره لاره هواره شوه. د سامانیانو پر مهال لکه هغسې چې نا مسلمانو تورکانو بلا ساغون په کاشغرستان کې نیولی و، هماغسې یې هم مسلمانو تورکانو په ساماني دولت کې واک و موند، او شاهي ګارد د همدغو مسلمانو تورکانو په لاس د ترکي افسرانو په مشرتوب جوړ شو، تر څو په خپله د ساماني دولت په اوږو سپاره شول.

د دولت عایدات په لاندې برخو کې لګول کیدل: د پاچا او د ربار لګښتتونه، د عسکرو او مامورینو معاش، د ښار د برجونو او د برجو بیارغاونه او ساتنه، د سیلاونو د ویجاړویو رغونه، د بندیانو ځیره، د ملا او مؤذن معاشونه، د پلونو جوړول، د ویالو کیندل او نور. د مامورینو معاشونه د بیست ګاني په نوم په هرو شلو ورځو کې ورکول کیدل. د سمر قند د برید د دیوان (ډاک) معاش ۷۵۰ درهمه د خجند ۳۰۰ درهمه او د بلخ او هرات ۱۰۰۰ درهمه و. ددولت د مامورینو په ډله کې په خپله وزیر چې

ACKU

(صاحب) بلل کيد، منشيان، د ديوان رسايل کاتبان او د محکمو قاضيان څه نا څه د تحصيلاتو لرونکی وو. قاضي د پاچا مرستيال (نايب) و او پاچا د خدای نايب بلل کيد، نو ځکه يې هيڅ مسئوليت نه درلود. پاچا له وزيرانو څخه جوړ مشورتی مجلس درلود، خو د مجلس پريکړه د پاچا د ارادې مخنيوی نشو کولای. پاچا هيڅ قانون ته غاړه نه کيښنوده. دربآر هم ډير پرتمين اوله اشرافو، خدمتګارو، منجمانو، شاعرانو او طبيبانو او بذله ګويانو څخه ډک و.

ACKU

څلورم

افغانستان د غزنوي دولت پر مهال

(له ۹۶۲ څخه تر ۱۱۴۸ میلادي پورې)

الپتګین د ساماني درباریو ترکي ژبې مریي او د شاهي ګارد یو غړی و. الپتګین د خپلې پوهې له امله و کولای شول چې په ساماني دربار کې ډېر زر د شاهي ګارد د افسر په توګه وپیژندل شي او لږ وروسته د حاجب الحجاب رتبې ته لوړ شي. هغه په ۹۵۶ کې د بلخ حاکم مقرر شو او بیا په ۹۵۹ کې د ساماني اردو سپهسالار او د شمالي افغانستان والي شو، چې په ساماني دولت کې یو ډېر اوچت او لوړ دریځ و. په ۹۶۰ میلادي عبدالملک ساماني امیر په بخارا کې مړ شو او الپتګین ساماني وزیر ابو علي بلعمي ته ولیکل چې د عبدالملک زوي دې پاچا شي، په داسې حال کې چې نورو مخورو درباریانو غوښتل د هغه ورور پاچا شي، امیر منصور نوي پاچا په ۹۶۱ کې د سپهسالار د ټکولو په خاطر بخارا ته یو لښکر ور ولیږ، الپتګین دغه لښکر ته د خُلم په جګړه کې ماتې ورکړه او خپله د افغانستان زَړه غزني ته ورغی. هغه غزني د تورې په زور د غزني له حاکم ابوبکر لاویک څخه ونیو. په دې توګه په ۹۶۲ کې د یو سیمه ییز خپلواک حکومت بنسټ کیښودل شو. ساماني پاچا وروسته د خلم د جګړې له ماتې څخه سوله وکړه او د خراسان د حکومت فرمان یې د الپتګین په نوم ور ولیږ. الپتګین په ۹۶۴ کې مړ شو او د غزني حکومت دده زوی ابراهیم ته ور پاتې شو، وروسته بیا د هغه د افسرانو په لاس لکاتګین او پرتیګین ته ور ورسید. دوی ۱۳ کاله یو په بل پسې حکومتونه و چلول، خو ددوی د حکومتونو پولې د غزني له شاو خوا وړاندې نه وې تللی. آن دا چې د غزني ترڅنګ، ګردیز هم جلا حکومت درلود.

سبکتګین

په ۹۷۷ کې نوی مسلمان شوی سبکتګین، د الپتګین زوم او افسر حکومت ته ورسید، دغه تکړه سړی د غزني د نامتو دولت بنسټ ایښودونکی و او د خراسان د امیر نوم هم ورته ورکړ شو. ده ډېر ژر د بست ډېر آباد ولایت له سیمه ییز حاکم (بای توز) څخه ونیو او د بست ډېر نامتو لیکوال او ادیب (ابو الفتح بستي) یې د خپل منشي په توګه وټاکه. لږ وروسته یې په بلوچستان کې قصدار ونیول او په ۹۸۶ کې یې د کابلشاهانو له برهمني دولت سره جګړه پیل کړه او د لغمان ولایت یې هم ونیو. ده د اسلام د دین خپرولو ته پام واړاو. د کابل برهمني دولت چې له ۲۰۰ کلونو څخه زیات وخت یې د عربو او اسلام په وړاندې مقاومت کړی و. د افغانستان صفاري دولت په نظامي زور سره د هندوکش له جنوب لمنو څخه، د هیواد ختیځ ته وشړل شو، دوی د پخواني زاړه کابل پر ځای، د اټک غاړې (ویهند) ته ولاړل. اوس نو سبکتګین هغوی له لغمان څخه مخ په ختیځ پسې اخیستي وو، په بله جګړه کې یې د غزني واک آن تر پیښور پورې ورساو. سبکتګین چې د بخارا ضعیف دولت هلته د خپلو سیالانو او د هغه ځای د خانانو د لاسي وسیله ګڼله لکه فایق او سیمجور نو ده د بخارا پلوي وکړه او دغو دواړو سره یې جګړه پیل کړه او ماتې یې ورکړه. سیمجور بندي او فایق و تښتید. سبکتګین په ۹۹۳ میلادي کې هرات ولایت ونیو او وروسته یې د نیشاپور ولایت هم

ور سره وتاړه. په دې توګه يې افغانستان د بلخ او تخارستان، هرات، نيشاپور، بست او بلوچستان په ګډون تر سند پورې په ختيځ کې د سياسي يووالي لرونکی او افغانستان پورې کلک کړل. په ۹۹۷ کې امير سبکتګين په افغانستان کې او ساماني امير نوح په بخارا کې مړه شول.

غزنوي سلطان محمود (۹۹۸ - ۱۰۳۰)

محمود په ۲۷ کلنۍ کې په نيشاپور کې خپله پاچاهي اعلان کړه او خپل ورور اسمعيل چې په بلخ کې يې ځان پاچان اعلان کړی و، په غزني کې له ماتې سره مخامخ او په جوزجان کې يې بندي کړ تر څو هلته مړ شو، همدارنګه ساماني لښکر يې په مرو کې له منځه يووړ او توس يې ونيو په ۹۹۹ کې ورته له بغداد څخه د خلافت منشور هم را ورسيد. له هغه څخـــه وروســـته محمـــود د فيوډالي اداري د متمرکز کولو لپاره متې ونغاړې. د غرجستان ايالت (چې پلازمېنه يې افشين و) يې د هغه ځای له سيمه ييز والـــی شار ابو نصر او د هغه له ځوی شار محمد څخه و نيول (شار ابونصر ايوب او محدث و). د سيستان ايالت (چې پلازمېنه يې قلعـــه طاق و) يې سيمه ييز والي خلف بن احمد څخه ونيو (بايد ووېل شي چې عربو په اومه پيړۍ کې د سيستان د سيمه ييز امير (ايران بن رستم بن آزاد خونين بختيار) ځواک له ماتې سره مخامخ کړی و او د افغانستان صفاري دولت لکه د عربو په شان د سيســـتان سيمه ييزو اميرانو ته د را څرګنديدو وار ور نه کړ، خو د ساماني دولت پر مهال دوی يو ځل بيا را څرګند شول چې ډېر نامتو يې امير عمرو ثاني او خلف بن احمد وو. دغه وروستی يې سلطان محمود غزنوي په ۱۰۰۲ کې له منځه يو وړ، خـــو د غزنـــي لـــه کمزوري کيدو وروسته، بيا سيمه ييز اميران را څرګند شول او د سلجوقي دولت پر مهال يې ډېر ځواک موندلی و. امير طـــاهر سيستاني، امير ناصر بن طاهر او امير محمد بن ناصر ټول سيمه ييز اميران او د سلجوقيانو د وخت سيمه ييز مشران ول. ملک تاج الدين حرب يو بل سيمه ييز امير و چې د غوري پاچاهانو په نوم يې خطبه ولوسته او په ۱۲۱۵ کې د هغه پـــر ځـــای بهرامشـــاه کيناست. هغه اسمعيليه فرقې سره ضديت وکړ او په ۱۲۲۰ کې د اسمعيلي فدايانو په لاس ووژل شو. ددغه اميرز امن ملک نصر الدين او ملک رکن الدين محمود د مغلو د يرغلونو په ترڅ کې له منځه ولاړل او تر ۱۲۲۷ پورې دغه ټوله سلسله د سيســـتان د مدافع نيالتګين خوارزمي په ګډون د مغلو په لاس له منځه ولاړل).

له ۱۰۱۰ څخه تر ۱۰۲۰ پورې غزنوي محمود د دريو جګړو په ترڅ کې د غور ايالت (چې پلازمېنه يې منديش و) د افغانســـتان په زړه کې ونيو او سيمه ييز امير ابن سوري ځان په زهرو وواژه. په ۱۰۱۱ کې بلوچستان (چې پلازمېنه يې قصدارو) بيرته په لاس ورغی (د قصدار ګمرکي عوايد يو ميليون درهمه و)، حال دا چې د جوز جان ايالت (چې پلازمېنه يې يهوديه و) يو کال مخکې لا نيول شوی و يعنی هغه مهال چې محمد فريغوني مړ شو. (د جوز جان ايالت د سرپل، ميمنې او دولت آباد په ګډون سيمې وې چې له اقتصادي پلوه پوره سمسورې او آبادې وې، د دغو سيمو د څرمن سوداګرې نوم درلود او ګڼ شمير پوهان يې هـــم لـــرل. د اسلامي دورې په لومړيو پيړيو کې، جوزجان يو نيم خپلواک سيمه ييز حکومت در لود چې (آل فريغون) نوميد او د ساماني دولت له ملاتړ څخه برخمن و. وروسته بيا د غزنوي دولت ملاتړ لاندې هم و. امير محمد بن فريغون ددغې سلسلې موسس و پـــه ۸۹۷ کې يې د امير اسمعيل بن احمد ساماني ملاتړ تر لاسه کړه. د هغه زوی ابو الحارث محمد له امير نوح بن سطور ساماني سره پـــه ۹۷۵ کې خپلوي وکړ او د حدود العالم نامتو جغرافيه په ۹۸۲ کال کې د همده په نوم تاليف شوی وه. د هغه زوی ابوالحـــارث احمد په ۹۹۰ کې له ساماني دولت سره د ياغي فيوډالانو په وړاندې مرسته وکړه او په ۹۹۴ کې يې له غزنوي سبکتګين ســـره دوستانه اړيکې ټينګې کړې او وروسته يې بيا خپله لور سلطان محمود غزنوي ته ورکړه او د سبکتګين له مړينې وروسته يـــې لـــه

محمود سره د هغه د ورور امیر اسمعیل په وړاندې مرسته وکړه او د محمود له خور سره یې واده وکړ. نوموړی د ۹۹۹ او ۱۰۰۷ کلونو ترمنځ مړ شو. د هغه زوی ابو نصر محمد هند ته د سلطان محمود په سفرونو کې ګډون وکړ، ده خپله لور د محمود زوی محمد ته ورکړې وه او په ۱۰۱۰ کې مړ شو. سلطان محمود جوزجان په سیده توګه د خپلې پلازمینې تر ادارې لاندې راوست) په ۱۰۱۷ کې غزنوي محمود خوارزم ونیو او آل مامون یې له منځه یووړل. تر دې مهال پورې د ماورالنهر ساماني دولت له منځه تللی و او پر ځای یې د ایلک خاني تر کانونوی دولت چې د افراسیابي له کورنۍ او نسل څخه ونیولې و.

محمود له دغې کورنۍ سره د سولې له لارې پرمخ ولاړ او په ۹۹۹ کې یې د ایلک خان له لور سره واده وکړ، خو ایلک خان په ۱۰۰۵ کې پر بلخ او هرات یرغل وکړ او دواړه یې ونیول، په دې مهال کې محمود په ملتان کې و او هلته یې د سیمه ییز حاکم (داود بن نصر بن شیخ حمید) کورنۍ او قرمطیان پسې اخیستی وو. محمود چې بیرته را و ګرځید او بلخ ته ورغی، نو د ایلک خان له پنځوس زرو لښکرو سره مخامخ شو. هغه په دغه جګړه کې په خپله توره په لاس کې اخیستی وه او پر پیل باندې سپور و، د دښمن د لښکر په زړه یې یرغل وروړ او د ایلک خان بیرغ یې و غورځاو او لښکر یې ورمات کړ. په ۱۰۲۴ کې محمود دومره ځواک موندلی و چې په خپله له جیحون څخه پورې وت او د ایلک خان ورور قدر خان په خپله ورته راغئ‌او یو دوستانه تړون یې ورسره لاسلیک کړ. په همدغه کتنه کې قدر خان له محمود څخه هیله وکړه چې د ترکمان سلجوق زوی له ماورالنهر څخه خراسان ته بوځي. د سلجوق زوی په (نور بخارا) کې میشت و او یو ډیر ځواکمن او سرکښ سړی و، محمود هغه له څلورو زرو اتباعو سره یې یو ځای افغانستان ته راوستل. په خپله یې ملتان ته ولیږ او هلته یې له دوو زامنو سره مړ شو، خو د هغه اتباعو ته یې په نیشاپور کې ځای ورکړ او دوی یې له وسلې ګرځولو څخه منع کړل. ورو ورو د هغه اتباع له ماورالنهر څخه مخ په افغانستان راتلل او د سلطان مسعود تر مهال پورې یې د خوارزم ټول یاغیان ارکړل چې مروې او نساته ولاړ شي، همدوی په پای کې غزنوي دولت له منځه یو وړ.

په ۱۰۰۱ کې محمود د ختیز په جبهه کې د کابلستان برهمني پاچا جیپال د سند په غاړه کې د هغه له مرکز ویهنه سره یو ځای له منځه یووړ او خپل عسکري مرکز یې په پیښور کې وټاکه. په ۱۰۰۵ کې د ګومل له لارې دیره جاتو او ملتان ته ورغی او د ملتان حکومت یې رنګ کړ چې اسمعیل مذهبه و. په ۱۰۰۷ کې یې په پنجاب یرغل وکړ. په ۱۰۱۴م. کې تر نیسر پورې او په ۱۰۱۵م. کې تر کشمیر او په ۱۰۱۷ کې تر قنوج پورې ورسید.

محمود په ۱۰۲۵ کې د کابلستان د برهمنشاهانو لړۍ د هغوی له پلازمېنې پهتنده سره یو ځای د ستلج تر غاړې له منځه یووړه. له دې څخه مخکې په ۱۰۲۲ کې ګوالیار او کالنجر او په ۱۰۲۴ کې سومنات نیول شوی وو. مکران هم په همدغه کال اطاعت کړی و. همدارنګه د ګرګان او طبرستان سیمه ییز امیر منوچهر چې د آل زیار له کورنۍ څخه و هم د غزني حکومت لاندې راغی. ری، همدان او اصفهان په ۱۰۲۸ کې له مجدالدوله د یلمې څخه ونیول شول. د همدغو سوبو په لړ کې محمود ګڼ شمیر قرمطیان په بیلا بیلو ښارونو کې په دار و ځړول او یو شمیر معتزله یې خراسان ته تبعید کړل، د هغوی هغه کتابونه یې چې د نجومو، حکمت، فلسفې او منطق په هکله و، ټول ور وسوځول. دوې د کتابتون هغه کتابونه چې له شریعت سره په ټوپیر کې نه وو، ټول یې په سلو باروړونکو څارویو د غزني پلازمېنې ته راوړل. محمود په ري کې د عقایدو د تفتیش د ادارې لپاره نامتو مدرس شیخ ابو حاتم ابن خاموشو ټاکه ترڅو د هر هغه چا د عقیدې په هکله پلټنه وکړي چې نوی ري ته راځي او د بدعت او د منحرفو عقایدو مخه و نیسي. په دې توګه د غزنوي افغانستان قلمرو له قزوین (ایران) څخه نیولی تر ستلج سیند (شمالي هندوستان) پورې او له خوارزم څخه د عربو تر سمندرګي رسیدلی و.

بالاخره محمود په ۱۰۳۰ کې د ۵۹ کلونو په عمر مړ شو. محمود په تنه ښه پیاوړی او د جذابې څیرې لرونکی و، د بیلا بیلو وسلو په کارولو، آس ځغلولو او جګړه کې تکړه و، سره له دې چې په عربي ژبه نه پوهید، خو دیني علوم او معلومات یې پوره و. اسلامي ادب او تاریخ کې یې پوهه درلوده. شطرنج لوبه یې زده وه، په سیاست او اداره کې ډیر کلک او دور اندیش و. هغه تر وسه وسه سیاسي مجرمین نه اعدامول، بلکې تر هغه یې په بند کې ساتل تر څو به چې مړه شول. ډیر لږ به کوم سیاسي بندي د محمود له حبس څخه خلاصون موند. محمود لښکر او استخباراتو ته ډیر اهمیت ورکاوه او درباري پرتم او جلال یې خوښید.
هغه د افغانستان دننه او بهر د اسلام د دین او د دري ژبې خپروونکی و. په مذهب کې ډیر متعصب و، نو ځکه یې پرته له اسلام څخه بل هر مذهب او فلسفې سره د ښمني وه. له همدې امله دده په دوره کې په افغانستان کې ټول عقلي علوم په ټپه و دریدل او د ساماني دورې پراخ نظري له منځه ولاړه. ابن سینا له همدې امله غزني ته رانغی او قرمطیان هم له همدې امله د غزنویانو د قلمرو دننه تعقیب او تفتیش او په بې رحمۍ سره له منځه یوړل شول. قرمطیان په یوناني او مصري معارف پوهیدل او د صائیبنو په علومو خبر وو. هغوی دغه علوم په عربي ژباړل او خپلو پلویانو ته یې چې د عباسیانو پر ضد وو، ویشل. قرمطیانو پټ سازمانونه لرل، دوی د مساواتو پلوي کوله، د بشر حقونو او د نورو عقایدو ته یې درناوي درلود او هڅه یې کوله چې خپل افکار په خپلو کې خپاره کړي. د عباسیانو پلویانو او یو شمیر متعصبینو دوی په کفر تورنول او له منځه یې وړل، وروسته تر هغه د افغانستان په مدارسو کې پرته له نقلي علومو، یو څه ادب، یو څه حساب، نجوم او طب څخه نور څه ته د تدریس اجازه نه وه او نه تدریس کیدل، تقلید د تحقیق ځای نیولی و. د غزنویانو دغه قشري روش وروسته بیا په ټوله منځني آسیا، افغانستان، ماورالنهر او ایران کې که دري ژبې و او که نورې ژبې یې لرلې پرمخ بوتلل شو، په دې توګه د پوهې او فرهنګ انحطاط څو پیړۍ نور دوام وموند.
په هر حال، په افغانستان کې د محمود غزنوي دوره د مذهب، ژبې او سیاست له پلوه د یووالي د ټینګیدو او په ټول هېواد کې د اسلام د خپریدو دوره وه (یواځې په شمال شرق کې یوه کوچنۍ سیمه کې اسلام نه و) او دري ژبې د ټولو نورو کورنیو او بهرنیو ژبو ځای ونیو. فیوډالي تیت او پرک اداري هم مرکزیت و موند او هنري شهکارونه پیدا شول او په دغه دوره کې نامتو هنرمندان وروزل شول. دانۍ جوړول، پیشه وري، او به لګول او کرنې او سوداګرې ښه ترقي کړې وه. دا چې ځینې وایي چې محمود د مال حریص و او هندوستان یې د مالونو د لوټ کولو لپاره ونیو، لږ څه د پام وړ ده. دا ځکه چې د ډیرو پخوا وختونو تفکر او کړه وړه زمونږ د وخت له تفکر او کړو وړو سره توپیر لري، نو د ډیرو پخوانیو نفس او روحیات د اوس وخت سره تحلیل او قضاوت کول د تطبیق وړ نه دي. دا به سمه وي چې که د تیرو شویو د کړو وړ په هکله د قضاوت لپاره مونږ خپل ځانونه د هغوي د مهال، چاپیریال او جریاناتو او پوهې کې و ګڼو او بیا قضاوت وکړو. تر کومه ځایه چې تاریخ له مونږ سره مرسته کوي، مونږ ګورو او پوهیږو چې: د هېواد په قرمطیانو دده فشار چې د اسلام یوه ډله وه، تر هغه فشار څخه ډیر زیات و کوم چې د جنګ پر مهال په هندوانو و، دا ځکه چې هندوانو وروسته تر شرعي جزیې منلو د یوه ذمي په توګه په خپله مذهبي مراسمو کې آزادي لرله او د خپل مال او سر له خوندیتوب څخه ډاډمن وو، حال دا چې معتزله او قرمطیان د مرتد په توګه بیخي له منځه وړل کیدل. له همدې امله محمود ددغو خلکو د عقایدو په وړاندې رسمي چلند کاو او آن په ایران کې یې ددغو چارو لپاره مذهبي مامورین ګومارلي وو، نو په دې توګه هند ته د محمود د لښکرو لیږلو مذهبي اړخ درلود، نه د مال د تر لاسه کولو اړخ، هغه غنایم او مرئیبانو د مذهب له حکم سره سم منل او د غیر مسلمانو مزدکونه یې په اسلامي جوماتونو اړول یا یې هم بیخي نړول.
محمود یو متعصب مسلمان و او اعلای کلمة الله یې خپله دیني دنده بلله نو په دغه لاره کې د هغه جګړې هم د هېواد دننه او هم بهر که ټولې له مالي پلوه واي، نو مسلمان شوي او تسلم شوی هندوان به یې ژوندي نه وای پریښې او مالي او جاني مصئونیت به

يې نه وو ورکړي، يا به يې مات کړل شوي ډير قيمتي بتان د ويجاړولو پر ځای د هغو په پيروانو پلورلي وای، خو داسې يې و نــه کړل، هغه بتان ماتول او ويلې کول يې او حاصل يې خپله حلاله شتمني بلله او هغه يې يواځې په هغو برخو کې لګوله چــې هلتــه شکمنې پيسې نه په کار کيدې لکه د جوماتونو جوړول او نور. محمود دغه ډول شتمني سپېڅلې بلله او د صدقې په توګــه يــې ويشله. مسعود په بدو پيښنو کې نذر په غاړه اخيست چې په اصطلاح سره غزوي سنت يې پر ځای کاو. په هانسي او بنارس باندې يرغلونه د همدې ډول غزواتو څخه ګڼل کېږي چې په هغو کې ډير مال او سرې له منځه ولاړل. دا سمه ده چې محمود په تخــت باندې د کيناستو پر مهال اته ميليونه درهمه نه لرل (دا ۴۰۰۰۰۰ طلاوې کېږي)، حال دا چې د پاچاهي پر مهال د هغه شــتمني دولس ميليونه طلاوې يعنی دوه سوه او شل ميلونه درهمه . ده په غزني، هرات او ګرديز کې ډيرې زياتې کرنيزې ځمکــې هــم درلودې. په غزني کې دده د کرنيزو ځمکو د چارو مسئول بوسعيدو چې د پنځلسو کالو زحمت په بدل کې يې اوولس ميليونــه درهمه باقي دار شو او بيا وروسته امير مسعود د ابو سعيد يو ميليون درهمه تنخا ورته مجرا کړه او پاتې شپاړس ميليون باقيــداري يې ورته و بښله، حال دا چې محمود په ګرديز او هرات کې د خپلو ځمکو مسئولين (معدل او سعد خاص) د باقيداري له امله پــه درو ووهل او کړاو يې ورکړ. له محمود څخه مخکې هم يو شمير پاچاهانو ځانونو ته ډيره شتمني ټوله کړې وه. الپتګين د محمود د پلار سلف په افغانستان او ماورالنهر کې پنځه سوه کلي لرل او په هر ښار کې يې مانۍ، بڼ او کاروان سرای او حمامونه لــرل. صفاري پاچا يعقوب چې کله مړ شو څلور ميليونه سره زر (ديناروونه)، پنځوس ميليونه درهمه، لس زره خره او پنځه زره اوښان يې لرل. په هر حال؛ سلطان محمود چې په شريعت ډير کلک ولاړ و، آن د خپلو لويو مامورينو د مالونو او شتمني ضبطول او مصادر يې د شرعي اقرار خط، شاهدانو او شهادت د پړاوونو له تيرولو وروسته د قانون له مخې مصادره او ضبطول.

د مسعود بن محمود مهال (۱۰۳۰ - ۱۰۴۱): د محمود له مړينې وروسته د هغه زوی محمد له جوزجان څخه غزني ته راغی او پاچا شو. هغه په عيش او عياشي، ترنم، تجمل او شاعري او اسراف پيل وکړ. درباريانو دده ورور مسعود چې د ايران والــي و را وغوښت، محمد بندي شو او د غور په منديش کلا کې واچول شو. مسعود له اصفهان څخه نيشاپور ته، بيا هرات، بلخ او غزنــي ته را ورسيد، خپل بندي ورور يې ړوند کړ. د بغداد د دربار منشور چې مسعود ته را ورسيد د ټولې وسطي آسيا پاچا هي دده شوه (د خليفه له کيسې ور وبښل شوه) او هغه ته يې (المنتقم من اعدالله) يعنی د قرامطه خطاب وکړ. مسعود لکه محمــد غونــدې د تحصيل خاوند و او له دري ژبې پرته په ترکي او عربي هم پوهيد او دري او عربي ادب باندې پوهيد، هغه پيــاوړی، خــواکمن، زړور، مستبد، ځان غوښتونکی، بدګمان، تجمل غوښتونکی او حريص سړی و. د ځواني پر مهال يې غيرنيول، ورزش، تيرې اچول او ډير زور آزمايل کول. مسعود د دولت تجربه لرونکی څيرې يا بندي، يا مصادره. تعقيب او له منحه يووړل لکه امير يوسف بن محمود، سپهسالار، علي قريب سپهسالار، اربارق سپهسالار، غازي سپهسالار، احمد نيانيا لتکين، التونتاش او حاجب سباشي او د ګارد سالار پکتغدي او داسې نور. هغه د محمود د مهال فراري ترکمنان له ګرګان څخه هرات ته را و غوښتل چې دده لــه ورور محمود سره جګړه وکړي او ډير يې په اردو کې و منل او بلوچستان او سيستان ته يې ددې لپاره وليږل چې د هغه ځای امنيــت ډاډمن کړي، خو وروسته يې د هغوی ډير مشران په ري کې ووژل، د هغوی شتمني يې لوټ کړه او په پای کې يې هغوی پــاځون ته اړ کړل.

سره له دې چې مسعود په بهرني سياست کې ډير پوخ پر مخ ولاړ، د ترکستان له دولت سره يې ښې اړيکې وساتلې او د بغداد له خلافت څخه يې و غوښتل چې پرته د افغانستان له دولت سره له اړيکو نيولو دی له ترکستان سره په سيده توګه اړيکې نه نيسي او هم بايد په ايران او هندوستان باندې د افغانستان واکمني و پيژني، خو د هغه کورنی سياست سم نه و. له همدې امله په شمال کې

ترکمانانو پاخون و کړ او هرات، توس، ترمز او چغانیان یې لوټ کړل، د خوارزم غزنوي والي هارون د التونتاش زوی هم چې د بخارا د پاچا علي تګین په شان د یوه ځواکمن دښمن په وړاندې ولاړ و، د مسعود له دوه ګوني چلند او دوه مخې څخه مرور او د خپلواکۍ هڅې یې پیل کړې، د مسعود کړو وړو له ملت څخه پرته، د هېواد اشراف هم په غوسه کړي وو چې زیاترو د ماورالنهر ترکانو ته په ښه سترګه کتل. همدا لامل و چې وروسته یې ترکمانان پر افغانستان یرغل کولو ته ولمسول او زړور یې کړل، آن دا چې له سلجوقیانو سره د ځلورمې جګړې په ترڅ کې د هغه د مرئیيانو ګارد چې د مسعود په لاس له منځه وړل شو ځیرو سره یې مینه وه، له دښمن سره یو ځای شول. مسعود نه یواځې دا چې له ترکمانانو سره په چلند کې تیروتنه وکړه، بلکې د علي تګین په هکله یې هم نا سمه لاره ونیوه، په دې معنا چې وروسته د محمود له مړینې څخه، مسعود له ایران څخه نیشاپورته راغی او غوښتل یې چې له خپل ورور امیر محمد سره و نښلي چې د پلار پر ځای ناست و، نو د غزنویانو له یوه پخواني دښمن یعنی د بخارا له پاچا علي تګین څخه یې مرسته و غوښته او دا یې و منله چې ددغې مرستې په بدل کې به د ختلان ولایت علي تګین ته ورکړي. له دې امله چې مسعود پرته له کومې کورنۍ جګړې څخه واک ته ورسید، نو د علي تګین د مرستې اړتیا پېښه نه شوه، نو علي تګین یې له ورکړل شوی وعدې سره یو ځای هیر کړ. دغه کار تر پخوا لا زیات علي تګین او نور ترکمانان ولمسول. مسعود د وزیرانو د غونډې د فیصلې بر خلاف په ۱۰۳۲ کې دوه ځله پوځ هندوستان ته ولیږ چې سرسټي کلا او هانسي یې ونیول، حال دا چې د هغه سالار احمد یو څه مخکې پر بنارس یرغل کړي و. ده ګرګان، ساري او آمل باندې هم یرغل وکړ او خلک یې تر فشار لاندې راوستلي وو. ده د آمل او طبرستان پر خلکو یو میلیون دنیار (سره زر) حواله کړل. د غزني نامتو وزیران لکه احمد حسن میوندي، خواجه عبدالصمد، بونصر مشکان او یو شمیر نور ملکي او نظامي پوهان د مسعود د پاچاهي پر مهال د هغه د خپلسري، عیاشي او فشار له امله خپه وو. په پای کې دوی ټول د نظم او ادارې له راوستلو څخه پاتې راغلل خلک هم د هغه د حاکمانو له حرص او د دوی پر اوږو له بار شویو بارونو څخه په تنګ وو، د بېلګې په توګه د خراسان یوه حاکم (سوري) یواځې په یو ځل مسعود ته پنځه سوه بارونه سوغاتونه ولیږل چې څلور میلیونه بیه یې درلوده په دغو بارونو کې د رئ، عراق او بغداد د عجمو او د ګرګان او طبرستان د خلکو ډېر ګرانبیه محصول لکه غالي، لوښي، سره زر، سپین زر، وینځې، مرئیيان، مشک، کافور، جامې عناب، مرغلرې، خوراکي شیان، ښځنلو شیان او نور شیان و چې څلور میلیونه درهمه بیه یې درلوده. بیهقي لیکي: سوری ظالم او زړ ور سړی و او خراسان د هغه د ظلم له لاسه تر پوزې رسیدلی و، خو سعود د سوري د سوغاتونو په لیدلو سره وویل چې: دغه سوري ډېر ښه چوپړ کوونکی دی، که زما دا ډول دوه درې نور چاکران وای، ډېرې ګټې به مې وې. خو تجربه لرونکو هماغه مهال ویلي چې: د خراسان له رعیت څخه پوښتنه وکړئ چې هغوی یې څومره ځورولي دي...؟ او دا ډول سوغاتونه یې ور څخه تر لاسه کړی، بله ورځ به څرګنده شي چې ددې کار پایله به څه وي.

همدارنګه مسعود په کال کې دوه ځله یې د نوروز او مهرګان په جشنونو کې نغدي او جنسي سوغاتونه له ټولو ولایتونو لکه خوارزم، چغانیان، کرګان، کرمان، بلخ، بلوچستان او نورو ولایتونو څخه تر لاسه کول. کله چې مسعود د ترکمانانو له پاخون څخه وروسته هرات ته ورسید، د هغه عسکرو خلک له ترکمانانو سره د یو ځای کیدو په پلمه ټول لوټ کړل یو شمیر خلک یې و ووژل، آن دا چې مسعود امر وکړ چې د هرات د عامل بوطلحه شبلي ځرمن په همدې نوم و باسي، دا په داسې حال کې چې په خپله مسعود د عیش او نوش غونډې جوړولې او هیڅاته کوم ګواښ نه و. مسعود به هغه پیسې چې په دې توګه تر لاسه کولې، ټولې به یې د دربار په تجمل او عیش و عشرت خوړلو او ښځنلو بربادولې. دده د مجلس ملګرو به چې له اتو څخه تر دولسو پیالو پورې شراب و ښځنل نو له پښو به ولویدل، په خپله ۲۷ نیم مني جامونه ښځنل خو بیا به یې هم حال عادي و او ډېر ژر به یې

اودس وکړ او لمونځ به یې پیل کړ. له دې پرته ځینې وخت به یې تریاک هم خوړل. د بېلګې په توګه کله یې چې غوښتل چې د افغانستان په شمال کې سلجوقیان په ناڅاپي توګه وټکوي، د لښکر په سر کې یې د شپې له خوا یرغل ورباندې ور وړ، خو له دې امله ې تریاک یې خوړلي وو نو د پیل په سر خوب ورغلی و او پیلوان د چټک تلو زړه نشو کولای، تر څو چې سلطان را ویښ شو، سبا شوی و او دښمن ځان ساتلی و.

د مسعود تخت او خول د درې کلونو په ترځ کې د میلیونونو درهمو په لګښت جوړ شوی (تخت او خول دواړه له سرو زرو و ډیرو ګرانبیه مرغلرو په درلودلو سره جوړ شوی و چې د سرو زرو په زنجیر له چت څخه ځوړند و. له تخت څخه ډول ډول انځورنه لکه د ګلانو ښاخونه او نور د مرغلرو څخه جوړ شوی و او څلور انساني مجسمو یې د تخت څلورو خواوو ته په لاسونو د سرو زرو خول (تاج) د تخت له پاسه جګ نیولی و چې دروند والي یې د سلطان پر سر رانشي د سلطان سر او خولی هم د همغه تاج (خول) لاندې راتلل.) بیهقي د غزني د دربار تاریخ لیکونکی د مسعود د تاجپوشي ورځ د سر په سترګو لیدلې او لیکي: ((هر چا به چې د هغې ورځې تجمل، پرتم او ښایست ولید، نو وروسته تر هغه به یې چې هر څه ولیدل په نظر باندې یې هیڅ هم نه راتلل...)) د ګرګان د ولایت د واکمن (باکالنجار) لور کله چې مسعود سره واده وکړ، په جهیز کې یې یو تخت راوړ چې فرش یې سپین زر او دیرش ونې یې درلودې چې ټول ښاخونه یې د مرغلرو، فیروزې، زمردو او یا قوتو څخه جوړ وو، شل د سپینو زرو د نرګسو ګلداني د دغه ونو پر شاو خوا لګول شوي وي چې ټولې د سرو او سپینو په غمیو پسو للي وي.

سلطان مسعود د خپل یوه زوی (مردانشاه صغیر) په واده کې ناوې ته د لس میلیونو درهمو جهیز چمتو کړی و چې په هغو کې څلور د سرو زرو تاجونه و چې د مرغلرو په امیلیونو پسوللي و او شل د سرو زرو طبقونه ور سره وو، مسعود څلور زره مرئییان لرل چې یو شمیر یې د سرو زرو د ملاستنیو لرونکی او د سرو زرو د پوښ لرونکی تورې ور سره وې. آسونو ټولو د سپینو زرو براقونه چې په ملغرو اوبدل شوی و درلودل. د رسمي سپرلی پر مهال به له مسعود څخه مخکې اتیا آسونه روان وو چې دیرش یې د مرغلرو د براقونو لرونکی وو او پنځوس نور یې د سرو زرو د براقونو لرونکی وو. د مسعود بخششي هم ډیرې د لوړې بیې لرونکی وي، د بېلګې په توګه یوه ورځ یې ابو نعیم ندیم ته یو میلیون درهمو ته او یوه شپه یې شاعر علوي ته یو میلیون درهم ور وبښل. د اختر په یوه ورځ سلطان عنصري ته زر دیناره او نورو شاعرانو ته یې شل شل زره درهمه او سندرو ویونکو او مسخره ګانو ته یې دیرش دیرش زره درهم ورکړل. هغه یوه شپه بومطیع سګزي سوداګر ته شپاړس زره دیناره (سره زر) ور کړل او د خپلو پسونو او څارویو د چارو یوه کارکوونکی مانک علي میموني ته چې شپاړس زره پسونه یې ور سره وو او پنځوس زره دیناره باقیدار و، دواړه جنس او نغد ور وبښل. د مسعود بخششونه هیڅکله له بنځه سوه دینارو اولس زره درهمو څخه کم نو، خو هغه د خپل یوه پیل د مړه کیدو له امله د غزني په پیلوان باندې سل زره درهمه تاوان واړاو، په دې توګه به یې ناتوانه خدمتګاران له پښنو غورځول. په هغه مهال کې په غزني کې د دولتي پیلانو د ساتنې لپاره زر غوجلې وې خو د کابل په پیلخانو کې یو زر او شپږ سوه او یا دولتي پیلان ساتل کیدل.

همدارنګه لویو مامورینو، درباریانو او روحانیونو او لوړ رتبه افسرانو ټولو کرنیزې ځمکې، باغونه، ودانی، اقطاع، څاروي، مرئییان او وینځې او بیلا بیل سامانونه درلودل. د بېلګې په توګه د مسعود د بیر (منشي) طاهر د بلخ په شارستان کې لکه د جنت په شان یو سینګار شوی سرای درلود چې ډیر اوچت پرتم یې درلود. په هغه کې مرئییان، سندربول، ندیمان او خزانه لرونکی وو، هغه په رې کې په ۱۰۳۲ کې د خپل وزارت پر مهال، د شراب څښنلو په مجلس کې د خپلې کوټې ځمکه د سرو او سپینو زرو د مسکوکاتو او د ګلانو په پاڼو پوښتلې وه او په خپل سر یې د ګلانو یو خول کېښودلی و، د سرو او سپینو زرو مشربۍ یې تر ملا

ترڼلې وی او خپلو غلامانو او ندیمانو سره یې په ګډا پیل کړی و.
بوبکر حصیري د مسعود یوه ندیم دومره شتمنی درلوده چې حسین میوندي د سرو زرو درې سوه زره دیناره د پاچا لپاره ور څخه و غوښتل. همدارنګه وزیر حسنک شپږ سوه شخصي مرئییان او په میلونو نو منقوله او غیر منقوله شتمني درلوده او یو ځل یې لـــه نیشاپور څخه بلخ ته د پاچا لپاره یو سوغات راوړ چې پر پنځه سوه څارویو بارو. په خپله د احمد حسن میوندي نه لیږدیـــدونکی شتمني دیرش میلیونه درهمه کیده، نوموړی هغه مقتدر صدراعظم و چې د کشمیر له بندیخانې څخه تر را خلاصیدو وروسته تـــر بلخ پورې په هغه تخت روان (محفه) کې را وړل شو چې په دښتو غرونو او سیندونو کې د څارویو پر ځای د انسانو په اوږو راول شو. همدارنګه دده د دربار نورو لویو څیرو هم همداسې شتمني او ژوند درلود. په دې کې یو هم سهل حمدوي و. کله چې هغه په دې و پوهید، چې سلطان ورته په غوسه دی، نو ډیر ژر یې پنځوس زره دیناره سره زر د سلطان خزانې تـــه ورکـــړل. بونصـــر مشګان د سلطان منشي د ګرزیوان په پړاو کې لس زره شخصي میږې درلودې، او د مسعود په تخت باندې د کیناستو په ورځ یې یو سهل زوزني وړاندیز وکړ چې که بونصر مشکان مصادره شي، درې سوه زره دیناره (د درې میلیونه دیناره) شتمني به ور څخه تر لاسه شي، خو مسعود وویل دومره شتمني د بونصر په شان سړي ته دومره ډیره نه ده. په خپله بوسهل زوزني د پاچا نـــدیم و، کله چې هغه معتوب (ترغوسي لاندې راتګ) او مصادره شو، د هغه شتمني په بلخ، مرو، زوزن، نیشاپور، غور، هرات، بادغیس او غزني کې ټولې ونیول شوې. یواځې په بلخ کې د هغه د مرئییانو شمیر شپیته تنه وو. همدارنګه د محمود د دربار شاعر عنصري د سپینو زرو نغري او لوښې او د سرو زرو د ډوډۍ خوړلو لوښي کارول. دوی یوه هم مالیه نه ورکوله او ټولو سختو کارونو څخـــه عفو شوي وو، حال دا چې د ټولنې اکثریت وګړي اړ وو چې مالیه ورکړي او بیګارونو ته ولاړ شي او د سلطاني ښکار په ورځـــو کې حشرته ولاړ شي ترڅو ممتازه طبقه اعاشه کړي، خو دوی خپله ډیر لږ خواړه لرل. د همدې بدې ورځې له لاسه بزګرانو پـــه ۱۰۳۴ کې د خراسان په جنوب کې یو لوی پاځون وکړ.
البته په دغه ډول شرایطو کې امیر مسعود نشو کولای د خپلو خلکو د ملاتړ وړ وګرځي، نو ځکه یې د اړتیا پر مهال یـــواځې او یواځې پوځ ته مخ اړاو. او که د پوځ ساتنه نه وای نور نو د دولت کار ختم و. یو مهال د مسعود کړو وړو دغه وسیله هم له کاره وغورځوله، د بیلګې په توګه بونصر مشکان د رسالت د دیوان رئیس ابو الفضل بیهقي ته داسې وویل: (خپلسري او عیاش سلطان او ډارنو وزیرانو د لښکر تجربه لرونکی سالاران له منځه یووړل. نو وبه لیدل شي چې څه به پیښ شي.)) هغه څه چې تـــر ټولـــو ړومبي پیښ شول هغه په خپله د همدغه با تدبیره سړي مړه کیدلو هغه یې د میلمستیا په نوم په هرات کې په زهرو واژه. د هغه ټوله شتمني په خپله سلطان تر لاسه کړه. د ترکمانانو په پیښنه کې هم همداسې وشول. لس زره ترکمن سپاره چـــې ټولـــو آســـونه او قمچینې درلودې، د طغرل او داود بیغور تر لارښوونې لاندې لکه باد غونډې له مروې څخه نسا ته راغلل او د مسعود له وســـلو ډک پوځ یې یو ځل او بیا دوهم ځل له ماتې سره مخامخ کړ، په دې توګه په ۱۰۳۸ کې د نیشاپور په ښار کې د طغرل ترکمـــان پاچا په نوم خطبه ولوستل شوه. کله چې مسعود لومړی ځل له سلجوقیانو څخه ماتې وخوړه نو دومره یې لاس له پښو خطا و چې ډیر ژر یې د هغوی استازی د سفیر په توګه ومانه او دهستان یې داود ته، نسا یې طغرل ته او فراوه یې بیغو ته ورکړل او دریواړو ته یې دهقان، بخششونه، دو ښاخ لرونکی خولی، لوا، آسونه او د سرو زرو ملاوستني ورکړل. د سلجوقي ترکمانانو او مســـعود ترمنځ دریمه جګړه په سرخس کې او څلورمه جګړه د مروې په لاره کې پیښنه شوه، په دې توګه غزنوي سلطان له مـــاتې ســـره مخامخ شو.
په دې مهال د شمالي افغانستان ولایتونه له تخارستان څخه تر نیشاپور پورې ټول د سلجوقیانو په لاس کې ولویـــدل، خـــوارزم لا

مخکې خپله خپلواکي اعلان کړي وه او ایران کې هم اړ دوړ پیل شوی و، دغو جګړو په پای کې د افغانستان کرنه، سوداګري او اقتصادي چارې له ډب او خنډ سره مخامخ کړې. د یو من پخې ډوډۍ بیه له یو درهم څخه درې درهمو ته لوړه شوه او د پیسو ارزښت له یو درهم څخه یوه دانګ ته را ټیټ شو (شپږ دانګه یو درهم کیدل).

مسعود غزني ته راغی ټولې خزانې یې واخیستې او مخ په هندوستان ولاړ، خو پوځیانو د لار په ترڅ کې شورش وکړاو په ۱۰۴۱ کې یې پاچا ونیو او بندي یې کړ او خزانې یې لوټ کړې او دده پر ځای یې ړوند کړل شوی امیر محمد پر تخت کیناوو. امیر محمد نور هیڅ و نشو کولای، هغه صرف خپل لیونی ځوی احمد په چارو و ګوماره، د احمد لومړني کار د مسعود وژل و. له دې وروسته فیوډالي سیالي کوونکی جنګونه پیل شول په دولت کې د لاس موندلو لپاره نور هم پراخه شول.

د احمد دغه کار د شاهي کورنۍ بې اتفاقي نوره هم زیاته کړه او د سلطان سپیڅلي دریځ یې د خلکو په نظر کې خوار کړ، دا ځکه چې مخکې تر دې د القایي ښودنو له مخې د پیړیو پیړیو په ترڅ کې پاچا د خدای سیوری ګڼل شوی و، د خلکو په ذهن کې د پاچا د همدغه انځور له مخې هیڅا ددغه لوړ مقام په هکله ناوړه نیت نشو کولای، خو په خپله شاهي کورنۍ کې د یوه پاچا تیری په بل باندې نور دغه حجاب له منځه یووړ.

په هر حال؛ مودود بن سلطان مسعود له بلخ څخه راغی او د پېښور او جلال آباد ترمنځ لاره کې یې خپل ړانده تره او د تره زوی سره جګړه پیل کړه او په جګړه کې بریالی شو. ده د خپل تره ټوله کورنۍ ووژله. له هغه وروسته غزني ته ولاړ او د پاچاهي پر تخت کیناست، خو دا مهال نور دولت ډیر ضعیف شوی و او مخالفین ډیر زړور شوی وو، نو ځکه په ۱۰۴۳ کې سلجوقیانو د بست پر ولایت باندې یرغل کړ او پنجاب پاڅون وکړ. په ۱۰۴۹ کې سلطان مودود مړ شو. په پلازمېنه کې د تاج او تخت دعوا لرونکی شهزاده ګان یو بل سره و نښتل او پاچا ګردشي پیل شوه، په پای کې امیر عبدالرشید بن محمود پاچا شو، خو لږ موده وروسته یوه صاحب منصب چې طغرل نومید، امیر عبدالرشید مړ کړ، خو لږ وروسته په خپله دې هم ووژل شو. په ۱۰۵۲ کې فرخزاد پاچا شو. په ۱۰۵۸ کې د فرخزاد له مړینې وروسته امیر ابراهیم نوي پاچا، له داود سلجوقي سره د یوې ژمنې له مخې ټول له لاسه وتلي ولایتونو لکه تخارستان، بلخ، مرو، هرات، او نیشاپور په رسمي ډول سلجوقي دولت ته ور پرېښودل. هغه د هغې جګړې په پای کې چې په ۱۰۷۲ کې د تخارستان د بیرته تر لاسه کولو په خاطر کومه ښه پایله تر لاسه نه کړه، نو له هغه وروسته یې مخ هندوستان ته وګرځاو او په ۱۰۸۳ کې یې دوه - درې کلاګانې ونیولې ترڅو چې په ۱۰۸۸ کې مړ شو. له ده ۴۰ لورګانې او ۳۶ امن پاتې شول. په دغو اولادو کې دده یوه زوی (دربیم امیر مسعود) تر ۱۱۱۴ پورې پاچاهي وکړه. له ده وروسته دده ځای ناستي ارسلانشاه ټوله کورنۍ تبا کړه. دده د میرمنې ورور بهرام چې د سنجر سلجوق خور یې و، د ورور د ظلم له لاسه خپل ماما ته پناه ور وړه، همدغه خبره سنجر ته د غزني د نیولو لپاره یوه بهانه شوه. سنجر په ۱۱۱۷ کې د شاهي حقونو د تر لاسه کولو په نوم په غزني یرغل وکړ او ارسلانشاه ته یې ماتې ورکړه او بهرامشاه یې پر تخت کیناو. په هغه ورځ باندې چې سنجر سپور غزني ته ننوت، بهرامشاه پیاده په پښو د هغه مخې ته روان و په دې توګه بهرامشاه ته خول (تاج) پر سر ور کېښودل شو. د غزني ودان ښار لوټ شو. د غزني په منبرونو کې د لومړي ځل لپاره د سلجوقیانو نوم په خطبه کې ولوستل شو. ددغو ټولو خواشینوونکو پېښو په ترڅ کې ستاینوال شاعران را پاڅیدل او غوړه مالي یې پیل کړې. د بېلګې په توګه سید حسین غزنوي نامتو غوړه مال په یوه قصیده کې داسې وویل:

منادی بر آمد ز هفت آسمان

که بهرامشاه است شاه جهان

در دربار نثر ليکونکو هم له قصيده سرايانو سره سيالي وکړه او د ځواکمن سلطان محمود پاچا لقبونه يې دغه پاچا باندې کېښودل او داسې يې وليکل: سلطان اعظم، يمين الدوله، امين الملته ابو المظفر بهرامشاه او نور. په هر حال؛ بهرامشاه د غور د اميرانو د کورنۍ يو تن چې قطب الدين محمد نوميد، وواژه. دغه سړی د غزني په دربار کې ژوندکاو. دده وژنې د غور سوري کورنۍ په غوسه کړه. نو سيف الدين سوري د قطب الدين ورور چې د غزنوي دولت له ضعف څخه خبر و، د کسات اخيستو په دود لښکر جوړ او بهرامشاه يې تر هندوستان پورې وځغلاو. بهرامشاه بيرته په ژمي کې راستون شو. دا مهال د غور لارې بندې وې او بهرامشاه و کولای شول چې غزني ونيسي او سيف الدين يې وواژه. علاؤ الدين حسين غوري غزني باندې يرغل وکړ او په ۱۱۴۸ کې يې بهرامشاه له واک څخه و غورځاو، تر څو چې په ۱۱۵۲ کې په بده ورځ مړ شو.

علاؤ الدين حسين چې غزني ونيو هغه ته يې اور واچاو او دغه د منځنۍ آسيا د ښارونو ناوي يې له خاورو سره خاورې کړه. کله چې بيرته غور ته ستنيده ټولې ودانۍ يې له غزني څخه نيولې تر بست پورې ورانې کړې، د خپل کور په سوځولو سره خلکو علاؤ الدين ته (جهان سوز) نوم ورکړ. د جهانسوز له پيښې څخه وروسته د بهرامشاه زوی خسرو شاه په ۱۱۴۹ کې پاچا شو، خو دغه پيړۍ په ايران او د افغانستان په ودانو ښارونو باندې د منځنۍ آسيا د پوونده خلکو د يرغل کلونه وو. دا د فيوډالي جګړو موده وه. لکه هماغسې چې په ماورالنهر کې ايلک خاني ترکان د ساماني دولت پر ځای راغلل، همداسې هم سلجوقي ترکمانان په ايران او افغانستان کې د غزنوي دولت پر ځای راغلل. د هجرتونو او يرغلونو لړۍ لا روانه وه، په دې مهال د ماورالنهر له ختلان څخه حشم غز را پاڅيد او سلجوقيانو پسې را وخوځيد او سلطان سنجر سلجوقي ته يې ماتې ورکړه او بندي يې کړ. غزان وروسته تر دغه بريااليتوب څخه غزني ته يو لښکر ولېږ، د غزنويانو وروستی پاچا خسرو يې تر لاهوره پسې واخيست، هلته خسرو او د هغه زوی خسرو ملک تر ۱۲۰۱ پورې لنډ غونډې حکومت وکړ، خو غزان د غزنويانو وروستۍ نښې هم له منځه يوړې ترڅو چې غوري ځواکونه راغلل غز يې له غزني څخه او غزنويان يې له لاهور څخه د تورې په زور پاک ورک کړل، په دې توګه د غزنويانو دولت د تير تاريخ يوه برخه شوه.

پینځم

له لسمې څخه تر دولسمې پیړۍ پورې د افغانستان ټولنیز وضعیت

په لسمه او دولسمه پیړۍ کې چې د غزنویانو د دولت له دورې سره برابره وه، ټولې ټولنیزې چارې د منځنیو پیړیو د بشپړ تیا وروستي پړاوونه وهل، کرنه او اوبه لګول پرمخ تللې و، د اوبو بندونه جوړ شول، صنایع او پیشه وري، په تیره بیا نساجي او فلزکاري ترقي کړې وه. آرت او هنر لوړې پوړۍ ته رسیدلي وو. یو شمیر ادبي شهکارونه په دې دوره کې را منځته شوی وو. لوړې ودانۍ جوړې شوې وې. د افغانستان لوی ښارونه لکه بلخ، هرات، کابل، مرواو نیشاپور د منځنۍ آسیا لوی سوداګریز ښارونه وو. یواځې بلخ دوه سوه زره تنه نفوس درلود. د وریښمو لویه لاره چې څه برخه یې د غزنوي دولت له سیمو څخه تیریدله، تل د لویو لویو کاروانونو د تګ راتګ څخه ډکه وه او چین یې له مدیترانې سره تاړه. سوداګریزې لارې په امن کې وې او کاروانسرایونه ټول ودان وو. دغو کاروانونو د افغانستان، ایران، چین او هند، ترکستان، عراق مصر او شام مالونه وړل را وړل. د هغوی په مالونو کې رختونه، عطر، مرئیبان، څاروي، درمل، فلزي سامانونه، وسلې، قیمتي ډبرې، مسین لوښي، کاغذ، وړی، پوستکي، څرمن، دانې، ډیوه اوغوړي وو.

بادي ژرندې، د اوبو ژرندې او د اوبو را ایستلو څرخونه (ارهټونه) وو، وربشې، غنم، وریجې، پنبه، انګور، ممیز، بادام، پوڅه، سرکه او شراب جوړیدل. د کرنې ترڅنګ غالۍ اوبدل رخت جوړول. فلز کاري، وسله جوړول، صابون او لوښې جوړول ښه پر مخ تللی وو. تر یوې اندازې پورې د سپینو زرو او سرپو کانونه پکار اچول شوي وو. په لویو ښارونو کې یو من د غنمو ډوډۍ (غنمینه) یو درهم بیه درلوده، حال دا چې د لوړ حاصل لرونکو کلیو کې اوه منه غنم په یو درم وو. د لویو ښارونو ترڅنګ یو کولبه ښه کرنیز ځمکه په زر درمو پلورل - پیرودل کیده. د زرګري، پښګري، ترکاڼي، ودانۍ، جوړولو صنایع، تورډل، آبنوس کاري او انځور ګري په ښآرونو کې ښه پرمخ تللی وو. د غزنویانو په دوره کې موسیقي هم ښه ځلیدلې وه. په دربار کې او د هیواد د لویوستو په غونډو کې به تل سندرغاړې له طبلې، دف او تار سره ناست ول. ښځینه او نارینه ګډا د هیواد په ټولو ولایتونو کې پام را اړولی و. له بلې خوا د دولت سازمان منظم او نظامي او ملکي تشکیلات، په تیره بیا مالي او قضایي چارې او په تیره بیا جاسوسي چارو ښه پراختیا موندلې وه. جوماتونه او مدرسې له زیاتو اوقافو سره یو ځای په ټولو ښارونو کې ودان وو چې د تحصیل مرکزونه ګڼل کیدل. نامتو څیرې لکه فردوسي او ابو ریحان په غزني کې ژوند کاو. د غزني ښار په ټوله منځنۍ آسیا کې د دري ادب زانګو وه. دلته یو شمیر شاعران لکه عنصري فرخي، سنایي، اسدي مسعود سعد، ابو الفرج او سید حسن روزل کیدل. تورډل شوي شوکاڼي او مرمر، د ماڼیو ګچ بري، انځورونه ایستل، فلزي لوښي جوړول او ځلا لرونکی کاشي، تورډل شوي انځوریز لرګي، د غزني څلي، د بست تاق او نور په دې دوره کې جوړ شول چې لا اوس هم د غزني د صنعت او ودانۍ جوړول د هنر د لوړتیا ننبې بلل کیږي. په داسې حال کې چې په فرانسه کې کوتیک ودانۍ جوړول، چې تر رومن ودانۍ جوړولو ښکلې و، لا تر دې وخته پورې نه وه را منځته شوی. کوتیک سبک صرف د دولسمې پیړۍ په پای کې را منځته شو. په دغه دوره کې د غزني ښار ارګ (کهندز) درلود چې د ښار په منځ کې و او شاوخوا یې لوړ دیوالونه او بهر له هغه څخه هټۍ او بازارونه وو.

کورونه د لرګیو وو چې په رنګه آجرونو ښکلی کیدل او د مصر د موزائیک بڼه یې درلوده. د ښار هغه سیمه چې اشـــراف پکـــې اوسیدل د دولسمې پیړۍ تر نیمایي پورې هم ډیره ښکلې وه. د سلطان محمود غزنوي پر مهال په غزني کې یو لوی کتابتون و او هم څو څو د اوبو بندونه جوړ شوي وو چې یو یې (بند سلطان) و. دغه بندونه د تیموري بابر شاه تر مهاله په غزني کـــې جـــوړ - روغ وو.

په دغو وره کې اسلامي فقاهت او عرفان هم خپل لوړ پوړ ته رسیدلی و. په فقه کې یو شمیر داسې علما لکه امام صـــعلوکي، آل تبانیان او قاضي صاعد، په تصوف کې ابو سیعد ابي الخیر، ابوالحسن خرقاني، یحیٰی سنجري، ابو عبد الله طآقي او عبد الله انصاري او همدارنګه نامتو مؤلفین لکه ابو سلیمان خطابي، ابو منصور ثعابي او ابن عبدالرحمن سلیمي موندل کیـــدل، فقهـــا د دولـــت د درناوي وړ وو او په دولت کې یې په چارو کې سیده برخه درلوده دوی بهر کې سفارتونو ته استول کیدل او په مهمو چارو کـــې دولت سلا - مشوره ورسره کوله. دوی د شهزاده ګانو ښوونکی ول، قضاییه قوه هم د دوی په لاس کې وه، له پـــوره مـــادي او تشریفاتي امتیاز څخه برخمن وو. د بېلګې په توګه یو له دوی څخه د ابو صالح تباني چې کله په ۱۰۰۹ کې مړ شـــو، غزنـــوي سلطان محمود خپل صدراعظم اسفرایني ته دنده وسپارله چې د هغه مدرسې ته ورشي او د دعا په مجلس کې یې برخـــه واخلـــي. سلطان وویل: (ما خپله په خپله دین او عقیده کې غوښتل د هغه دعا ته ورشم، خو بیا څوک زما دې کارته ګوته و نه نیسي.)

د دربار د ندیمانو له ډلې څخه چې وروسته تروزیرانو یې لوړ دریځ درلود همدا فقها وو او په لویو چارو کې یې مهم تاثیر درلود. د بېلګې په توګه فقیه عبدالملک توسي د غزنوي سلطان محمود یو ندیم و او فقیه نوح ندیم د امیرزاده سعید د ندیم په توګه مقـــرر شو. قاضي صاعد نیشاپوري چې د امیر مسعود دکوچنیوالی ښوونکی و، د ولایت په رسمي چارو کې یې لاس واهه او د دولـــت والیان په مهمو چارو کې د هغه سلا ته اړوو (ندیمان دوه ډلې وو: خاص ندیمان او بهرني ندیمان. خاص یا ځانګړې ندیمانو بـــه د پاچا په ځانګړو او خصوص مجلسونو کې ګډون کاو او د پاچا ځانګړې مشاورین او مصاحبین وو، بهرني ندیمان یوائې په عمومي او رسمي مجلسونو کې راتلل.)

خو په غه دوره کې عقلي علوم، فلسفه او الهیات په ټپه و دریدل. تقلید او ظاهري شیانو د تحقیق او علمي څیړنـــې او د فکـــر د زادي په پرتله لوړتیا موندلې وه. تحجر او تقشر په اسلامي سرکش عرفان کې هم ریښې و ځغلولې، نو ځکه نقلي علوم مرجـــع و ګرځیدل او همدا د دولت د سیاست په چارو کې په کار تلل. دغه ډول کړنلاره د ښوونې او روزنې لپاره هم بنسټ و ګرځـــول شوه. ښوونه او روزنه عقیدوي زور لاندې بنده پاتې شوه. آن داچې یوه فاضل لیکوال او تاریخ لیکونکی ابو الفضل محمـــد بـــن حسین بیهقي په هغه خطبه کې چې د غزنوي سلطان مسعود د تاریخ په سریزه کې یې لیکلی. داسې ویلي دي: ((پوه شه چـــې الله (ج) هغه قوت چې پیغمبرانو صلوة الله علیهم اجمعین ته ورکړی، او بل قوت یې پاچا ته ورکړی او د ځمکې د مخ په خلکو یـــې واجب ګرځولی ده چې باید همدغو دوو قوتونو پورې ونښلي او ریښتیاني خدایي لاره همدا ده. او هر هغه څوک چې هغـــه لـــه کواکبو او فلک او بروجو څخه و ګني، خدای یې هیر کړی او هغه به معتزلي، زندیقي او دهري وي او ځای به یې په دوزخ کـــې وي، نعوذ بالله من الخذلان)). حال دا چې معتزله په اسلامي فرهنګ کې ډیر وړاندې او اوچت ول، دا ځکه چې وروسته د اسلام له راتګ څخه او کله چې عربو واک و موند، د یوې پیړۍ په ترڅ کې ګڼ شمیر تمدنونو، علوم، دودونه او ادیان یو بـــل ســـره نژدې او آشان شول او همدې خبرې د یوه پراخ تمدن او نوی فرهنګ د رامنځته کیدو لاره هواره کړه. ددغه نوي تمدن جوړیدو په اسلامي هېوادو کې یو لوی فکري غورځنګ را پیدا کړ، دغو غورځنګونو بیلا بیل ټولنیز اړخونه لرل چې په سیاست، مـــذهب، فلسفه او هر بیلا بیل اړخ کې را څرګندیدل، په سیاست کې، د عربو تر واک لاندې ملتونه، د عربي خلافت د تبعیض، تحکم او

استبداد پر ضد و او د ملي خپلواکی د تر لاسه کولو لپاره یې مبارزه کوله. په دغه مبارزه کې ځینې وخت له اشرافي پلوه ممتازه یا لوړه طبقه په سر کې وه او لاربنوونه یې په غاړه درلوده. مبارزو او پاڅونونو ملي او دهقاني بڼه درلوده او د عربو او فیوډالانـــو، دوا‌ړو په ضد رواني وي. د همدغو ملي او بزګري مبارزو په لړ کې بیلا بیل فکري مکتبونه جوړ شول.
په دغو طریقو کې تر ټولو مخکښه (شعوبیه) طریقه وه چې د عربو امتیاز یې نه مانه او د عجمو (ناعربو) قومونو او عربو ترمنځ یې د مساواتو شعار درلود. ددغه مکتب یا نظر یې پلویان د بیلا بیلو ملتونو غړي وو چې له اموي دولت څخه ډیـــر ځوریـــدلی وو او دوی د عباسیانو په دوره کې را څرګند شول. سره له دې چې عباسي دولت د تابعه ملتونو له اعیانو او اشرافو سره روغه وکړه او له عربو سره یې هم خپلو اړیکو ته دوام ورکړ، خو بیا هم د بزګرانو مبارزې له کورنیو فیوډالانو او عباسیانو سره دوام درلود. خو د فلسفې او مذهب په برخه کې زیات شمیر مکتبونه موجود و. دغه یو شمیر یې په مذهب کې ډیر افراطي وو لکه (ازارقه) چـــې ګنهګار به یې مشرک باله او له اولادونو سره به یې واجب القتل باله اګر که ده به صغیر ګناه هم کړې وه. دې پسې یوه بله ډلـــه راغله او ددوی نظریات یې اصلاح کړل. دوی وویل چې د صغیر ګناه مرتکب باید اعدام نشي، بلکې د کبیره ګنـــاه تـــر ســـره کوونکي باید اعدام شي. په دې پسې (مرحیه) فرقه راغله، دوی ویل په ګناه اخته کیدل ایمان ته کوم زیان نه رسوي (مجبره) بلـــه فرقه وه. هغوی ویل چې انسان هم په خپل ښه او په خپل بد کار کې مجبور دی. ورپسې (قدریه) فرقه راغله او ویل یې چې انسان په خپل فعل او علم کې آزاد دی، نه مجبور. ددې ټولو ترڅنګ نورې فرقې هم پیدا شوې چې له هغو یو شمیر یې مذهب پربښـــود او پرته له مادي او احساس کیدونکو شیانو څخه بل شي ته یې پام نه کاو لکه جنابیان، راوندیان، طبیعیون، زنادقه او مانویان. دغه وروستی فرقې د اسلامي دولتونو او علماوو له خوا زندیق او ملحد وبلل شوې او له منځه ولاړې.
د اسلام په دین کې یو شمیر مکتبونو د یو ډول ریفورم غوښتونکي شول چې دوی دغه مفهوم او معنا له قرآن څخه اخیستی وه لکه باطنیه او فاطمیه او نور. له دغو څخه ډیر مهم یې معتزله ډله وه چې نامتو امامان، مولفین او بیلا بیل آثار یې درلودل. معتزله نامتو پوهان دا وو: ابراهیم بن یسار، ابو عثمان عمر، بن بحر جاحظ (تکړه ادیب او د طبیعي علومو فیلسوف ۸۶۹ مـــړ)، ابـــو علـــي جبایي، ابو هاشم بصري (۹۳۳ مړ)، ابو القاسم بلخي، جار الله زمخشري، عبدالحمید بن ابي الحدید. دوی له نهمې څخـــه تـــر دولسمې میلادي پیړۍ پورې تیر شوي. د اعتزال مذهب د عقلي نظر پر بنسټ ولاړ و او فلسفه او کلام یې یوه برخه وه. معتزلیانو ځانونه د توحید او عدل لارویان بلل او د خپلو عقایدو د تثبیت لپاره یې (علم کلام) ډیر کارا و. په اصل کې د کلام علـــم لکـــه قرائت، تفسیر، حدیث او فقه د شرعي علومو یوه برخه وه. لکه هغسې چې فقه د شرعي احکامو له عملي فروعو څخه بحث کوي او په قرآن او حدیثو مستند او ولاړ دی، د کلام علم د شرعې د عقیدې او ایمان له اصولو څخه بحث کوي، چې په دې بحث کې عمل په پام کې نه دی بلکې ایمان او عقیده بحث کې شامله ده. البته متکلمین د ایماني عقایدو د اثبات لپاره عقلي دلایل وړاندې کوي او کفر او زندیقه ردي، نو کلام د شرعي چارو د تحقیق څرګندوونکی و نه د هغه ضد. دغه علم هم هماغومره اعتبار درلود لکه فلسفې چارو کې چې منطق درلود، خو له فلسفې سره یې توپیر درلود.
دا ځکه چې فلسفه کې د اسلام له شریعت څخه بحث نه کیږي، حال دا چې کلام د واجب الوجوب ذات د صـــفاتو، نبـــوت، د ممکناتو له احوال، له مبداء او معاد څخه د اسلام له شریعت سره سم بحث کوي. البته کلام له یوناني فلسفې، اسکندرایي نظر یې او نورو څخه اغیزمن و. معتزله متکلمینو د خدای (ج) په عدل عقیده درلوده او انسان یې د ښو او بدو کارونو په تر سره کولـــو کې مختار فاعل ګڼه او د خپلو اعمالو مسئول بلل کید. هغوی عقل د خیر او شر تمیزکوونکی باله او ښه او بد او د هغو تـــوپیر کول یې عقل پورې تړل، نه اوریدو پورې. معتزله وو به ویل چې شرعي امر او نهي هم پر عقل ولاړ دي.

د هغوی په عقیده د الله (ج) فعلي افعال پرته د بل هیچا له ګډون او شرکت څخه دي، جهان حادث دی نه قدیم. د اپلاتون فلسفه هم همداسې یو څه وه، نو ځکه د اعتزال فلسفه په ختیځ کې په اسلام کې پر مخ ولاړه او خپره شوه. ابو الهذیل چې د نهمې پیړۍ په نیمایي کې مړ شوی و د معتزله یوه پیژندل شوی څیره وه، ویل یې صفت د شکل په بڼه په ذات کې نه ده، بلکې په خپلــه ذات دی او خالق تعالي په پوهې سره دانا، په ژوند سره ژوندی او په قدرتو سره توانا دی، یعنی د الله پوهه، ژوند او توانایي د هغه ذات دی او دغه دري واړه د خداوند (ج) د ذات وجوه دي. معمر اعتزالي په نهمه پیړۍ کې یو بل تن و چې صفتونه یې نفي کــول او وجود یې د تام او تمام وحدانیت منافي باله. په هر حال د اسلامي هېوادونو روښاندي زیاتره معتزله طریقې سره یو ځای شول او یو شمیر ساماني پاچاهانو په خراسان فاطمي پاچاهانو په مصر کې او عباسي خلفا وو په عراق کې (تر نهمې پیړۍ پورې د الواثق تــر وخته) معتزلیانو څخه ملاتړ وکړ.

له معتزله څخه وروسته بل مهم فکري مکیت د (اخوان الصفا) مکتب و چې دین یې له طبیعي فلسفې سره پخلا کاو. دوی په بیلا بیلو علومو کې بیلا بیل آثارو لیکل. اخوان الصفا یو پټ علمي جمعیت او سازمان و چې د لسمې پیړۍ په نیمایي کې په بصــره او بغداد کې فعال و او په خپل وخت کې یې په بیلا بیلو علومو کې پنځوس رسالې پرته د نوم له ښودلو لکه د دایرة المعارف په شان خپرې کړی. داسې اټکل کېږي چې د هغو له لیکوالو څخه یو تن د افغانستان و چې نوم یې ابا سلیمان محمد بن معشر بســتي و چې په المقدسي سره پیژندل کید. دوی دا هڅه کوله چې دیني دساتیر له طبیعي فلسفې سره پخلا کړی او توافق ورکړي او یــوه دیني فلسفه را منځته کړي. د دوی مذهب له بیلا بیلو مذهبونو څخه اخیستل شوی و. دوی د شریعت، فلسفي، علم او صــنعت، ریاضي منطق، خدای، نړۍ، انساني نفس او نورو موضوعاتو په هکله خبرې وکړی. دوی وویل چې یو عقلي دین شته چې تر ټولو مذهبونو اوچت دی. دوی په خپلو کړو وړو کې ډیر پرهیزګاره (پارسا) وو او یو کامل انسان (بشپړ وګړی) یې داســې تعریــف کړی و: نسب پارسي، دین عربي، آداب عراقي، اخبار عبراني، شیوه مسیحي، پرهیز شامي، پوهه یوناني، بینایي هنــدي، ســیرت صوفي، معارف الهي او داسې نور. فقها د اخوان الصفا په ضد و دریدل دا ځکه چې هغوی قرآن د خپلې موخې سره سم تاویل او معنا کاو. د ارستو د مذهب تلونکی هم له دوی سره مخالف وو، دا ځکه چې هغوی د اپلاتون او فیثاغورس نظریاتو تــه مــیلان درلود. مستبده او ظالم حکومتونه د دوی یو بل دښمن و، په دولسمه پیړۍ کې د بغداد خلافت د اخوان الصفا رسالات، لکــه د ابن سینا د آثارو په شان وسوځول نو ځکه د دوی آثار ټول له منځه نه ولاړل، بلکې په یو شمیر اسیایي هېوادو کې یې اغیزه وکړه، وروسته یې په لویدیځ کې هم لار وموندله، لکه هغسې چې یوناني حکمت په ختیځ کې خپور شوی و، هغسې هم دغه فکري مکتب چې بغداد کې و رټل شو، په اسکندریه، مصر او شمالي افریقا کې ځای و موند. له هغه ځایه بیا هسپانیا ته ورسید او د اروپائیانو د را ویښیدو لامل شو. البته اروپا د هسپانیا د اسلامي خلافت (د قرطبه دولت) له لارې له علومو، نجومو، جبر، کیمیا، د اسلامي او یوناني فیلسوفانو له تالیفاتو، د ارستو، بطلیموس، ابن سینا، ابو معشر او نورو له لیکنو سره آشنا شوه او د اوسنیو ارقامو سلسلې او د اروپا یو شمیر لغات د عربي ژبې د تجربې زیږنده دي او د دوی د ریاضي او نجومو څخه یې رښا اخیستی. په دې توګه اســلامي قرطبه د مسیحي اروپاییانو د تحصیل مرجع و ګرځیدل.

خو یو شمیر وګړی د جهل، تقلید، تعصب، شخصي ګټو او په ټولنه باندې د واکمنو طبقاتو د غرضونو او منافعو په خاطر د دغــو غورځنګونو په وړاندې را پاڅیدل نو درې سوه کاله ددغه ډلو تر ګوزارونو لاندې وو، تر څو چې بیخي له منځه ولاړل او یا یــې بڼې بدلون وموند. فقها ددغو فکري غورځنګونو تر ټولو لوی دښمنان وو دوی علم او فلسفه د شریعت ضد ګڼل، دوی فقط پــه ظاهري شیانو تکیه کوله او نړۍ یې د خپل فکر په سیوري کې پرته د تغییر، بدلون او تحول له منلو بشپړه بلله. د (اشاعره) فرقــه

چې په خپله له معتزله غورځنګ څخه روزل شوي وو د علم او منطق پر ضد را پاڅېدل او په نهمه پېړۍ کې يې ارتجاعي جګړه پيل کړه. دوی ويل چې د فعل کاسب بنده او د فعل فاعل خدای دی، نو ځکه يې د انسان مختار فاعليت په عمل کې سلب کاو او ښه او بد يې سمعي بلل، نه عقلي. (مجبره) ډلې تر دې هم بد تر فکر درلود او د انسان لاسونه، پښې او ماغزه يې د نا محدوده جبر په زنځيرونو کې تړل او انسان يې د هرې پيښې په وړاندې تسليم او رضا ته او صبر او قناعت ته اړ ايست. دغو طريقو او القاګانو غوښتل چې خلک د سکون حالت کې وساتي او د موجوده حالت د ساتلو لپاره يې خدمت کاوه. نو طبيعي خبره ده چې دوی د طفيلي او ذينفع طبقاتو د ملاتړ وړ ګرځېدلي و کومو چې د اکثريت وګړو له کار او زحمتونو څخه آرام ژوند درلود. په تيره بيا مستبده دولتونو چې په خپلو اعمالو کې مختار او غير مسئيول وو، او د خلکو له خوا د پاځونونو د ډاډګيرنې لپاره يې دغه ډول تعاليمو ته کلکه اړتيا وه دوی يې ملاتړ کول او دغو افکارو د حاکمه طبقې ښه او بد اعمال ازلي او آسماني بلل.

تر ټولو زيات په بغداد کې چې د اسلامي تمدن او فرهنګ مرکز و، دغه ګډوډي لا زياته شروع شوه او په نهمه پېړۍ کې متوکل عباسي د متعصبو ډلو په پلوي علمي مناظره او يو مذهبي جدل ممنوع کړ. وروسته بيا نورو ذمي او نصراني علماوو ته د ځانګړو پټکيو او جامي د اغوستلو سپارښت وشو. معتزليان هم تعقيب شول او ورو ورو له بغداد څخه ايران او افغانستان ته را وتښتيدل او پنا يې واخيسته. په لسمه پېړۍ کې اخوان الصفا له علومو او فلسفې سره يو ځای د خلافت له مرکز څخه وشړل شول. په دې توګه د علماوو ځای فقها وو او اشعری متکلمينو ونيو. خلکو له تحقيق، علم، فلسفې او پوهې سره د ضد لاره ونيوه او د تقليد شيوه رواج شوه، دا ځکه چې علم او فلسفه د دين او شريعت مخالفه اعلان شوی وه. علما تکفير شول او آزادي غوښتونکی زنديق و بلل شول او د فقهې امامانو د کلام علم حرام وباله او متکلم يې په تشهير او د درو په وهلو محکوم کړ.

دا يوازې په عباسي خلافت کې نه، بلکې په همدې لسمه پېړۍ کې په اندلس کې هم د اموي خليفه الحکم بن الناصر کتابتون وسوځول شو يوازې د حساب، لغت فقهې او طب څو کتابونه پاتې شول او يو شمير کتابونه په ځاګانو کې خښ شول، د منځنۍ پېړۍ په اروپا کې عملي او مذهبي وضعيت تردې هم بدتر و چې له اسلامي هېوادو سره هيڅ د پرتلې وړ نه و. د عقايدو تفتيش او د انکيزيشن (۱) محکمه اود ژوزوتيانو او کالوني کليساګانو کورني مذهبي جګړو زور اخيستی و او د اروپا په دغه دوره کې د زيات شمير بې ګناه خلکو وينې و بهول شوې او ودانۍ ورانې شوې. په دولسمه ميلادي پېړۍ کې لومړي فريد ريک د پاپ پښو ته ځان واچاو تر څو دده سلطنت بيرته تر لاسه کړي او د ديارلسمې پېړۍ په پيل کې په فرانسه کې د آلبيانو مذهبي وژنو ۲۰ کاله دوام وکړ چې په دې ترڅ کې په زرګونو خلک ژوندي ژوندی د خلکو تر مخې په اور کې وريت شول، دا ځکه چې صليبيانو نه غوښتل چې د محکوم وينه پر ځمکه توی شي. د کليسا دغه ظالمانه چلند او دغو دولتونو څو پېړۍ دوام و موند. په شپاړسمه ميلادي پېړۍ کې د ستورو او آسماني دغو نډارو د ګرځيدو په هکله د کوپرنيک کتاب د مذهبي متعصبينو له خوا تحريم شو. نامتو ګاليله مجبور شو چې د ټولو خلکو تر مخې له خپل ډير مهم کشف څخه توبه و کاږي او د يوه مجرم په تتوګه په ګونډو شي. ايتالوي جودانوپرونو چې ويل يې: نړۍ بې نهايته ده، لمر يوازې زموږ د منظوي مرکز دی نه د ټول جهان، اته کاله په زندان کې واچول شو. د نانت انجمن علمي څېړنې لويه ګناه و بلله او ضاله کتابونه يې په له منځه وړلو محکوم کړل.

په هر حال، په غزنوي افغانستان کې هم لکه د نورو اسلامي ملکونو په شان ورځ په ورځ د فقها وو درېځ کلکېد او د نويو مسلمانو شويو جګړه مارو او پخوانيو پوونده خلکو په طبع برابر وو. د غزني او بغداد ډيرې نژدې سياسي او مذهبي اړيکې او د اسلامي خلافت د مقام د معنوي تشريفاتو په پام کې نيولو په دې برخه کې ډيره اغيزه درلوده. په داسې حال کې چې د بغداد

۱ Inquisition

خلافت په يوه علمي ارتجاع کې ډوب شوی و او ټول سياسي او فري آزادي غوښتونکی د (خوارجو) په نوم ټکول کيدل او خوارج له زنديق او ملحد سره په يو کتارکې شمير کيدل او تکفير کيدل. په تيره بيا د باطنيه يا فاطميه طريقې چې د مصر د فاطميانو پلويان وو او د مصر فاطميه اسلاميه خلاف وو د تمدن او فرهنګ په وده کې په خپل نامتو کتابتون سره مخکښ رول درلود او په سياست کې د بغداد يو ځواکمن سيال و، نو دغو خوارجو په بغداد کې ښه ورځ نه درلوده او د بغداد د کرکې وړ وو. د دوی طريقه يو انتخابي جمهوريت و او حقوقي مساوات، ساده دربار او اسلامي تقوا يې شعار و. ناراضه او محرومو ځوريدلو خلکو چې د دولتونو له تبعيض او درنو ماليات څخه نالښت کاو هم غوښتل چې يو بدلون راشي، نو ځکه د خوارجو خواته را تلل او سياسي پاڅونونه يې پيل کول، يو شمير نورې ډلې هم وې چې په مصر او شام کې اسمعيليه او په افغانستان، ماورالنهر او ايران کې قرامطه بلل کيدې، په ځينو ولايتونو کې همدغه قرمطيان د باطنيه په نوم هم يادېدل. په افغانستان کې قرمطيان به نهمه ميلادي پيړۍ کې را پيدا شول. دوی په يوناني، مصري او د صائيبنيو په علومو پوهيدل او په عربي يې ژباړې کړې وې. د دوی پټنځای په عراق کې د کوفې ښار چې ددغه ښار په لويديځ کې د (دار الهجرة) په نوم يادېدز دوی يو پټ سازمان هم درلود او په مهمو چارو کې به يې په هغه غونډه کې چې د ملت استازې بلل کيده يو بل سره مشورې کولې. دوی به خپل افکار هر ځای تبليغ کول او زياتره به يې د بزګرانو په جلبولو کې هڅه کوله، کله به يې هم مهمو علمي او ادبي او سياسي ځيرو کې ځانته مينه وال موندل او د هغوی منځ کې به يې ځای موند او هلته به يې د تعصب او استبداد پر ضد فعاليت کاو. د دوی پلويان په يمن او سوريه کې ډير زيات ول ورو ورو يې ساماني دولت کې اغيزه زياته شوه آن دا چې ويل کيدل چې امير نصر بن احمد ساماني په خپله او نامتو شاعر رودکي دواړه قرمطيان دي. دوی آن دا چې په بحرين کې يو داسې سيمه ييز او خپلواک حکومت جوړ کړ چې له خلکو څخه يې ډير لږ ماليه اخيسته او کروند ګرو سره به يې مرستې کولې او له ښار څخه به يې د شتمنيو د وتلو مخه نيوله. په ملتان کې (لودی) حکومت د قرمطيانو د افکارو خپروونکی و، نو سلطان محمود غزنوي د لوديانو حکومت په همدې نامه له منځه يووړ. په ټول ايران او افغانستان کې چې د قرمطي نوم اوريدل کيد هغه به يې سنګسار او له منځه وړل او هغو کتابو باندې به يې چې په دې نوم شک راغی هغه به يې سوځول. د قرامطه وو په هکله د سلطان محمود کرنلاره او چلند د قرمطيانو په هکله چې ځانونو ته يې د تعليماتو نوم ورکړی وو او يو بل ته يې رفيق (ملګری) ويل، نه يوازې دا چې له سياسي پلوه ډير له غوسې او شدت څخه ډک و، بلکې د مذهبي عقيدې له پلوه هم ډير شديد و. دا ځکه چې محمود شفاعي مذهب غوره کړی او د شافعي روش چې له څلورو مذاهبو څخه يو مذهب دی، د متکلمينو په هکله ډير سخت و او د کلام د ډلې وګړي يې په درو وهل اوتشهيرول يې. حنبلي مذهب تردې هم تيرو، متکلمينو ته يې زنديقي ويل او د کلام علم يې جرم باله. دوی ته يې ځکه باطنيه ويل چې دوی قرآن ته په يوه باطن هم قايل وو چې هغه بايد تاويل شي، نو ځانونو ته يې ښه مسلمانان او په قرآن باندې ډېره لګوونکي ويل، په ۱۰۱۲ کې د غزني دربار ته د مصر د فاطمي دولت يو سفير د (تاهرتي) په نوم راغی، په نيشاپور کې په هغه تور ولګيد چې دا سړی د باطنيه په طريقو کې دی، نو سلطان محمود هغه په يوه مذهبي محکمه کې چې له متعصبو ملايانو څخه جوړه وه، هغه په اعدام محکوم کړ. د محمود ځای ناستي سلطان مسعود هم همدا عصبيت درلود او په لومړي ګام کې يې د بغداد له خلافت څخه هيله وکړه چې د افغانستان په شاو خوا کې د قرمطيانو د ټکولو په خاطر دده پوځي سوقيات جايز و بولي د بغداد خلافت هم ډير ژر داسې منشور ورته ولير، خو اسمعيليه چې يو مهال په مصر کې ډيره پرمخ تللې وه او بيا يې د نامتو دانشمند حکيم ناصر خسرو بلخي په شان يو شخص يې د استازي په توګه درلود، نو کله چې د ايران په الموت کې ځای پر ځای شو، د سلجوقي دولت په وړاندې يې په ترور لاس پورې کاو او د هېواد مرکزيت يې ولړزاو چې ورو ورو مخ په ځوړ ولاړ.

د غزنویانو پر مهال افغانستان کې چې د ادبیاتو، هنر او ښکلو صنعتونو دوره وه او علوم نقل کیدل، ورو ورو فلسفه او پوهه په ټپه ودریده، که څه شي و هم ټول د پخوانیو دورو څخه پاتې وو. همدا لامل و چې د هغه مهال نامتو پوه ابن سینا او آن ابو سهیل مسیحي د افغانستان د مقتدر پاچا سلطان محمود غزنوي بلنه و نه منله او د غزني پر ځای له خوارزم څخه د آل بویه کوچني دربار ته ورغلل. که ابوریحان دغه بلنه منلې هم وه، خود ژوند تر پایه پورې چپ واو هغه ټوله پوهه یې چې د اسلام، هند او یونان له فلسفې څخه لرله ددغې پوهې په هکله یې هیڅ و نه ویل، دا ځکه چې د افغانستان په مدارسو او درسي کړیو کې پرته له دیني علومو څخه او ادب له هغې برخې څخه چې د دین معارض نه بلل کید، نور څه نه تدریس کیدل. دا فقها وو چې له قضا سره یو ځای یې علمي مرکزونه هم نیولي وو، دوی د ټولو عقلي علومو په ضد وو په تیره بیا د فلسفې او الهیاتو پر خلاف غږیدل. لوړې زده کړې د عربي ژبې، شرعي علومو، ادب او لږ اندازه حساب، نجوم او طب و. لومړنۍ زده کړې یواځې قرائت، عقاید، عبادات او د حلالو او حرامو شرح وې. دغه ترڅې ښوونه او روزنه او تلقین کیدونکی افکار چې د تادیب او تنبه په ښنسټ تر سره کیدل، د هغو پایله هم فقط بې شرط او بې قیده انقیاد اطاعت او په پټو سترګو منل و چې باید شریعت او دولت منل شوی وای او د لویانو باید درناوی شوی وای اوټولو پیښو ته باید انسان تسلیم شي. کله چې غزنوي مسعود په بست کې و، عبدالغفار کوچنی هلک و چې په مدرسه کې یې قرآن لوست، مسعود غوښتل چې هغه د دربار په رجالو کې اوسي نو امر یې وکړ چې هغه ته به (بسالمي) نامتو ادیب یو څه ادبیات ور زده کړي بسالمي یواځې او یواځې یو څو قصیدې له یوه دیوان څخه ور زده کړې. د اشرافو د اولادونو په ښوونه او روزنه کې درې تنو مربیانو برخه لرله: یو مودب، بل رقیب او دریم وکیل (ناظر). اسلامي تصوف او عرفان هم د غزنویانو پر مهال تر څو چې د شریعت په پړاو کې و، آزادنه روان و، خو صوفیانو د فقها وو له ویرې څخه د عرفاني سرکښه برخو له څرګندولو څخه چې له مذهبي تعصباتو څخه اوچت و، ځانونه ساتل او د اسرارو په پټو مسائلو بوخت وو.

د غزنوي دورې ملکي تشکیلات: لومړی باید وویل شي چې د غزنویانو دوره د دولت د ځواک د کلکولو دوره وه چې ملکي او نظامي اهالي د دولت تر واک او وزرو لاندې ول، ملت مالیات ورکول او سپاهي خپل سر د دولت په خدمت کې بایله، ټولنې نشو کولای چې د وطنپالنې په هکله او د ټولنیزو چارو په هکله څه فکر وکړي. د هېواد د ملکي ادارو په سر کې د وزارت د یوان و. دغه دیوان د صدارت چارې او د مالیې د وزارت دندې پر مخ بیولې چې د عادت له مخې په هغه کې پوه خلک مقرریدل. وزیر به د دیوان صاحب او یا د (خواجه بزرګ) په عنوان مقرر و. دوهم وزارت د (دیوان رسایل) و چې له رسمي او تحریري دندو پرته یې د پاچا لپاره بهرنۍ چارې هم پر مخ بیولې. د رسالت په دیوان کې د عربي، ترکي او هندي ژبو ژباړونکي په کار ګومارل کیدل. له دغو نامتو ژباړونکو څخه د مسعود پر مهال د بهرام، بیربل او تلک هندي نومونه یادولای شو، دغه ورروستي ژباړونکی بیا په هند کې د غزنوي حکومت د سپهسالارۍ او والي توب دندو ته هم ورسید. د رسالت دیوان یو بل ځانګړې دفتر هم درلود چې (دفتر حجت) نومید. دغه دفتر ته د پټو راپورونو له را رسیدو وروسته به ولایتونو ته د لویو مقاماتو له لیږل کیدو وروسته تر لاسه شوي مالونه هلته قید کیدل او د اړتیا پر مهال به د هر یوه دوسیه سلطان ته ور وړل کیده. د (دیوات دار) دفتر د شاهي اسنادو، معاهداتو او سیاسي لیکونکو د ساتلو دفترو. د رسایل د دیوان صاحب د تکړه منشیانو له ډلې څخه غوره کیده او ځوان منشان د شاګرد په توګه بې تنخواه د معینیت په ځانګه کې په کار بوختیدل.

(دیوان عرض) د دولت دریم مهم وزارت و چې د جنګ د وزارت په توګه په نظامي چارو او د اردو برخو کې بوخت و. دغو درې واړو وزیرانو د (حاجب بزرګ) یا وزیر دربار اود غلامانو د سلطنتي سالار (د ګارد قوماندان) سره یو ځای د وزیرانو مجلس د پاچا تر مشرتوب لاندې جوړاو، خوآخري فیصله د پاچا ارادې پورې اړه درلوده. (دیوان وکالت) یو بل هغه وزارت و چې

يواځې حسابي چارو او د پاچا د شخصي شتمني په حساب لګيا و په نورو رسمي چارو کې يې کار نه درلود. قاضي القضات پــه مرکز او لايتونو کې د سيمه ييزو قاضيانو په سر کې و او د هېواد د قضائيه قوا لوي استازى او د عالمانو او ددولت د درناوي وړ کسانو استازيتوب يې کاو، قضايا په شرعي محکمو کې په ډېره چټکۍ او په يوه پړاو کې (پرته له استيناف محکمې څخــه) حــل کيدل او د قاضي حکم بې ځنډه د اجرا کولو وړ و.

دولتي مهم زندانونه د ګرديز، منديش (غور)، جوزجان، کشمير، ملتان او غزني په کلکو کلاوو کې وو. البته سياسي بنديان او هغه څوک چې په ځانګړې توګه د پاچا په لاس او امر بنديان کيدل په کړاو لرونکی ډول او په يواځيتوب بنديان کيدل چې هيڅ ډول د اړتيا کوم وسايل به يې نه درلودل. د سياسي او جنايي جرم محکومينو سزاګاني په لاندې توګه وې:

سر پرې کول، د پيل تر پښو لاندې اچول، په دار ځړول، سنګسار کول، په کوتکو او لرګيو وهل، په زنځيرونو تړل او بند کــې اچول، د شتمنيو مصادره کول او د امپراتورې په نورو سيمو کې تبعيدول، خو مثله کول او بند بند جلا کول چې په يو شمير نورو هېوادو کې معمول و، دلته په افغانستان کې نه و معمول. د افغانستان غوري دولت هم د حقوقو او جزا په برخه کــې د غزنــوي دولت په شان عمل کاو، خو سلجوقي دولت په قضايي چارو کې زياته لاسوهنه کوله او د مجرمينو سزا درنه وه او په ډېر وحشيانه ډول تر سره کيده. نورې مهمې څانګې دا وې: اشرف (جاسوسي او اخبار) او بريد (ډاک او پوسته). د بريد معاش لکه د د بير په شان په يوه مياشت کې اويا زره درهمه و. خزانه يا دار استيفا (د مالي چارو د محاسبې او سنجش اداره)، کوتــوالي او شــحنه، اميرحرس، د بنديخانو آمر، د اوقافو توليت، د سکو د کونډه کولو توليت طراز (په جامه او کاغذ د رسمي نشان د لګولو دفتر) او يو شمير نور ماموريتونه او څانګې. په ولايتونو کې هم حاکم، قاضي، عامل، کوتوال، بريد، مشرف او نورې ادارې وې، د غزنوي دورې اردو د مرئييانو قطعات، دايمي قطعات، جلبي او سفري قطعات لرل چې په سپرو او پليو ټولګيو ويشل شوي وو. وسلې يې تورې غشي او ليندۍ، سپرونه، منجنيق او تيرې اچوونکی ارابې وې چې په جګړو کې په کار اچول کيدې. د اردو افسرانو هــم جګړه کوونکی وو او زغرې او دوه شاخه خولۍ يې لرلې. د اردو شمير سل زره تنه وو چې څلويښت زره يې سپاره عسکرو چې په غزني کې وو. اردو لوی وسله تونونه درلودل. يوزر او اوه سوه پيلان چې څه يې جګړه ييز او څه يې بار وړونکی و په پوځ کې شامل وو. له دې سره يو ځای د سفر پر مهال يو شمير آسونه او اوښان هم ور سره يو ځای کيدل. د پوځ تنخا سره له دې چــې بيست ګاني بلل کيده، خو په درې درې مياشتو کې ورکول کيده.

د جنګي سوقياتو پر مهال په جنيبت او جمازه (آسونه او په اوښانو سپاره) دواړه له لښکر سره يو ځای تلل. عسکري رتبې له پورته څخه ښکته خواته داسې وې: سپهسالار، سالار، قائد، سرهنګ، خيلتاش، عريف او نور. نقيب هغه چاته ويل کيدل چې عســکري ټولیو ته به يې عسکري او امر اعلانول او د نظم څارنه يې کول. نظامي انضباط ډېر کلک و او لويو نظامي افسرانو شــراب نــه څښل او د پاچا د شراب څښلو په مجلس کې هم نه کيناستل او هغه سره ښکار ته هم نه تلل. د ولايتونو سالاران تــول ســرې جنډې او عسکري ډول لرونکی وو. د مسعود پر مهال د هندي عسکر سالار په غزني کې (سندر) نوميد، چې هندو و او د عربــو او کردانو د ټولیو عراقي سالار ابوالحسن نوميد. په غزنوي پوځ کې پرته له افغاني وګړو څخه عربان، کردان، هنديان، ايرانيان هم ګډ وو. ددغو ټولو ملکي او پوځي تشکيلاتو په سر کې په خپله پاچا و چې د حکومت عالي رئيس، لوي قاضي او د پوځ د اعلــې بولندوي په توګه و. د پاچا بيرغ د زمري انځور درلود چې يو لوی څپر به ورباندې و. شاهي دربار د هېواد تر ټولو پراخه موسسه وه چې په زرګونو تنه غلامان (مرئييان) يې ګاردان و او ساتنه يې کوله، زرګونه نديمان، اديبان، شاعران، طبيبان، منجمان، افســانه ويونکی (قوالان) کتاب ويونکی (محدث) جامه دار، طشت دار، خمار چې (شراب راوړونکی) ديوات دار (د اسنادو ســاتونکی)،

ساقیان، سندر بول، سندرې غږوونکي، پیشخدمتان او نور ډیر مامورین یې لرل. لوی درباریان لکه ندیمان، شعرا، طبیبان او د بیران ټول د هغه وخت فاضل خلک وو چې په دري او عربي ادب انشاء او ترسل، تاریخ، اخبار، قرآن، حدیث، فقه او تفسیر باندې پوهیدل. درباري شهزاده ګان او اشراف زاده ګان له نظري معلوماتو پرته، په ورزش، ښکار، غشي ویشتلو، او ساندې اچولو کې تکړه وو. د غزني د پرتمین دربار لګښتونه ډیر زیات وو او د خوراکونو د چمتو کولو لپاره یوه لویه اداره وه چې (تولیت سفره شاهي) بلل کیده. شاهي دربار ډیر مجلل او له طمطراق ډک و چې ځانګړي آداب او تشریفات یې لرل. په رسمي ورځو کې به پاچا په یوه لوړه او لویه صفه (چوتره) پر تخت باندې ناست و او څو سوه مرئییانو چې دوشاخ خولۍ، د سپینو زرو ملاوستني او ځانګړې وسلې به یې درلودې د چوترې شاوخوا ته ولاړول. له تخت څخه لاندې او د چوترې پر مخ به شهزاده ګان، صدراعظم، او سپهسالار ناست و. له چوترې کوربه د درباریو شمیر لوی نور مامورین په ټاکلو ځایونو کې ناست وو. یو شمیر نور به په ټاکلو ځایونو کې ولاړ و. سلطنتي حجاب به د دربار په دروازه کې دریدل او د مرئییانو څو زره کسیز ګارد به د دربار له دروازې څخه بهر کتار ولاړ وه په نا رسمي غونډو کې به پاچا پر ځمکه کیناست او لوی مامورین به دوو خواوو ته په ټاکلو ځایونو کې کیناستل یا به هم ولاړ وو. د پاچا ورور یا تره به پاچا ته نژدې، د مجلس په بر سر کې او د پاچا له توشکې څخه ها خوا و. د ډوډۍ پر مهال به د پاچا او لویو غټانو دسترخان جلا او د نورو به جلا غوړول کید. د افسرانو او د ګارد دسترخان او د ټیټو مامورینو دسترخان به له دربار څخه بهر غوړول کید. کله به چې په غیابي توګه یا د پاچا په حضور کې په شفاهي یا لیکلي بڼه چاته د پاچا کوم پیغام ورسید، نو هغه به دستي پر ځمکه پریوت او ځکه به یې مچوله. هر هغه لوړ مقام لرونکی به چې لومړی ځل د پاچا حضور ته راته په هر څو ګامونو کې به یې یو ځل یا څو ځله پر ځمکه سجده کوله او ځمکه به یې مچوله، پاچاته به د خداوند اود پاچا زوی ته به یې د خداوند ز اده خطاب کاو. کله به چې پاچا سپور چیرته روان و، وزیران او لوی افسران او درباري حجاب به مخکې او نور نظامیان به وروسته پسې روان وو. یواځې به صدراعظم د پاچا کین لاس ته لږ وروسته پر آس هغه ته نژدې روان و. په پاچا باندې به د شا له لوري یو سور څپر څوړول شوی و. مرئییانو به د زمري د انځور لرونکي بیرغونه وړل که پاچا به غوښتل د لارې په ترڅ کې چا سره خبرې وکړي. نو د پاچا سورلۍ او نور ټول به و دریدل، ځانګړې مرئییان او د پاچا پیلوان او د هغه مرسیتال به کوز شو او لږ لرې به دریدل تر څو به چې د پاچا مرکې او خبرې پای ته ورسیدې بیا به روانیدل. کله به چې پاچا په حرم کې و، د پاچا د هدایتونو د عملي کولو او تبلیغ لپاره به له حرم څخه بهر د ارتباطي کسانو په توګه دوه تنه ډیر د باور وړ مرئییان حاضر وو. لویو رجالوته د پاچا پیغامونه به د دوو اعتباري او ځانګړو مرئییانو په خوله چې یو بل به یې څارل ټکی په ټکی لیږل کید او ځواب به یې بیرته ټکی په ټکی د پاچا حضور ته راوړل کید.

شهزاده ګان هم د تشریفاتو پا بندوو او که سرغړونه به یې وکړه مودبینو به اوچته غږونه ورباندې کول. د دوی خبرې او اعمال هم د ځانګړو جاسوسانو له خوا څارل کیدل. په مجلس کې به مشر شهزاده له نورو بر ناست و او ورور به یې لږ ها خوا ښي لاس ته ورته نیم په توشکه او نیم په فرش ناست و، خو تره به یې کینې خواته لږ لرې ناست و. د سورلۍ پر مهال به هم د شهزاده د ورور او د تره آس د هغه له حجاب سره د شهزاده مخ مخکې روان وو. په عسکري سوقیاتو کې په خپله شاه یوځ له یوه لوړ ځای څخه معاینه کاو. دا مهال به پلې لیږل شوی افسر د پاچا مخې ته حاضر او په خاوره به یې ځان غورځاو او ځمکه به یې مچوله، د پاچا په امر به حجاب هغه را پورته کړ، بیا به یې د پاچا رکاب مچاوه او په خپله سورلۍ به سپور شواو له یوځ سره به یې مارش وکړ.

سلطان محمود، خلیفه عباسي القادر با الله او نورو غټو ستو د غمرازي په غونډو کې به د دولت ټولو مامورینو د سپین رنګ چپنو

او لونګۍ سره ګډون کاو. بازارونه او دفترونه به تړل کیدل، خلک به ډلي ډلي راتلل دعا به یې کوله او بیرته به تلل. دغه دود به درې ورځو پورې په لویو جوماتونو کې تر سره کید. د بهرنیو سفیرانو منل هم ډیر پرتمین وو: د سفیرانو هیئت ته به د غزني په ټولو لویو لارو کې ښه راغلاست ویل کید او دوی به د دولت میلمانه وو. کله به چې دوی پلازمېنې ته را ورسیدل نو د سفیرانو د متبوع پاچا لیک به پټه توګه را غوښتل کید، هغه به ژباړل کید او بیا به بیرته ورکول کید، ښارته نژدې د سفیر په راتګ سره به د پاچا دوه ندیمان چې ددغه سفیر په ژبه به پوهیدل، د دربار درې تنه حاجب، لس تنه افسران او زر تنه سپاره ورتلل او د هغه استقبال به یې کاو. د سفیر د اوسیدو تر ځای پورې به په هغه ورځ بازارونه د ښار د مشر له خوا په ښایسته خوازو او قیمتي پردو سره ښکلي کیدل. له بازارونو څخه به د سفیر د تیریدو پر مهال د خلکو له خوا د سفیر په سورلۍ هغه د سپینو زرو سکې شیندل کیدې چې خواره به ور سره وو. کله به چې درې ورځې سفیر دمه جوړه کړه وروسته به بیا د پاچا دربارته ورغی، د هغه ښه راغلاست ته به د دربار له وربوی څخه بهر جنګي پیلان او سپاره پوځیان کتار ولاړ وو او د ډولونو په وهلو سره به ښه راغلاست ورته ویل کید. د دربآر د ور بوی دننه به د مرئییانو دوه - درې زره ګاردان، افسران او د دولت مامورین د لارې دوو خواوو ته ولاړ وو او سفیر به د هغو له منځه ته او د دربار تالار ته به ورسید. د دربار دننه به ټول وزیران، جنـرالان او حاضـر خلـک و دریدل، خو یواځې پاچا به په چوتره باندې په تخت ناست و او صدراعظم به له تخت لاندې ناست و. سفیر به یې راوست له تخت څخه به یې لږ لرې و دراو، هغه به تعظیم وکړ. پاچا به په یوه لنډه پوښتنه د هغه د متبوع پاچا پوښتنه وکړه، سفیر به د ځواب لـه ورکولو وروسته تخت ته نژدې ورغی او د نازکې ټوټې له خلتې څخه به یې د خپل پاچا لیک پاچا ته ورکړ او بیرته به خپل ځای ته ورغی. پاچا به لیک واخیست د رسایلو د دیوان وزیر (منشي) ته به یې اشاره وکړه، هغه به راغی لیک به یې واخیست او لږ بـه وړاندې ودرید، په لوړ غږ به یې اصلي لیک ولوست او دري ژباړه به یې هم کوله، بیا به د سفیر راوړل شوی سـوغاتونه پاچاتـه ورکول کیدل، سفیر به د کار ځای ته ته او دربار به پای ته ورسید.

د سفیر د راتګ په دریو لومړیو ورځو کې به شل زره نغد درهم او یو شمیر قیمتي شیان ورتـه سـوغات ورکـول کیـدل او د رخصتیدو په ورځ به تر دوه سوه زره درهمه پورې نغدې او یو د سپین زرو یراق لرونکی آس، قیمتي جامې، یو څه مشک او عود او کافور سفیر ته ورکول کیدل. همدارنګه د سفارت د هئیت غړو ته نغد او جنس سوغاتونه ورکول کیدل. د هغوی متبوع پاچا ته به سره او سپین زر، رختونه، وسلې، مشک، کافور، آس، مرئییان، د سرو زرو جام چې له یاقتو او ملغرو بـه ډک و، ورلیـږل کیدل. د بېلګې په توګه د بغداد د خلافت دربارته سوغاتونه په دې توګه وو: نیل ۲۵ زره منه رختونه سل ټوکره، پنځوس دانـې مشک، سل دانې کافور، دوه سوه لونګۍ پنځوس تورې، لس یاقوت، شل دانې بدخشاني لعل، پنځه آسونه، پنځه ترکي مرئییان او له ملغرو ډک یو د سرو زرو جام. د لویو والیانو، جنرالانو او وزیرانو مقررول هم له یو څه تشریفاتو سره مل و. لکـه د پـام وړ مامور او پاچا ترمنځ لیکلي مواضعه، لیکلي لوړه چې د مامور له خوا به لیکي وه او د رسایل دفتر کې به قید شـوه، د ځـانګړې حاجب د لرلو اجازه، د یو شمیر ټاکلو لقبونو ورکول چې دغه لقبونه به بیا په خبرو او لیکنو کې ده ته لیکل او ویـل کیـدل، د قیمتي ټوکر هغه خلعت چې پاچا ورکړی وي، لونګۍ، د سرو زرو یو ملاوستني تړل چې یا به زر مثقاله و، یا ۱ وه سوه مثقاله یـا پنځه سوه مثقاله، د فیروزې ګوتې. ځینې وخت به د مامور له خوا پیل، مریې، توره، علم، یو څه ملغري او نور شـیان پاچـا تـه ورکول کیدل. نور مامورین به ددغه نوي مامور کورته ور تلل او سوغاتونه به یې ور وړل. په لنډیز سره باید وویل شـې چـې د غزنوي دولت دوره د افغانستان د بوروکراتیک اداري او درباري تشریفاتو عصر او د دفترونو او تشکیلاتو د پرمختـګ دوره وه چې دغو ټولو په ملت باندې مالیات نور هم لوړ کړي وو. په غزنوي مهال کې سره له دې چې د مریي ساتلو دوران و او د مرئییانو

د پلورلو او پیریدلو بازارونه وو، خو ټولنیز جوړښت په لاندې توګه و: ممتازه یا لوړه طبقه چې اشراف، دیني علما، روحانیون، اعیان، قضات او فقیان، لوی مامورین (خانان او لوی افسران) وو چې ټول یې لوی ځمکوال، بډایان، د سیاسي امتیاز لرونکی شتمن خلک او د حاکمه طبقي واکمن وو. بله منځنۍ طبقه وه چې دا هغه شمیر ښاري وګړي (د علم، هنر، صنعت او د پیشی لرونکی او سوداګر) وو، دریمه طبقه بزګران او دهقانان وو. همدغې دوهمې او دریمې طبقې مالیات ورکول، خو بیګار او د اړتیا پر مهال وسلې سره جګړو ته تلل یوائې په دریمه طبقه باندې زغمل کیدل. حال دا چې د هېواد له فرهنګ او تمدن څخه یوائې لومړۍ او دوهمې طبقې خلکو استفاده کولای شوه، دا ځکه چې زیات شمیر خلک په کلیو کې میشت ول چې د فرهنګي او مدني وسایلو لرونکي نه وو، د بزګرانو محرومیتونه ورو ورو د فیوډالي نظام دننه نور هم زیاتیدل، نو په دې توګه لکه هغسې چې په ښارونو کې د دربار او اعیانو او د ښاري نورو خلکو د ژوند د کچې ترمنځ کوم انډول او نژدیوالی نه و، همداسې هم د ښار او کلیو ترمنځ هم هیڅ ډول انډول نه و او په خپله د ځمکوال او بزګر ژوند هم یو بل سره ډیر توپیر درلود او واټن ډیر ژور و.

سره له دې چې د غزني دولت خپلو عسکرو ته پیسې په نغد ډول ورکولې نه د اقطاع ځمکې، خو لویو ستو ډیرې ځمکې درلودې، مرئیيان به تر روزنې لاندې نیول کیدل چې یو مهال کې به آزاد شول او د دولت د مامورینو په توګه هم منل کیدل او نور به په پوځ کې نیول کیدل. په عمومي توګه په غزنوي دوره کې یو وګړی د هغه د نسب او فضل (پوهې) دواړو له مخې درناوي وړ ګڼل کید.

د غزنوي دولت عواید ددغې دورې په تر ټولو لوړ پړاو کې سل میلیونو درهمو څخه زیات و چې له ځمکو، څارویو، سوداګریزو مالونو، اصنافو، جز یې او نورو څخه په نغد او جنس بڼه ټولیدل. د بېلګې په توګه بلوچستان د سرو زرو او سپینو زرو د مسکوکاتو، ملغرو او عنبرو په بڼه مالیات ورکول. دغه مالیات تر وروستۍ پیسې پورې بې له کومې لنې څخه اخیستل کیدل. د هغو په ټاکلو او را ټولولو کې واکمنو او دفتري مامورینو او ارباب بشپړ واک او ځواک درلود. له دې پرته واکمنو د سوغات په نوم هم له خلکو څخه په زور ډیر شیان په جنس او نغده بڼه اخیستل او په کال کې دوه ځله به یې د هغو یوه برخه په جشن او نو روز کې د پلازمېنې د غټو مامورینو او واکمنو په خوله کې ور اچول. د بهرنیو جګړو غنیمتونه او د کورنیو مصادره شویو شتمنیو عواید یو بل قلم و. نامتو وزیران او لوی افسران او مامورین چې ښه بډای وو، لکه اسفزاییني، حسن میوندي، حسن میکال، بوسهل زوزني، علي او غازي سپهسالاران، اریارق او بکتغدي او نور ټول د محمود او مسعود پر مهال مصادره شول، آن دا چې بونصر مشکان وروسته تر مړینې مصادره شو. د دولت لګښتونه دا وو: د غزنوي ډیر پرتمین او د لوړ مصرف لرونکی دربار او د حرمسراي لګښت، د شاهي کورنۍ لګښتونه، د پوځ لګښت او معاش، د ملکي مامورینو معاشونه، د روحانیونو مستمری، د شاعرانو مستمری، د لرې پرتو ولایتونو د والیانو معاشونه چې په غزني کې به اوسیدل چې هر یوه په میاشت کې پنځه زره درهمه او په کال کې دوه سوغاتونه اخیستل، دلارو جوړول او رغاونه، د پلونو جوړول، د جوماتونو آبادول، د پراوونو جوړول، حکومتي ودانۍ او بڼونه او نور....

شپږم
افغانستان او سلجوقي دولت
(له ۱۰۳۸ څخه تر ۱۱۵۳ میلادي پورې)

د غز د ترکانو قبایل د اراک او بالخاش د سمندرګیو ترمنځ (ترکستان کې) ژوند کاو. دوی د بت لمانځنی د مذهب لرونکی وو، له دوی څخه یو شمیر یې د ساماني دولت په اجازه د ماورالنهر په ځینو سیمو کې میشت شوی وو، همدارنګه یو څه ترکمانـــان د (دقاق) په مشرتوب ماورالنهر ته ولاړل او په ۹۸۵ کې د بخارا د (نور) سیمې ته نژدې میشت شول. سلجوق د همدې دقاق زوی و چې د اسلام دین یې ومانه او زامن یې اسرائیل، میکائیل، یونس او موسی نومیدل. سلجوقیانو وروسته تـــر ســـامانیانو څخـــه د قراخانیانو خدمت کاو، وروسته بیا سلطان محمود دوی ته د افغانستان په شمال لویدیځ کې د څارویو څرولو او ســـاتنې اجـــازه ورکړه، خو لږ وروسته پښیمانه شو او اسرائیل یې بندي کړ او همالته په بند کې مړ شو او قوم یې د ایران شمال ته وشړل شـــو. د محمود له مړیني وروسته، سلطان مسعود هغوی بیرته د افغانستان شمال لویدیځ ته را وغوښتل او یو څه یې د سیستان د امنیـــت د ساتلو په خاطر د عسکرو په توګه و ګومارل. سلجوقیانو د میکائیل د زامنو طغرل او چغربیک په مشرتوب د افغانســـتان شـــمالي ښارونه لوټ کړل. په هغو جګړو کې چې د دوی او د مسعود ترمنځ پیښ شول، بریالي شول او په ۱۰۳۸ کې یې مرو او نیشاپور ونیول او د لومړی ځل لپاره د طغرل د پاچاهي خطبه په نیشاپور کې ولوستل شوه. د افغانستان نور شمالي ولایتونه هم په ۱۰۳۹ کې د سلجوقیانو لاس ته ورغلل. دوی په ۱۰۴۳ کې خوارزم له شاه ملک څخه ونیو چې د غزني په نوم یې خطبه لوستله. شـــاه ملک مکران ته ولاړ، هلته بندي او بیا مړ شو. بلخ ولایت هم سلطان مو دود غزنوي د یوې ژمنې له مخـــې ســـلجوقیانو تـــه ور پرېښود. طغرل سلجوق د خپل مهال یو ځواکمن پاچا شو چې د ایران سیاسي یووالی وروسته تر ساسانیانو څخه د همده پـــه لاس ټینګ شو. هغه د یلمی واکمنو ته ماتې ورکړه او تر ۱۰۶۲ پورې یې بغداد هم ونیو، بیا یې شام ونیو او د ګرجستان له عیسویانو سره یې جګړه وکړه او په ۱۰۶۳ کې مړ شو. عباسي خلیفه خپله یوه لور هغه ته واده کړه د ختیځ روم امپراتور ده تـــه لیـــک او سوغاتونه لیږلي وو او دده په وړاندې یې درناوی څرګند کړی و.

سلجوقیان زیاتره پوونده خلک وو او ډیر لومړنی ژوند یې درلود. دوی ډیر وروسته له مدني چاپیریال سره آشنا شول او له غزنوي فرهنګ سره یې ډېر وروسته پیژندنه وشوه او وروسته یې لږ لږ ساماني فرهنګ سره هم ځان برابر کړ. د دوی پاچاهـــان زیـــاتره بیسواده وونو ځکه د ساماني دورې یو نیم وزیر په دغه مهال ډیر لوی وزیران شول. دغه ډول فاضل وزیرانـــو د پاچـــا د دمـــاغ حیثیت درلود، لکه هماغسې چې افسران د تاج او تخت ساتونکی وو. ددغو پاچاهانو یو ځواکمن وزیر عمیدالملک کندري و چې د ایران دفترونه یې له عربي ژبې څخه پارسي ته وژباړل. د طغرل وراره او ځای ناسي آلپ ارسلان په ۱۰۶۳ کې په ارمنستان کې د ختیځ روم امپراتور (رومانوس دیو جانوس) ته ماتې ورکړه او د نوموړي (دیو جانوس) لور یې خپل زوی ملک شاه ته واده کړه. الپ ارسلان عمید الملک کندري مړ کړ او د خراسان یو نامتو عالم (خواجه نظام الملک طوسي) یې چې یو متعصب، دا شـــعریه پلوي، شافعي مذهبه با تدبیره سړی و، وزیر کړ.

ACKU

آلپ ارسلان د طوسي په مرسته خپل پراخه هېواد ښه منظم کړ، په خپله بیا په ۱۰۷۲ کې ماورالنهر باندې د یرغل پر مهال د یوسف په لاس ووژل شو. دده پر ځای دده زوي ملک شاه سلجوقي پاچا شو او ماورالنهر یې ونیو. ملک شاه دري ادب پیاوړی کړ او د دیني علومو ملاتړ یې وکړ. دده وزیر نظام الملک د نظامیه په نومونو ګڼ شمیر دیني مدارس په بلخ، مرو، نیشاپور، پوشنګ، هرات، بغداد، اصفهان، بصره، امل او موصل کې جوړ کړل چې د شافعي مذهب تدریس پکې کید. ده د سیاست نامې په نوم کتاب هم ولیک چې مشهور کتاب و. معزی نامتو شاعر د همدغه پاچا ستاینه کړی او عمر خیام د همده په امر (تاریخ جلالی) کتاب لیکلی و. ملک شاه سره له دې چې لکه الپ ارسلان غوندې بیسواده و، خو ده لکه د غزنوي پاچایانو په شان د ادب پالنه وکړه ښه اداره یې وچلوله او خپل واک یې ټینګ کړی و. د ملک شاه له مړینې وروسته او په ۱۰۹۲ کې د حسن صباح په امر د ایران د قلعه الموت د اسمعیلیه تروریستانو په لاس د نظام الملک له وژل کیدو څخه وروسته سلجوقي او سیمه ییزو فیوډالانو ایران له اړ دوړ سره مخامخ کړ او د ملک شاه ځای ناستي لکه محمود، برقیارق، ملک شاه ثاني او محمد یې په دغه پراخه اداره کې ضعیف کړل. په دې لړ کې سلطان سنجر سلجوقي په ۱۱۱۷ کې په شمالي افغانستان کې ځان خپلواک کړ او د مروې په ښار کې یې مرکزیت جوړ کړ. همده څو کاله نور هم په خراسان کې په خپلو ځواکمنو لاسونو دولتي واک وساته او د ادب ډیوې یې روښانه وساتلې.

خو په اصل کې سلجوقي امپراتوري هماغه د لومړی ملک شاه له مړینې وروسته مخ په ځوړ شوه، سلجوقي شهزاده ګانو هر یوه په هر ځای کې خپل کوچنی حکومتونه جوړ کړل؛ د بېلګې په توګه: په ۱۰۴۱ کې په کرمان کې، په ۱۰۹۴ کې په شام، په ۱۱۱۷ کې په عراق او کردستان کې او په ۱۰۷۷ کې په روم (کوچنۍ آسیا) کې ټولو خپلواک سلجوقي دولتونه اعلان کړل. سلطان سنجر خپله خور د غزني سلطان (دریم سلطان مسعود) ته ورکړه او خپل خور یې، بهرامشاه غزنوي یې د غزني پر تخت کیناو، کله چې هغه سرغړونه وکړه، هغه ته یې ماتې ورکړه، همدارنګه نوموړی د سمرقند حکومت هم و پرځاو او د افغانستان په نوي تاسیس شوی دولت (علاؤ الدین جهانسوز) او د خوارزم په دولت (اتسز خوارزمشاه) یې په ۱۱۴۰ کې بری و موند، خو خوارزمشاه ځان غلی کړ تر څو چې (قراختایي) دولت کاشغرستان د سنجر په ضد را پاڅاو، نو ددغه لمسون په پایله کې د سنجر او قراختایان ترمنځ جګړه وشوه. په جګړه کې په ۱۱۵۲ کال سنجر د جیحون په غاړو کې ماتې سره مخامخ شو. په بل کال د غز ترکانو (چې په بلخ کې شپانه و) په جګړه کې بندي شو، خلور کاله په بند کې پاتې شو ددغو څلورو کلونو په ترځ غز کوچیانو د افغانستان په شمالي ولایتونو کې ډیر زیات ورانی وکړ او یو زیات شمیر فاضل او پوه خلک یې له منځه یوړل دوی پر غزني هم یرغل وکړ، دغزنوي لړۍ پاتې کسان یې ټول له منځه یوړل. همدارنګه د کرمان سلجوقیانو لړۍ (چې په ۱۰۴۱ کې را منځته شوې وه) د دوی په لاس له منځه لاړه. سلطان سنجر و کولای شول چې وروسته له څلورو کالو د غزانو له زندان څخه و تښتي او مرو ته ورسیږي، خو هلته وروسته تر ۴۰ کلونو پاچاهۍ څخه په ۱۱۵۷ کال کې ومړ. سنجر لکه د خپل پلار په شان علما او فضلا هڅول. دده په دربار کې نامتو شاعران وو لکه انوري، ادیب صابر، عبدالواسع جبلي او معزي، چې دده ستاینوال وو. د سنجر له مړینې څخه وروسته د افغانستان غوري دولت له سلجوقي واکمنو څخه د افغانستان شمالي او لویدځ ولایتونو ونیول او غوریانو په افغانستان کې هم د غزنوي او هم د سلجوقي دولتونو ځای ونیو. د سلجوقي دولت پر مهال در دربار شکل یو څه ساده شو او تجمل کم شو، د دولت په تشکیل کې هم کمښت را وستل شو. آن دا چې د برید دیوان (د مخابراتو وزارت) د دیوانونو په ډله کې له منځه یوړل شو. د جاسوسي اداري لکه د پخوانۍ حرس دایرې غوندې خپل اهمیت له لاسه ورکړ، خو د پخوا سرچپه، سلجوقي دولت د مجرمینو سزاګانې ډیرې سختې او وحشیانه کړې او په سزاګانو کې یې د مثله سزا هم ور زیاته

کړه. په دغه دوره کې فیوډالیزم مخ په پرمختګ و چې د ځمکوال او بزګر ترمنځ تضاد مخ په ژور کیدو و او د بزګر ژوند مخ په خرابیدو و. په افغانستان کې د سلجوقیانو یرغل نه یوازې دا چې هېواد له سیاسي پلوه تجزیه کړ، بلکې په دغه دوره کې د بزګرانو ژوند هم ډېر خراب شو. همدارنګه سلجوقي دولت چې د نظامي تیول د سیستم پر مخ وړونکی و، د پیسو پر ځای یې عسکرو ته ځمکې ورکولې چې وار په وار یې خپل قلمرو کې د اقطاع سیستم ته پراختیا ورکړه. دغه سیستم د کوچنیو ځمکوالو په اقتصاد ډیره بده اغیزه وکړه، د یوې ټوټې کرنیزې ځمکې بیه دومره را ټیټه شوه چې د ساماني دورې د ځلورو زرو درهمو پر ځای یې د سلجوقیانو پر مهال چا د سوغات په توګه هم نه اخیستله، که چا ځمکه تر لاسه کوله هم بې له کرنې او کښت څخه پاتې کیدله، دا ځکه د ځمکې د بیې ډېر کمښت ددې لامل شو چې د لږ ځمکې ځمکوال اقتصاد خراب شي او حاکمه طبقه نور هم په رعیت ظلم زیات کړي.

سلجوقیان چې په بشپړ ډول د یوه قبیلوي ملکیت پلویان وو، نو دولت یې یوازې د پاچا مال نه، بلکې د پاچا د ټولې کورنۍ مال باله، نو ځکه هر سلجوقي شهزاده به چې هر ځای برابر شو هلته به یې په خپل نوم خطبه جاري کوله، نو له دې امله لږ څه وروسته د سلجوقیانو لویه شهنشاهي په ټوله منځۍ آسیا، کوچنۍ او مرکزي آسیا کې په ځو ځو حکومتونو وویشل شوه.

همدارنګه سلجوق پاچاهانو چې غوښتل یې د منځنۍ آسیا د پخوانیو پاچاهانو په شان مطلق العناني رواج کړي، نو د روحانیونو، اشرافو او مخورو له مخالفت سره به مخامخ کیدل. د فیوډالانو جګړې او تجزیه طلبي د سلجوقیانو د دورې یوه ډیره ځرګنده نښه وه. د بېلګې په توګه په کوچنۍ آسیا کې د سلجوقیانو دولت په لسو کوچنیو حکومتونو ویشل شوی و چې یو یې د عثماني ترکانو حکومت و، په پای کې همدا وروستی دولت نه یوازې کوچنۍ آسیا له سلجوقي ملوکو څخه ونیوله، بلکې یو مهال یې په خپله یوه لویه امپراتوري د ځمکې په دریو وچو کې جوړه کړه.

د سلجوقیانو په دوره کې پوهه او فرهنګ د مذهبي تعصب تر سیوري لاندې راغلل دومره تعصب و چې د خواجه نظام الملک توسي په شان یو پوه او فاضل شخص هم د متعصبینو په کتار کې راغی او د اشعریانو په ملاتړ یې پیل وکړ. سره له دې چې په یوه لسمه پیړۍ (۱۰۴۴) کې په ماورالنهر کې یوځل بیا فاطمیه مبلغینو ددغه مذهب په تبلیغ پیل وکړ اوآن دا چې یو شمیر خلک یې د مصر د فاطمي خلیفه مستنصر پلوي ته را وبلل هم، خو د قراخانیانو حکومت په ماورالنهر کې نور دوی ته وخت ور نه کړ. د بېلګې په توګه بغراخان هارون قراخاني امر وکړ چې په بخارا کې دې ټول فاطمیان ووژل شي. په دې توګه ترکمانان چې یو د لومړني او پوونده ژوند لرونکی وو د سلجوقیانو پر مهال یو شمیر پوهو وزیرانو لکه عمید الملک کندري او خواجه نظام الملک طوسي په مرسته د یوې منظمې اداري خاوندان شول. دا په داسې حال کې چې د ترکمانانو په ختړه کې سرکښي او بیراتوب و او یوازې یې توره پیژندله او بس او له پاچاهانو څخه یې یوازې او یوازې دسترخوان او سوغاتونه غوښتل او بس. دا هغه غوښتنه وه چې خزانه یې تشه کړه، ددې د جبران لپاره د دوی دولت د غنیمت ټولولو او مصادره کولو لاره ونیوله. د سلجوقي دولت لښکر څلور سوه زره تنه وو چې د هغو د لګښت د کمښت لپاره یې یو ځل هغوی سل زره تنو ته را کم کړل. په هر حال؛ سلجوقي دولت چې په پیل کې په ایران کې د هغه هېواد د سیاسي یووالي لامل شوی و په افغانستان کې یې د هغه سرچپه، اداري منظم جوړښت او مدنیت ته ډېر زیات زیان واړاو. هغه ښارونه چې دوی ورباندې یرغل وکړ له اقتصادي او فرهنګي پلوه ډېر زیات زیانمن شول. تر ټولو بده دا چې په پای کې د افغانستان یو موټی هېواد د سلجوقیانو، غزنویانو او غوریانو په دریو دولتونو وویشل شو. سلجوقیانو ادب ډېر وهڅاو او په دې برخه کې یې د غزنویانو پر بل ګام کېښود، خو هغه پخوانۍ روحیې ګوزار خوړلی و او تعصب هم پراخه شوی و، نو ادب ډېر ښه نه شو، خو ددې پر ځای نقاهت او تصوف د خپل پرمختګ لاره وهله، خو له اقتصادي پلوه د سلجوقیانو دوره د سوداګرۍ د ودې دوره وه.

اووم

افغانستان د غوري دولت پر مهال
(له ۱۱۴۸ څخه تر ۱۲۱۴ میلادي پورې)

سوري کورنۍ له اسلام څخه مخکې د غور ولایت د سیمه ییزې واکمنۍ واکمن او د افغانستان له ملوک الطوایفیو څخه وه د هغوی نامتو څېرې د مروې د ولایت واکمن ماهویه سوري و چې په اومه پیړۍ کې واکمن تیر شوی و او د اسلام د خپریدو پر مهال یې درېیم ساساني یزدګرد وژلی و او بیا یې له عربو سره اړیکې ونیولې او خپله هم مسلمان شو. د غور سوریانو وکولای شول چې د څو پېړیو لپاره د عربو او د افغانستان د اسلامي دولتونو په وړاندې خپله خپلواکي وساتي. د غوریانو له خپلواک عزم سره د هېواد جغرافیایي وضع، سختتو پیچومو، نظامي کلکو کلاوو او سوړ ژمي او د خلکو وسله والو مبارزو هم مرسته کوله او خپلواکی ښه و ساتل شوه. دغور لومړنی سیمه ییز امیر د اسلام په دوره کې، امیر پولاد شنسب و چې په اتمه میلادي پیړۍ کې یې د اموي دولت پر ضد د افغانستان د خلکو په ملي غورځنګ کې له ابو مسلم خراساني سره یو ځای مرسته وکړه، بنجی بهاران ددې لړۍ یو بل مشر و چې بیا یې د اتمې پیړۍ په وروستیو کې د بغداد د خلافت پلازمېنې ته سفر وکړ او له هارون الرشید څخه یې منشور تر لاسه کړ. امیر سوري د دوی یوه درېیمه څېره وه چې په تاریخ کې نوم لري، هغه د یعقوب لیث د دوران سړی و چې په نهمه پیړۍ کې یې د صفاریانو پرمهال ژوند کاو. همدغه مهال اسلام په غور کې خپور شو او د غور یو شمیر خلک مسلمانانو شول. وروسته بیا په یوولسمه میلادي پیړۍ کې غزنوي دولت و توانید چې په غور کې واک و مومي، دا مهال سلطان محمود غزنوي د غور سیمه ییز امیر، چې د سبکتګین تابعیت یې درلود بندي کړ خو سیمه ییز حکومت د هغو کورنۍ سره پاتې شو، د محمد سوري زوی بو علي یې د پلار پر ځای پر تخت کیناو چې هر کال به د غزني دولت ته جنسي مالیات ورکوي او دابه وسلې وي لکه جوشن او زغرې، دا ځکه چې هغه مهال په ټوله منځنۍ آسیا کې د غور وسله جوړولو او فلزکاري نوم درلود. د غور خلکو وکولای شول چې د لوړو غرونو په سرونو کې په کلکو کلاوو کې ژوند کاو په همدغو تورو او وسلو ځانونه د عربو له یرغل او د افغانستان له اسلامي دولتونو څخه وساتي. یواځې دا نه، بلکې په خپله د غور خلکو کې هم یو شمیر مذهبي جګړې د مسلمانو شویو او نا مسلمانو خلکو ترمنځ پیښېدې چې دغو جګړو د وسلې جوړولو د صنعت په پرمختګ کې اغیزه درلوده. د بوعلي وراره عباس چې یو ستوری پیژندونکی و د سیمه ییز حکومت په وړاندې پاڅید، خو د یولسمې پیړۍ په نیمایي کې د امیر ابراهیم غزنوي په لاس بندي او حکومت دوهم سوري محمد بن عباس ته وسپارل شو. وروسته بیا قطب الدین حسن د دوهم محمد پرځای کیناست، خو د یوه کورني اړ - دوړ په ترځ کې ووژل شو. عزا لدین حسین د همدغه ځوی و چې یو ادیب سړی و او د غور ټوله سیمه یې د خپلو اوو زامنو ترمنځ د (هفت اختر) په نوم و ویشله او د افغانستان په شمال کې یې له سلطان سنجر سلجوق سره ښه روابط وساتل، دا ځکه چې د غزني دولت مخ په ځوړ و، نو ده و کولای شول چې د غزنوي دولت او سلجوقیانو ترمنځ یو ډول خپلواکي ولري. دده زوی او ځای ناستی قطب الدین محمد نور هم خپلواک شو او د (ملک الجبال) په نوم یادید. ده د پخوانۍ پلازمېنې (ورسار) په ځای د (فیروز کوه) ښار غوره او جوړ کړ. هغه له کورنیو جګړو او اړو دوړ سره مخامخ شو.

ACKU

په دې توګه دده کورنۍ هر واکمن چې په بیلا بېلو سیمو کې يې واکونه درلودل ځانونه خپلواک کړل، هغه اړ شو چې غزنوي دربار ته پنا ور وړي. سلطان بهرامشاه غزنوي هغه په سیاسي او اخلاقي تور وواژه. په دې توګه يې سوري ټوله کورنۍ کسات اخیستو ته ولمسوله لومړۍ د قطب الدين محمد ورور سيف الدين سوري له خلکو سره يو ځای مخ د غزني په ښار ورغی بهرامشاه غزني پرېښود او د هېواد ختیزو ولایتونو ته وتښتید، خو په ژمي کې چې د غور لارې بندې شوی بیرته را و ګرځید او غزني يې بیا ونیو او سيف الدين سوري يې د هغه له وزير مجدد الدين سره يو ځای غرغره کړل. بهاء الدين سام بن حسین په غور کې د سيف الدين ځای ناستي د کسات اخیستو په موخه مخ په غزني لښکر را روان کړ خو د غزني په لاره کې مړ شو، دده پر ځای په غور کې علاؤ الدين حسين بن حسين بن سام راغی.

د علاؤ الدين حسين جهانسوز دوره

علاؤ الدين په دولسمه پیړۍ کې د افغانستان د غوریه (غوري) دولت د پام وړ بنسټ ایښودونکی چې یو عجیب سړی او سیاستمدارو. دده په ځته کې یو بل سره متضادې ځانګړتیاوې وی. هغه د تحصیل خاوند و چې د دري او عربي ژبو ادب يې لوستی و، په تاریخ پوهیداو په دري شعر کې ښه ادیب هم و. علاؤ الدين عیش و نوش، شرب او سندرو سره علاقه درلوده، په عین وخت کې جګړه مار او زړور او ډېر کبرجن سړی و، خو له دې سره یو ځای يې غوره ژبه درلوده، له همدې امله له ده څخه یو بل سره توپیر لرونکی کارونه څرګندیدل. همدا چې علاؤ الدين په غور کې واک ته ورسید، بې له ځنډ د کسات اخیستو په موخه مخ په غزني ورغی دا ځکه چې نوموړی هم د غزني د دولت له ضعف خبرو او هم له پوونده دښمنانو سره د سلجوقي دولت له شخړو خبرو، غزنوي بهرامشاه سوله پیزه لاره غوره کړه، خو علاؤ الدين و نه منله. هغه د زمینداور، تګین آباد او غزني په دریو جګړو کې په ۱۱۴۸ کال په بهرامشاه باندې بریالی شو او غزني يې ونیو، بهرامشاه د هېواد ختیزو ولایتونو ته و تښتید، ترڅو په ۱۱۵۲ کې هلته مړ شو، خو علاؤ الدين د غزني په نامتو او ښکلی ښار کې څه وکړل؟ هغه امر وکړ چې غزني دې وسوځول شي، نو دغه د ښارونو ناوې اوه ورځې او اوه شپې وسوځید. د غوریانو د مهال تاریخ لیکونکی منهاج السراج جوزجان په ډېرې خواشینۍ سره لیکي: (... په دغو اوو شپو - ورځو کې د لوګی له امله هوا دمره تیاره شوی وه چې ورځ به لکه د شپې په شان ښکاریده او شپه کې به د اور د لمبو له امله هوا لکه د ورځې په شان روښانه وه. په دغو اوو ورځو کې وژل او لوټول هم جاري وو کوم نارینه چې په لاس ور تلل هغه يې وژل او ښځې او ماشومان يې بندیان کړل او امر يې وکړ چې د محمودي کورنۍ د پاچایانو مړي له خاورو را وباسي پرته له سلطان محمود او مسعود او ابراهیم څخه نور و سوځوي... کله چې اوه شپې او ورځې تیرې شوی او اتمه ورځ شوه ښار ټول خراب او سوځیدلی و...)) له هغه وروسته علاؤ الدين د غزني پاچایانو د ماڼیو په ورانیو کې کنیاست او شراب او عیش باندې بوخت شو او په خپله ستاینه کې يې لاندې ابیات ولیکل او مطربانو ته يې وویل چې دده تر مخې دې چنګ او چغانه و غږوي:

جهان داند که سلطان جهانم	چراغ دوده عباسیانم
علاؤ الدين حسين بن حسینم	که باقی باد ملک جاودانم
چو بر ګلګونه دولت نشینم	یکی باشد زمین و آسمانم
امل مصرع زن ګرد سپاهم	اجل بازیګر نوک سنانم

بهـــــر شــــــهری چــــون ســــکندر   همـــــه عــــــالم بگیـــــرم شــــــهی دیگـــــر نشـــــانم
چـــو رود نیـــــل جـــــوی خـــــون بـــــرانم   بـــــر آن بـــــودم کـــــه از او بـــــاش غـــــزنین
شـــــفاعت میکنــــــد بخـــــت جـــــوانم   ولـــــیکن ګنـــــده پیراننـــــد و طفـــــلان
کـــــه بـــــادا جـــــان شـــــان پیونـــــد جـــــانم   بـــــه بخشـــــیدم بدیشـــــان جـــــان ایشـــــان

علاؤ الدین د غزني له نړولو وروسته چې د افغانستان د پخوانیو پیړیو د تمدن، فرهنګ، اقتصاد، هنر او پوهې مرکز و، د کنـدهار او بست له لارې بیرته غورته ستون شو، خو د بست ولایت یې هم ونړاو چې د غزنوي پاچایانو د کـورنۍ اقطـاع و اوهلتـه د محمود د دورې لویې ودانۍ وې. سره له دې چې د علاؤ الدین ځای ناستو دغه ودانۍ بیرته مرمت کړې، خو بیا وروسته مغولو بیا بیخي له منځه یو وړې. علاؤ الدین په غور کې وویل چې د غزني ځو روحاني بندیان ووژني او د هغو په وینو هغه خاوره خټه کړي چې په توبرو کې یې راوړې وه او له دغې خټې څخه د فیروز کوه د غره پر سره یو ځلی جوړ کړي، وروسته له هغه په فیروزه کې عیش او شرابو ته کیناست او بیا یې په خپله ستاینه کې ځو بیتونه ولیکل او سندر بولې یې را وغوښتل اوپه خپله یې ځانته د سلطان نوم غوره کړ، خو خلکو هغه د جهانسوز په نوم یاد کړ.

علاؤ الدین هغه باج چې تر دې مها له خلکو د خراسان سلجوقي دولت ته ور کاو، واخیست سلجوقي سلطان سنجر د جګړې په نیت مخ په فیروز کوه لښکر ور وست، علاؤ الدین د هرات او فیروز کوه ترمنځ لاره کې په دفاع لاس پورې کړ خـو د غـز او خلج او ترکانو شپږ زره عسکر ور څخه جلا شول او د دښمن سره یو ځای شول، نو ځکه یې لښکر له پښو ولوید او پـه پخلـه بندي شو او د سنجر لاس ته ورغی، خو ویې کولای شول چې په خپلې غوړې ژبې او ستاینو سره او د دربار د آدابو په پوهیـدو سره ځان له مرګ څخه وژغوري او د سنجر په دربار کې یو وړ دریځ و مومي. دا ځکه سنجر چـې د غـز پوونـده قبیلـو او خوارزمیانو له لوري په ګواښ کې و، نه یې غوښتل چې د علاؤ الدین په ځورولو سره غور خپل دښمن و ګرځوي، نو سنجر هغه ته ورور وویل او خپل ځاروي او مالونه یې ورته د امانت په توګه و سپارل او بیرته یې غورته ولیږ او ورته ویې ویل چې کله سنجر له غز دښمنانو سره خپل حسابونه پاک کړول دغه امانت مالونه به بیرته ور ستانه کړي، خو داسې و نه شول، ځکه چې ســنجر پـــه ۱۱۵۲ کال کې له فراختائیانو سره په جګړه کې ماتې وخوړه او په ۱۱۵۳ کې د غز د پوونده خلکو له خوا ونیول شو او په دې توګه د سلجوقیانو دولت پای ته ورسید.

په دې مهال علاؤ الدین ته وخت په لاس ورغی چې غور ډاډ من کړي او د (کشي) د سیمې د جنګیالیو خلکو زرجنګي کـلاوې ویجاړې کړي. له دې څخه وروسته علاؤ الدین د زمینداور، بامیان، تخارستان، ګرمسیر، بست، د مرغاب حوزه، غرجسـتان او تولک سیمې ټولې تر خپل واک لاندې راوستلې. هغه بامیان، تخارستان او بدخشان خپل مشر ورور ملک فخر الدین ته ورکـړې. له همدې نیټې څخه وروسته د بامیان د سیمه ییزو واکمنو لړۍ پیل شوه، چې د خوارزمشاهیانو تر واکمني پورې یې دوام و موند. (وروسته تر فخر الدین څخه د هغه زوی شمس الدین محمد د بامیان امیر شو چې د بلخ ولایت هم ورته د غور د دربار له خـوا ورکړل شو، او غیاث الدین غوري اجازه ورکړه چې ملک شمس الدین توره جنډۍ وروپوي. د هغه زوی او ځای ناستی ملک بهاؤ الدین سام د بامیان له واکمنو څخه تر ټولو نامتو واکمن و چې یو بې تعصبه سړی و او د بیلا بیلو مذهبي فرقو له علماوو سره یـې یو شان چلند کاو. امام فخر الدین رازي د (بهایه) رساله د همدې امیر په نوم لیکلی وه او تاج الدین زوزني ملک الکلام عهـد د همده په دربار کې ژوند کاو. جلال الدین او راسل شیخ الاسلام د هغه د حکمراني د مرکز قاضي و. د هغه د واکمني پـولي لـه

ACKU

کشمیر او کاشغرستان څخه پیل او تر ترمذ او غور پورې رسیدلې. هغه ۱۴ کاله پاچاهي وکړه. د هغه زوی او ځای ناستي جلال الدین علي اوه کاله نوره واکمني وچلوله، تر څو چې د سلطان محمد خوارزمشاه په لاس مغلوب او ووژل شو. همدا مهال د بامیان خزانه لوټ شوه او دغه لړۍ پای ته ورسیده) په هر حال علاؤ الدین جهانسوز چې لکه د روم د لومړۍ پېړۍ امپراتور (نرون) په شان یې د خپل هېواد پلازمېنه سوځولی وه، او لکه د مقدوني سکندر په شان یې غوښتل هېوادونه و نیسي، خپل دوهم مقصد ته و نه رسید، آن دا چې ختیځ ولایتونه یې هم لاندې نه کړل چې مرګ یې را ورسید او په ۱۱۵۵ کې ومړ. ددغه پاچا په مړینه یواځې قرمطیانو وژړل، دا ځکه چې جهانسوز کوم مذهبي تعصب او تقشر (قشر پالنه) نه درلوده، نو ځکه د اسمعیلیه طریقې مبلغینو او استازیو د ایران له الموت څخه آن دده تر دربار پورې ورسیدل چې له درناوي سره مخامخ شول. دوی ته سلطان په خپل قلمرو کې د فعالیت اجازه ورکړه او دوی یې پرېښودل چې همدلته میشت شي، سره له دې چې فقها د سلطان له دغه عمل څخه چې د غزنوي د سلطنت له کړو سره برابر نه و په غوسه شول، خو د غوري دولت له ویرې یې په خوله څه نه ویل. په ۱۱۵۵ میلادي کال کې د سلطان علاؤ الدین له مړینې وروسته دده زوی سیف الدین محمد د خپل پلار د ظلمونو له امله د خلکو د بیرته پخلا کولو په هڅه کې شو او خلکو سره یې ښه چلند غوره کړ، خو د فقهاوو په لاس روزل شوی سړی و، په مذهب کې یې ډېر تشدد او تعصب درلود، نو امر یې وکړ چې د اسمعیلیه طریقې پلویان دي دده په قلمرو کې ټول اعدام شي. ترڅو مهال پورې د غز قبیلو د خراسان د سلجوقیانو دولت له ماتې سره مخامخ کړی واو تر غور، غزني او غرجستان پورې رسیدلي وو. سیف الدین له غور څخه په دفاع لاس پورې کړ او په ۱۱۶۲ کې یې د مرو الرود (مرغاب) او غرجستان په لوري حرکت وکړ، خو د جګړې په ډګر کې د خپل پوځ د سپهسالار (ابو العباس شیش) په غشي د شا له لوري ولګید او مړ شو. په دې توګه د غور لښکر ماتې و خوړه. ابولعباس دغه کار ځکه وکړ چې سیف الدین دده ورور (درمیش) وژلی و. سیف الدین غیاث الدین او شهاب الدین د غور دوه نامتو څېرې د علاؤ الدین د (جیرستان) د کلا له بندیخانې څخه را خلاص کړل، دا مهال ابوالعباس د سیف الدین له وژلو وروسته غیاث الدین ته بیعت وکړ، خو د غیاث الدین له خوا د هغه د تره د زوی په کسات کې ووژل شو.

د سلطان غیاث الدین مهال

غیاث الدین محمد سام له خپل ورور شهاب الدین محمد سام سره اوه کاله د خپل تره جهانسوز په زندان کې د ډېر لږ معاش په اخیستو بندیان وو. غیاث الدین په ۱۱۶۲ کې وروسته د خپل تره علاؤ الدین له وژل کیدو څخه د افغانستان پاچا شوی واو ورور یې شهاب الدین سرجاندار (د محافظ ګارد افسر) و. دغه دوه وروڼه چې د افغانستان ددغې دورې دوه ډېر ځواکمن پاچاهان وو، د خپلې درې څلویښت کلنې واکمنې پر مهال یې د غزنوي دورې له لاسه وتلی پرتم بیرته نوی کړ. غیاث الدین د غور، غزني، کندهار د پوځونو سپهسالاري شهاب الدین ته وسپارله. د بلخ او هرات ولایتونه یې په ۱۱۷۵ کې له تاج الدین اوعلاؤ الدین سنجري څخه او غزني یې په ۱۱۷۳ کې له غز څخه او نیشاپور او مرو یې په ۱۲۰۰ -۱۱۹۹ کې له خوارزمشاهیانو څخه ونیول. همدارنګه د غرجستان، تخارستان، سیستان، مکران، ګرګان، کابلستان او ګردیز ولایتونه هم ټول د غور تابع و ګرځول شول. په ۱۱۷۸ کې ملتان، په ۱۱۷۹ کې پېښور او په ۱۱۸۶ کې لاهور فتح شول. ملک شاه د خسرو ملک زوی د غزنوي لړۍ وروستی پاچا ونیول شو. په ۱۱ کال کې پنجاب ونیول شو او خسرو ملک بندي او په غرجستان کې زندان ته واچول شو او په ۱۱۸۲ کال کې همالته مړ شو.

سره له دې چې شهاب الدین په ګجرات کې له هندوستان سره په جګړه کې د (بیهیم د یوارې) له لاسه په ۱۱۷۸ کې کلکې ماتې سره مخامخ شو، په ۱۱۸۹ کې بیا دهلي ته نژدې له همداسې ماتې سره د راجستان د پتهواري او د دهلي د ګاندي رای له خوا مخامخ شو چې دوه سوه زره سپاهیان او درې زره پیلان ورباندې تحمیل شو، نو ځکه په ۱۱۹۱ کې په یوه بل ستر جنګ کې یې چې یو سل او شل زره سپاره لښکر ور سره و، په دهلي کې یې پتهواري او ګاندي د هغوی له درې سوه زرو عسکرو سره مات کړل. ده په دغه جګړه کې اجمیر، سوالک هانسي او سر سیتي ونیول. په ۱۱۲۹ کې یې بنارس له چیچن رای څخه ونیو او په ۱۱۹۵ کې تر اګرې پورې ورغی. د غور یوه بل والی قطب الدین ایبک لږ وروسته بیا ډهلي ونیو او هغه یې خپل پلازمېنه و ګرځاو. ده او قنوج، نهر واله او بدوان هم ونیول. په دې توګه د سلطان غیاث الدین د سلطنت خطبه د خزر له غاړو د جمنا تر غاړو پورې او له جیحون څخه تر بلوچستان پورې لوستل کیده، له دې وروسته بیا افغاني مسلمانو دولتونو لکه قطبیه، شمسیه، غیاثیه، خلجیه، تغلقیه، خضر خانیه، لوریه، سوریه، بنګریه او کراني د هندوستان په بیلا بیلو برخو کې واک تر لاسه او واکمني وچلوله. او د شپږو پیړیو په ترڅ کې یې د تاریخ په اوږدو کې ددغه لوی هېواد په تمدن او فرهنګ کې نوې پاڼه پرانیستله، چې تشریح کول یې د هندوستان په تاریخ پورې اړه لري.

د غوري دولت ځواک داسې برید ته ورسیده چې سلطان محمد خوارزمشاه وروسته د تکش خوارزمشاه له مړینې څخه سلطان غیاث الدین او شهاب الدین ته (د منهاج السراج په قول) داسې یو پیغام ولیږ: (... زه بنده محمد تکش هیله کوم چې سلاطین دې ما په فرزندي ومني، خو که د فرزندي وړتیا نه لرم، نو غازي سلطان (شهاب الدین) دې زما مور چې خداوند جهان ده، په خپله حباله کې راولي او زه چې محمد یم مادې په خپله فرزندی او بنده ګي و مني، تر څو زه بنده نرۍ د هغه اعلی جناب په نوم فتح او سکه دده اعلی په نوم او خطبه د هغه والا حضرت په نوم کړم او یو له بنده ګانو څخه اووسم...) خود هغه دغه غوښتنه و نه منل شوه، نو د هغو جګړو په ترڅ کې چې د غور او خوارزم ترمنځ راغلې، خوارزمشاه ماتې و خوړ او شمال لویدیځ خراسان یې له لاسه ورکړ، وروسته بیا دده تره سلطانشاه هم د کاشغرستان د فراختائیانو له لښکرو سره په ۱۱۹۱ کې دغوري دولت په وړاندې له ماتې سره مخامخ شو، مقتفی او الناصر د بغداد عباسي خلفا وو هم هر یوه خپل سفیران (ابن ربیع او ابن خطیب) او سوغاتونه د غیاث الدین دربار ته را ولیږل، همدا راز د فیروز کوه له خوا هم د قاضي مجدد الدین قدوه او مولانا سراج منهاج (د طبقات ناصري د مولف د پلار) له خوا ورته کار وشو. په هر حال، غیاث الدین په ۱۲۰۱ کې په ۶۳ کلنۍ کې په هرات کې ومړ او دده پر ځای شهاب الدین کیناست. شهاب الدین خپل پراخ قلمرو په ښه تدبیر سره اداره کړ. هغه د خوارزم له ځواکمن دولت سره د دوستي ژمنه وکړه، دا ځکه چې په ۱۲۰۴ کې خوارزم ته له عسکري یرغلونو څخه ښه پایله نه وه تر لاسه شوې او همدارنګه یې د جیحون تر غاړې (اند خوی سیمه کې) له قراختائیانو او د ماورالنهر له ترکانو څخه چې د نامتو جګړه مار ختایي تاینکو طراز تر مشری لاندې جنګیدل، ماتې منلې وه. سره له دې چې ده هڅه وکړه چې دغه ماتې بیرته جبران کړي، خو د سلطنت دوره یې لنډه وه. په ۱۲۰۵ کې په پنجاب کې د (جود) غره او د (کهکران) بزګرانو او قبایلو د فیوډالی فشار په وړاندې پاڅون وکړ، پنجاب ته په خپله سلطان شهاب الدین له لښکر سره ورغی او پاڅون کوونکی یې و ټکول، خو غزني ته د بیرته راتګ په لاره کې د نیلاب یا جیلم د سیند ترڅنګ د شورشي فدائیانو په لاس ووژل شو او مړی یې د کرمان (اوسنی کرم) له لارې غزني ته راوړل شو او هلته خښ شو. له دې وروسته د غوري لوی دولت مخ په ځوړ شو.

محمود بن غیاث الدین په ۱۲۰۵ کې د خپل تره ځای ونیو، هغه یو عیاش، ډیر مصرفوونکی او بې کفایته و. ده د فیروز کوه خزانه چې له سرو زرو ډک اته سوه صندوقونه یې لرل، ټول یې په عیش او تجمل تش کړل. هغه د جشن په یوه ورځ کې د خپل د

تره ځوی تاج الدین بې وارثه خزانه درباریانو او د فیروز کوه ښاریانو ته وبښله، په داسې حال کې چې دغې خزانه کې د سرو زرو درې، د سپینو زرو همیانی، د سرو او سپینو لوښي لکه غوري، صرامي، تشتونه، څراغونه، کودړې، کاسې او نور وو. فیوډالانو له دغه ډول اداري وضعیت څخه استفاده وکړه، هر یوه په خپله اقطاع او سیمه کې ځان خپلواک کړ، له دې ډلې څخه یوه یـــې د محمود د سلطنت په دوهم کال له غزني څخه پر فیروز کوه یرغل وکړ. نوموړی رکن الدین محمود بن علاؤ الدین نومید، خـــو ناکام شو. د محمود د سلطنت په درییم کال د محمود د پلار د تره زوی اتسز حسین د تاج او تخت د نیولو په خاطر له بامیـــانو څخه خوارزم ته ولاړ او له سلطان محمد خوارزمشاه څخه یې عسکري مرسته وغوښته اوپه فیروز کوه یې یرغل وکړ، خلکو دفاع وکړه او له محمد سره یو ځای شول، په دې توګه د خوارزم او اتسز لښکر مات شو او پلازمېنه بچ پـــاتې شـــوه. دغـــې پیښـــې خوارزمشاه ته دا هیله پیدا کړه چې افغانستان ونیسي او اتسز یې خپل دربار کې ځان سره وساته. یو کال وروسته د خوارزمشـــاه ورور علیشاه فیروز کوه ته پنا یووړه، خو غوري سلطان د خوارزم د سلطان په وینا او وړاندیز علیشاه د فیروزه کوه په (کوشـــک برین) کې بندي کړ. دا هماغه نامتو مانۍ وه چې د هغې پر سر باندې پنځه مرصع د سرو زرو کنګرې وې چې درې درې ګزه لوړ والی اودوه دوه ګزه پلنوالی یې درلود او د دوو طلایي هما مرغانو مجسمې پکې وې چې هره یوه یې د یوه اوښ په اندازه وه.

د علیشاه پلویان د هغه له بندي کېدو څخه خپه شول او په ۱۲۱۲ کې د محمود د مانۍ مخامخ غره څخه غلي او پـــټ را روان شول او دغه مست او مدهوش پاچا یې مړ کړ، په هغه سبا درباریانو د هغه ځای د هغه څوارلس کلن زوی ته چې بهاؤالدین ســـام نومید وسپاره، هغه د شاهي کورنۍ خلک بندیان کړل. ده د علیشاه په ګډون د پلار ۴۵ تنه قاتلین هم ووژل. ســـلطان محمـــود خوارزمشاه لاسوهنه وکړه او علاؤ الدین اتسز حسین غوري یې چې دده په دربار کې و، له تکړه لښکر سره غور ته ولیـــږ او پـــه فیروز کوه کې جګړه پیل شوه. ښار یې په دوو ورځو کې ونیواو علاؤ الدین اتسز پاچا او بهاؤ الدین سام د هغه له مور، ورور او خویندو سره بندي شو او د خپل پلار له خزانې او تابوت سره یو ځای د هرات له لارې د خوارزم پلازمېنې ته ولاړ. اتســـز بـــن جهانسوز سره له دې چې د خلکو د کرکې وړ و، ځکه چې هغه د خوارزم په مرسته غوري دولت له پښو وغورځاو، خو بیا هـــم هغه و کولای شول چې غور کې خپله پاچاهي کلکه کړي. په ۱۲۱۴ کې د غزني واکمن تاج الدین یلدز د نصیر الدین حسین په مشرتوب یو لښکر د اتسز د ټکولو لپاره غورته واستاو، چې د جګړې په ترڅ کې اتسز ووژل شو، په دې توګه د غور حکومت د غیاث الدین غوري د کاکا زوی علاؤ الدین محمد بن ابو علي ته ورکړل شو. دغه وروستی سړی غور د هماغه ۱۲۱۴ کال پـــه پای کې خوارزمشاهیانو ته تسلیم کړ، په خپله خوارزم ته ولاړ اوهلته مړ شو. علاؤ الدین محمد پخوا د نیشاپور حکومت لاس کې درلود، کله یې چې نیشاپور هم خوارزمشاه ته وسپاره او ژمنه یې ور سره وکړه چې هیڅکله به د محمد خوارزمشاه په وړانـــدې تورې ته لاس نه اوږدوی، نو په دې توګه ژمنې او وفاداري په نوم یې هېواد یوه پردي ته تسلیم کړ، خو په واقعیت کـــې لا ډیـــر کلونه مخکې له علاؤ الدین څخه یعنی د کهکران د خلکو له پاڅون څخه وروسته او د سلطان شهاب الدین له مړینـــې وروســـته عملاً د غوریانو دولت نړیدلی و، په دې معنا چې د سلطان یو شمیر افسران لکه په غزني او پنجاب کې تاج الدین یلدز، په سند او ملتان کې ناصر الدین قباچه، په منځني هند او د پنجاب یوه برخه کې قطب الدین ایبک، په لکنهوتي کې غیاث الدین عوض خلجي په بامیان کې غوریه، په سیستان کې ملک تاج الدین او همدا شان په نورو ولایتونو کې نور والیان خپلواک شوی وو، نور نـــو د افغانستان کوم سراسري او مرکزي دولت موجود نه و.

ټولنیز وضعیت

غوري دولت د دولسمې پيړۍ له نيمايي (۱۱۴۸) څخه د ديارلسمې پيړۍ تر پيل (۱۲۱۴) پورې دوام وکړ، دا هغه مهال و چې په افغانستن کې فيوډالي نظام مخ په پرمختګ و. ددغه نظام په دننه کې د بزګرانو د ژوند بده ورځ مخ په زياتيدو وه چې ځينو ځايونو کې بزګري پاڅونونه تر سترګو کيدل. سره له دې چې غوري دولت يو متمرکز دولت و. خو خپل قلمرو يې د سيمه ييزو خانانو او د دربار او شاهي فيوډالانو ترمنځ په تيولو او اقطاع سره ويشلی و. دوی په بيلا بيلو نومونو له بزرګرانو او خلکو څخه ماليات او پيسې اخيستې. له دې پرته د شاهي کورنۍ سردارانو سيمه ييز لوی لوی حکومتونه په خپل واک کې لرل او د خپلې واکمنۍ دننه يې د (ملک) په نوم د خلکو د ژوند او مال پوره واک درلود. دغو شهزاده ګانو او زورورو فيوډالانو د واک د ترلاسه کولو په خاطر يو بل سره سيالی کوله او په جګړه اخته وو، چې ددې په پايله کې مرکزی دولت له پښتو و غورځيد، د بېلګې په توګه وروسته د سلطان شهاب الدين له مړينې څخه ملک رکن الدين له غزني څخه مخ په فيروز کوه يرغل وروړ، همدارنګه ملک اتسز د خوارزمشاه په مرستندوی لښکر د هېواد په پلازمېنه يرغل وکړ، ده د خپل هېواد په پلازمېنه يو ځل بيا يرغل تکرار کړ، تر څو چې د غور دولت ماتې وخوړه. ملک علاؤ الدين هم لومړی نيشاپور او بيا يې په ۱۲۱۴ کې د غور تخت او تاج او ټول افغانستان محمد خوارزمشاه ته ورکړ. ملک نصير الدين حسين غوري خوارزم ته ولاړ او هلته يې خوارزمشاه د غزني د غوري دولت واکمن تاج الدين يلدز پرضد ولمساو او هغه ته يې د غزني د نيولو بلنه ورکړه، تر څوچې خوارزمشاه را ورسيد او له جيحون څخه تر سند پورې يې ټول هېواد ونيو.

په هر حال؛ د غوري دورې فرهنګ او تمدن هماغه د غزنوي دورې د هڅووب لړۍ وه چې دوام يې و موند، خو توپير دا و چې غوري دولت (پرته له سلطان سيف الدين څخه) د غزنوي دولت په شان ډير کلک مذهبي تعصب او تقشر نه لرل او دغوري زياترو پاچايانو در بارونه د بيلا بيلو مذهبونو د علما وو د را ټوليدو ځايونه وو. په اصل کې د غور د واکمنو کورنۍ او پاچايان د (کراميه) طريقې پيروان وو چې دا په خپله د کلاميه د مذهب يوه ريښه وه. د کراميه د مذهب وضع کوونکی ابو عبد الله محمد بن کرام سيستاني و. غياث الدين چې کله پاچا شو، نو له دې امله چې د غور زيات شمير خلکو شافعي مذهب درلود، هغه هم همدا مذهب و مانه، نو له شراب څښلو يې لاس واخيست. دده ورور هم شهاب الدين په غزني کې حنفي مذهب و مانه ځکه د هغه ځای خلک زياتره حنفي مذهبه وو. کرامي علما چې ډير وو، د سلطان د عقيدې دغو بدلولو ته حيران شول، په دې لړ کې د کراميانو لوی امام. امام صدر الدين علي هيشم نيشاپورې چې د افشين د ښار د مدرسې مدرس و، د (غرجستان په مرکز کې)، په خپله يوه منظومه قطعه کې سلطان د مذهب په بدلولو ملامت کړ او نيشاپور ته ولاړ، سلطان په يوه بله قطعه کې هغه را وباله او د عذر په خاطر يې له نيشاپور څخه را وغوښت، يعنی د دوو سلطانانو د مذهبونو بدلون د مذاهبو د آزادي څرګند نه شول. کراميه مذهب له هماغه پيل څخه د افغانستان په شمال او لويديځ کې ډير پلويان و موندل چې مهم مرکز يې نيشاپور و. د سلطان محمود غزنوي پر مهال ددغه مذهب مخکښ په نيشاپور کې ابوبکر محمد بن اسحق و، چې سلطان سره يې روغه وکړه او په اصطلاح سره د زنديقيانو او مرتدانو په ټکولو کې يې له سلطان سره مرسته وکړه، خو سلطان په خپل مذهب کې دومره متعصب و چې نه يې شو کولای خپل دغه نژدې دوست هم و ګوري، نو ځکه يې د هغه پر ځای ابو علي حسن بن محمد د روحانيونو مشر کړ او دغه شخص ابوبکر مصادره کړ او له پيروانو سره يو ځای يې بندي کړ، نور علويان يې بې له قيد او شرط څخه د غزني دولت ته په تسلميدو اړ کړل.

د غوري دورې د وانۍ جوړولو د صنعت د پرمختګ ښه بېلګه د هرات جامع جومات او د جام منار دی. دغه څلي (منار) چې د

مغول له يرغل څخه شل كاله مخكې جوړ شوى و د غوريانو يو ډير پرتمين او عالي يادگار دى چې د معماري له پلوه هيڅ كومــه نيمگړتيا نه لري. د هغې دورې د دري ادب ښه بېلگه چهار مقاله عروضي سمرقندي ده خو گڼ شمير ادبي او هنري آثار او ډيــر ارزښتمن علمي آثار ټول د چنگيز په يرغل كې و سوځيدل او تبا شول، صرف په يوه كتاب كې د (كوشک برين) او (بــاغ داور) نومونه پاتې دي. په عمومي توگه داسې ويلاى كيداى شي چې پشيه وري، فلز كاري او نساجي او نور كارو بارونه پر مخ تللي وو. همدارنگه كرنه او اوبه لگول هم پر مختللي وو. او سوداگري پراخه وه. سره له دې چې خپلواک خــوارزم د منځنــی آســيا د سوداگريزي لارې پر سر پروت و، افغانستان د چين، ايران او همند او مركزي آسيا په لاره واک درلود. او د كابل، بلخ او هرات ښارونه د سوداگري مهم مركزونه په منځنی آسيا كې شمير كيدل.

مرئيبانو په دربار كې ډير اعتبار درلود، آن دا چې د پاچاهي مرتبې ته رسيدل. د بېلگې په توگه سلطان شهاب الدين چې پرته له لور څخه زوى نه درلود، مرئيبانو يې د زامنو حيثيت درلود چې يو شمير يې د ولايتونو واليان او افسران وو او يو وخت همدوى پــه هندوستان كې پاچايان شول. د همدغو په هڅونه محمد عوض او منهاج السراج تذكره لباب الالباب او تاريخ طبقــات ناصــري وليكل. د غوريانو په دوره كې د فيوډالي مناسباتو ټينگښت، د ځمكوال او بزگر ترمنځ واټن زيات كړ او په اكثريــت (بزگرانــو) باندې قشار زيات شو. ښاري منځنی طبقي لكه سوداگر، پيشه ور او نور يو څه هوسا وو.

له نظامي پلوه د غور عسكري تشكيلات، سره له دې چې په سيمه ييزو او فيوډالو بنسټونو يې تكيه كوله، خو بيا هم منظم او قوي و. شهاب الدين د دهلي په جگړه كې يو سل او شل زره سپاره لښكر ځان سره لرل. نظامي علامه دوه جنډې وي چې يوه توره او بله سره وه چې د لښكر دوو خواوو ته وړل كيده. سور څپر د پاچا و او تور چتر د پاچاهي كورنی د ملكانو او د غــور د لويــو واليانو لپاره و. د غور دولت د ژمي او اوړي دوه بيلا بيل پايتختونه لرل يو يې فيروز كوه او بل د داور ښار و. دريــيم مركــز د غزني ښار و چې شهاب د هغه په بيارغاونه كې ډير كار وكړ او د جهانسوز له سوځولو وروسته يې جوړ او د خپلې واكمني مقر يې وگرځاو.

اتم
افغانستان او خوارزمشاهي دولت
(له ۱۲۱۴ څخه تر میلادي ۱۲۱۹ پورې)

خوارزم ايالت د افغانستان د شمال لويديځ په پای او لرې څنډه کې، په اسلامي لومړۍ پيړۍ کې د يوه سيمه ييز حکومت لرونکی و چې د (آل عراق) په نوم ياديد او تر نهمې اولسمې پيړۍ پورې له ساماني دولت سره هم مهاله و. دغه حکومت يو څه خپلواکي درلوده. ددغې لړۍ وروستی واکمن ابو عبد الله محمد بن احمد بن محمد بن عراق و. له هغو څخه وروسته په خوارزم کـې د آل عراق د اميرانو ځای، يوې بلې لړۍ ونيو چې په (آل مامون) سره يادېدل، ددغې لړۍ ډېر نامتو کسان ابو علي مامون بن محمـد خوارزمشاه و چې د ساماني دولت ملاتړ ورسره و او په ۹۹۶ کې مړ شوی و. ددغه سړی زوی ابو الحسن علي و چې د محمود غزنوي خور يې ميرمن وه. د هغه ورور او ځای ناستی ابو العباس مامون بن مامون بن محمد يو علم پالونکی سړی و چې د هغـه مهال د نړۍ ډېر نامتو پوهان لکه ابن سينا او ابو ريحان، ابو سهيلي او ابو الخير خمار د هغه په دربار کې وو، چې د همده په نوم يې علمي کتابونه ليکل د بېلګې په توګه امام ابو منصور ثعلبي د (الطوايف و الظرايف) کتاب د همده په نوم وليک. ابو العباس هم لکه د خپل ورور په شان د سلطان محمود غزنه خور په نکاح کړې وه. هغه په ۱۰۱۶ کې د يوه کورني اړ دوړ پر مهـال ووژل شو. سره له دې چې دده ځای ابو الحارث محمد بن علي بن مامون بن محمد ونيو، خو د غزني سلطان پرينښود، يو کال وروسته يې خوارزم ته لښکر وليږل او هغه ولايت يې افغانستان سره وتاړه، ماموني کورنۍ يې هم غزني ته وليږله، چې له همـدې ورځـې وروسته خوارزم د غزنوي دولت يوه برخه شوه. د غزنوي دولت په پرځيدو او د سلجوقي دولت د را څرګنديـدو پـر مهـال د خوارزم ولايت د افغانستان د نورو شمالي ولايتونو په ډله کې د سلجوقيانو لاس ته ورغی. د ملک شـاه سـلجوقي پـر مهـال (۱۰۷۲ - ۱۰۹۲)د انوشتګين غرجه په نوم يو ترکي ژبي چې د افغنستان د غرجستان اوسيدونکی و، د ملک شاه په درباريـانو کې د خوارزم د (شحنه) په توګه غوره شو، د دغه سړی زوی محمد د سلطان سنجر سلجوقي پر مهال د شمالي افغانستان پاچـا (۱۱۷ - ۱۱۵۷)، د خوارزم والي وټاکل شو. د هغه زوی او ځای ناستي (اتسز) په ۱۱۴۰ کې د خوارزم خپلواکي اعلان کړه. سلطان سنجر د څو څو جګړو په ترڅ کې اتسز ته ماتې ورړکه او ښښنه يې ورته وکړه، بيرته يې د خوارزم حکومت ته مقرر کـړ، خو اتسز غلي نه شو، د غز پوونده قبايل يې د سنجر سلجوقي په ضد ولمسول او هغه يې له پښو و غورځاو. د اتسـز زوي ايـل ارسلان له ۱۱۵۶ څخه تر ۱۱۶۲ پورې پاچاهي وکړه، خو کوم مهم کار يې تر سره نه کړ. سلطانشاه د خپل پلار لـه مړينـې وروسته په ۱۱۶۲ کې پاچا شو او په ۱۱۶۴ کې يې د ترکستان د قراختايي دولت له لاسه ماتې وخوړه. علاؤ الدين توکـوش د هغه ورور د هغه پر ضد را پاڅيد او سلطانشاه يې د غوري پاچايانو دربار ته و ځغلاو او هلته يې پناه واخيسته، خو هغه و کـولای شول چې لږ وروسته غز قبايل له سرخس څخه وشړي او پر نيشاپور واکمن شي. علاؤ الدين تکش له ۱۱۹۲ څخه تـر ۱۱۹۹ پورې پاچا و او د سلجوقي دولت د ايراني خاورې زياته برخه يې خوارزم پورې وتړله. سلطان علاؤ الدين محمـد بـن تکـش د خوارزميانو يو ډېر ځواکمن پاچا و چې د زده کړو لرونکی و. د پاچاهي کلونه يې له ۱۱۹۹ څخه تر ۱۲۱۹ پورې وو. نوموړی

ACKU

د منځنۍ آسیا وروستی او پوره ځواکمن پاچا و چې د چنګیز له یرغل څخه مخکې یې ډیره په چټکۍ د غوریانو دولت په افغانستان کې او د ترکانو دولت یې په سمرقند کې او د قراختیایي ځواکمن دولت یې په کاشغرستان کې له منځه یووړل او په دې توګه یې یوه لویه امپراتورۍ جوړه کړه چې د سیحون له سیند څخه نیولی تر سند پورې او له عراق څخه نیولې تر ارال او عربو سمندرګي پورې پراخه وه. سلطان محمد خوارزمشاه په دې قلمرو باندې قانع نه و، هغه غوښتل تر بین النهرین پورې ورسیږي او په بغــداد کې اسلامي خلافت له منځه یوسي او په خپله د ټولو اسلامي پاچاهانو په سر کې راشي، د خوارزم د دولت دغه هوډ د افغانســتان په نیول کیدو او د غور د خزانو نیول کیدو نور هم لا کلک کړ، دا ځکه چې د غور د پاچاهي له دفترونو څخه د بغداد د خلافت لیکونه په لاس ورغلل چې په هغو کې خلیفه الناصر الدین الله د افغانستان غوري دولت له قراختیایي دولت سره یوه نظامي تړون ته هڅولی و او د خوارزمو په ضد یې لمسولی و، دا ځکه چې بغداد د خوارزمیانو له ورځ په ورځ زیاتیدونکی ځواک څخه په ویــره کې و د او د خوارزمشاه چلند ویرولی و. دا یواځې نه، بلکې خلیفه د حج په لاره کې د سلطان علم د جلال الدین حسن اسمعیلي د علم شاته ایښی و، دا ځکه چې له هغه څخه یې څو فداییان اخیستی وو او په هغو سره یې د سلطان یو کار کوونکی (اغلمــش) په عراق کې وژلی و.

په هر حال؛ همدا چې سلطان محمد د ایران، ماورالنهر او افغانستان له چارو وزګار شو له فقهاوو څخه یې یوه فتوا تر لاسه کــړه او په هغې کې راغلی و چې الناصر الدین البته عباسي خلیفه، له سلطان محمد خوارزم سره چې د اسلام خــدمتګار دی مخالفــت کوي، په داسې حال کې چې اسلامي خلافت د حسیني ساداتو حق دی، خو عباسي کورنۍ دغه حق غصب کړی دی. نو ده دغــه فتوا بهانه کړه او په ۱۲۱۷ کې یې د مسلمانانو خلیفه نوم له خطبې و غورځاو او په خپله له خوارزمي اردو سره یو ځای د بغداد د نیولو په نیت او دخلافت د نړولو په هوډ روان شو، خو ژمي ژر را ورسید او سلطان د ایران په همدان کې کلک ژمي او بــدې یخنۍ او واورې سره مخامخ شو او ډیر عسکر یې مړه شول نو د بغداد له نیولو تیر شو او ماورالنهر ته را ستون شو، چې له یــوه خطرناک دښمن څخه دفاع وکړي، هغه دښمن چې سلطان په خپله هغه جګړې ته اړ ایستلی، د هغه سوداګر او سفیر یــې ورتــه وژلي و، دا ځکه چې سلطان لا یخوا د چین د هېواد د نیولو هوډ درلود او چنګیز یې مخې ته خپل خنډ باله، منهــاج الســراج د عماد الملک تاج الدین له خولې چې د سلطان محمد خوارزمشاه د دربار یو لوی سړی و، لیکي: د چین نیول د ســلطان ډیــر د پاملرنې وړ و، آن دا چې که څومره دده د دربار مشرانو ورته مشوره ورکړه، خو دی له دې فکر څخه نه اوښت او له چین څخــه له راغلیو خلکو او د ترکستان له قصه ویونکو څخه به یې د چین د حالاتو په اړه پوښتنې کولې، په پای کې یې سید اجــل بهــاؤ الدین د سفیر په توګه چنګیز خان ته ور ولیږ. دغه سفیر په لاره کې پیکنګ ته نژدې د طمغاج په سیمه کې د چنګیــز پــه لاس د وژل شویو مړیو د هډوکو غونډۍ ولیدلې او همدارنګه یوه توره اوغوړه ځمکه یې ولیده چې په هغې باندې د وژل شویو خلکــو د بدن غوړي ښکاریدل، همدارنګه دغه سفیر د شمالي چین د پاچا وزیر او زوی ولیدل چې چنګیز خان نیولی وو او د چنګیــز پــه دربار کې بندیان وو، دغه سفیر خپلې لیدنې کتنې سلطان ته وویلې، لکه هماغسې چې د سلطان نظامي څارګر د چنګیز د جګــړه ییز ځواک په هکله په لاندې توګه یو ګزارش سلطان ته ورکړی و: د چنګیز د لښکر هر سرتیري خپله ځان ته جامه جوړ وي او هر سرتیری ځانته وسله جوړ وي، د اردو له څارویو څخه غوښه او شیدي چمتو کوي او خوري یې، لنډه دا چې له اردو څخه بهر هیڅ شي ته اړ نه دي. څاروي یې د پراخه سارا په ونبو او ګیاه ماړه دي، دغه ډول لښکر تل په سختیو کې کلک او پــه نــاوړه حالت کې صبرناک او مطیع وي او که سوبه و مومي هر څه غنیمت کوي او هیڅ ساکښ ژوندی نه پریږدي. خو له دې ټولو سره سره سلطان چې ځان په رسمي توګه په منبرونو او خپرونو کې ځان (ظل الله في الارض) او (ثاني سکندر) بللــی و، او څــومني د

ACKU

سرو زرو عسکري ډول یې ډنګاوه، له خپل دغه خیال او د هېوادونو د نیولو له فکر څخه او د چنګیز د له منځه وړلو لــه پــلان څخه نه اوښت. دا په داسې حال کې چې چنګیز په پیل کې د اسلامي خوارزم له لویې امپراتوري سره د جګړې فکر نــه درلــود، بلکې هغه غوښتل چې د سلطان په سیمه کې سوداګری ته وده ورکړي. چنګیز د ټولو تورکانو او مغلي قبایلو په مطیع کولو سره د سوداګریزو لارو امنیت ښه ډاډمن کړی و، کله چې د ماوراالنهر سوداګریز کاروان له زندیجي رختونو، زري جامو او نورو ښایسته شیانو سره دده قلمرو ته ورسید او دغه کاروان سره یې نامتو سوداګر لکه احمد سمرقندي، احمد خجندي او د امیر حسین زوی ولیدل، نو دوی ته یې ښه راغلاست ووایه، د دوی مشران یې و منل او ښه ګټه یې ورکړه. د هغوی د بیرته تګ پر مهال یــې لــه خپل لوري یو استازی د محمود یلواج په نامه له دوی سره د خوارزمشاه دربار ته ولیږ او له خوارزمشاه څخه یې د دوو دولتونــو ترمنځ د دوستانه اړیکو او سیاسي مناسباتو د ټینګیدو غوښتنه وکړه. خوارزمشاه مثبت ځواب ورکړ او ورپسې جنګیز خان د څلور سوه مسلمانانو او نا مسلمانو سوداګرو یو سوداګریز کاروان جوړ او له پریمانه سرو او سپینو زرو سره یې د خوارزمشاه هېوادونو ته واستاو تر څو هلته سوداګریزه را کړه ورکړه وکړي، خو د چنګیز خان ددې چلند په وړاندې سلطان محمد په (اترار) ســیمه کې د خپل واکمن غایر خان په لاس د چنګیز خان لیږل شوی سوداګریز کاروان له منځه یووړ او د هغوی ټوله شته یې لوټ کړل. کله چې چنګیز له دې پیښې خبر شو، خپل استازی یې د خوارزمشاه دربار ته واستاو او وړاندیز یې وکړ چــې ســلطان بایــد د رسیدلی زیان تاوان ورکړي او قاتل غایر خان ورته تسلیم کړي، خو سلطان لکه د لیونیو په شان د چنګیز خان دغه استازی هــم اعدام کړ، همدا و چې چنګیز له تورانیانو سره را پاڅید او لکه د سیلاو په شان په منځنۍ آسیا را واوښت او د آسیا په لویو ښارونو کې یې د تمدن ټولې نښې له منځه یووړې. د خوارزمو دولت چې د منځنۍ آسیا په وړاندې دروند مسئولیت درلود، د خپلې دندې له درانه بار څخه یې اوږې سپکې کړی او سلطان محمد چې مخکې یې د افغانستان غــوري دولــت، د ســمرقند ترکــان او د کاشغرستان قراخانیان له منځه وړي و، په خپله هم د دغو هېوادو له اداره کولو څخه عاجز او په حکومت کولو کې ناکام شو. په اصل کې دغه جابر او کبرجن سلطان چې د هند، ایران افغانستان او منځنۍ اسیا د سوداګري ټولې لارې یې په واک کــې وې او ددغه هېوادونو د اقتصادي ودې له امله ښه بډای او ځواکمن شوی و، پرته له ځان څخه یې په نړۍ کې بل ځواک نه پیژاند، هغه لویدیځ لوري ته د بغداد خلافت (چې په مسلمانانو کې یې ډیره اغیزه لرله) د ځان په وړاندې ولمساو او په ختــیځ کــې یــې د تورانیانو سارائي امپراتوري په هیڅ و ګڼله.

په داسې حال کې چې دده د پراخه قلمرو دننه هم ټولو خلکو دده له خپلسری اداري څخه کرکه درلــوده او خپــه وو. د هغــه حاکمانو به په سیمو کې په ظلم سره واک چلاو او خلک د مالیاتو له درانه بار لاندې او د فیوډالانو تر زور لاندې او د مــامورینو د ظلم له کبله زپ زپ شوي و او چارواکو او فیوډالانو خپل عیش او نوش کاو. سلطان بیخي د خلکو په زور عقیده نه درلوده او د پاچاهي چلولو لپاره یې یواځې د عسکرو په زور ډډه لګوله. د سلطان مور، (ترکان خاتون) (چې د ختای د حاکم قدر خان لــور وه) د خپل زوی د دولت دننه یوه بله ځانګړې خپلواکه دستګاه درلوده چې په لږ تیروتنې سره به یې خلک او آن دا چې د قلمرو دننه سیمو سیاسي یرغملان په سیند کې ډوبول. د بېلګې په توګه د طغرل سلجوق دوه زامن او د بلخ پخوانی والي عماد الدین او د هغه زوی بهرامشاه یې په اوبو کې ډوب کړل همدارنګه د ترمذ والي او د بامیان والي علاؤ الدین، د وخش والي جمال الــدین عمر د سقناق دوه زامن، برهان الدین محمد صدر جهان او د هغه ورور، فخر جهان او د هغه دوه زامن امن ملک الاسلام او عزیز السلام او نور یې له منځه یووړل. میرمن ترکان خاتون خپله قبیله (قنقلي ترکان) د هېواد په سراسر کې خلاص مټ پریښی وو چې د هیڅ ډول ظلم او تیري څخه یې ډډه نه کوله او له هیچا یې سترګه نه سوځیدله. خلکو به هغوی (اعجمیان) بلل او د هغــوی د

تیریدو پر مهال به یې لاره پرېښوده او لرې به تښتیدل او چیرته به په کلاوو کې پټیدل ترڅو د هغوی له لوټ څخه ځانونه وساتي.
له دې پرته د سلطان چلند د قلمرو دننه دده له مور سره په تضاد کې و نو دغه ډول چلند ټول عمومي نظم ته خنډ اچاو، د بېلګې په توګه سلطان چې په ټول هېواد کې د پاچا له زور پرته بل هیڅ زور نه پیژاند، په ټولنه او دولت کې یې د روحانیونو اغیز هم نــه خوښید او هڅه یې کوله چې هغوی هم له منځه یوسي، حال دا چې ملکې ترکان د روحانیونو په زور ډډه لګوله او د سلطان پــه وړاندې به یې د هغوی ساتنه او ننګه کوله، په دې توګه د خوارزمشاهیانو د پاچاهي په ګیډه کې یو بل خپلواک ځواک د ملکې له خوا را منځته شو او دغه ځواک د سلطان اقدامات په اوبو لاهو کول، په دې توګه د دولت ډیر کار کوونکی او لوړ رتبه مامورین له ستونزو سره مخامخ کیدل او له دولت څخه یې کرکه پیدا کیده، آن دا چې دوی چنګیز خان ته مخ واړاو.
سلطان له ظاهري ډیر اوچت پرتم سره سره له معنوي پلوه یو ضعیف او خرافاتي سړی و، هغه په فال اچولو، ټوټکواو د منجمینــو او ستورو پیژندونکو په خبرو عقیده درلوده په دې توګه د عمل په ډګر کې ددغو خلکو منفي اغیزې لاندې راغی او پښــه یــې ونښوییده. سلطان به په افغانستان کې د سپینې او تورې دوو پیشګانو له جګړې څخه د چنګیز خان په وړانــدې خپلــه ماتــه او بریالیتوب د فال په بڼه کوت، کله چې دده سپینه پیشو چې ځان یې ګڼلی وه ماتې و خوړه، نو په دې عقیده شو چې چنګیز خان په ده باندې بریالی کیدونکی دی. همدارنګه ده یوه شپه په خوب کې ولیدل چې یو شمیر د ګیدړو ویښتانو لرونکی خلــک ژاړي، نوده ددې خوب تعبیر داسې وکړ چې مسلمانان به د چنګیز په وړاندې له ماتې سره مخامخ کېږي. د دربار ستورو پیژندونکو ورته وویل چې: (... د طالعو له درجاتو څخه نیکمرغی تللې، نحوس (بد مرغی) راغلی او دغه بدلون به په تیاره بدل شــي. د دښــمن (چنګیز) په وړاندې احتیاط په کار دی، اقدام باید و نه شي...) په دې توګه د خوارزم ور وست دولت او موهوم پرست او خرافي سلطان په دغه ډول روحیاتو سره د یوه ځواکمن دښمن په وړاندې نه شو دریدلای. چنګیز خان په ۱۲۱۸ م کال کې د مغلــو، د بودایي او نستوي ترکانو، ایغورو، قرلق، المالیق او د بالیغ او المالیغ مرستندویو ځواکونو په ګډون له یوه لوی او ځواکمن لښکر سره مخ په خوارزم حرکت وکړ چې ایدي قوه او سقناق تګین هم ورسره وو. د خوارزم سلطان له نیشاپور څخه سمرقند ته ورغی او د بخارا له لارې د سیحون په لوری ولاړ، خو د لارې په اوږدو کې یې هم د عیش او عشرت او څښلو له عادت څخه څه کم نه کړل. دغه ځواکمن پاچا کله هم له ماتې سره نه و مخامخ شوی. نو چنګیز ورته هیڅ هم نه ښکاریده. د مغلو قوماندانان (یمه) د خوارزمیانو له اټکل څخه ډیر لرې چې د سیحون غاړې یې نیولی وې، له کاشغر څخه فرغانې ته ننوتل، نــو د ســیحون جبهــه د فرغانې ملاتړ کولو ته اړه شوه. مغلو له دغه فرصت څخه ګټه پورته کړه او د بالخاش له سیمو یې یرغل پیل کړ. سلطان له هغوی سره د قیلي او قمیچ د سیند ترمنځ مخامخ شو، خو د مغلو ځواکونو د سلطان د لښکر کیڼ اړخ مات کړاو د ټول لښکر د مــاتې ګواښ یې وکړ. د سلطان د زوی، جلال الدین تر قوماندې لاندې عسکرو و کولای شول چې ددغې ماتې مخه ونیسي، خو سلطان لاس له پښو خطا کړ او بیرته ستون شو، هغه له یو ښار څخه بل ته پرته له جګړې څخه په تیښته کــې و، د مــاورالنهر خلــک د تښتیدونکی او ویریدلی شهنشا له تیښتې په حیرت کې وو سره له دې چې څلور سوه زره عسکر ور سره وو، دا ځکه چې ددغــه سلطان هغه ظلم او لوی نوم چې له سیحون څخه تر عراق پورې یې واک درلود نوموړی د خلکو په ذهن کې د یو ډیر غټ انځور لرونکی جوړ کړی و، پاچا هم د خپل معنوی ضعف د پټولو په خاطر خلک د دښمن د لښکر د قوت او کثرت څخه ویــرول او ویل یې چې د کلاوو کلکول او د ځان ساتنې لپاره هڅې بې ګټې دي.
د سلطان دغو خبرو او کړو وړو د خلکو زړونه مات کړل او جبهه له دننه څخه ماته شوه. خپلسري پاچا د جلال الدین او د اردو د افسرانو هغه وړاندیزونه رد کړل کوم چې هغوی ده ته ویل چې باید له ښارونو څخه قدم په قدم باید دفــاع وشــي او جنګــي

ACKU

کلاوې بايد کلکې شي او په خپله پاچا دی د چنګيز د مخنيوی لپاره مخته شي. د خپل ځان سره هغه لښکر چې درلـــود يـــې د ماورالنهر څخه د دفاع په پلمه وليږل. د خوارزم پلازمېنې ته يې امر وکړ چې شاهي کورنۍ دې ايران ته وليږي. نظامي ســـردارانو بيا وړانديز وکړ چې د ماورالنهر غلطي دفاع ماورالنهر دښمن ته تسليم کړ. بايد ټول پوځ له ماورالنهر څخه افغانستان (خراســـان) ته را وګرځول شي او د جيحون غاړې بايد د نيزې په څوکو په دفاعي خط واړول شي. تر څو افغانستان او ايران له لاســـه و نـــه وځي، په وروستي پړاو کې دې په غزني کې مرکزيت جوړ شي او د زړورو خلکو په مرسته دې دفاع تـــه دوام ورکـــړل شـــي، هندوستان به هم وروستی سپر وي، خو سلطان و نه منله او د نخشب او ترمذ له لارې د بلخ ښار ته راغی او بې له ځنډ مـــخ پـــه نيشاپور روان شو. جلال الدين ژمنه وکړه چې که اردو ده ته وسپارل شي په شمال کې به د چنګيز خان مخه ونيسي او په کلات کې بې د اردوګاه د جوړولو نظريه هم رد کړه او له نيشاپور څخه ری ته روان شو. په هغو ورځو کې چې هغه په نيشاپور کـــې و، ټولې ورځې يې په عيش، څښلو، سرود او ساز او د ښځو د جامو په جوړولو او د سندر بولو ښځو په سينګار تيرې کـــړې او پـــه دربار کې د تدبير او تورې د خاوندانو پر ځای د نشاط او عشرت پلويانو ځای ونيو ترڅو خلک اړ وتل چې د خراسان د وزيـــر مجير الملک د کور مخې ته ور ټول شي او د وزير له نه کار کولو څخه شکايت وکړي او د کارونو د ځنډ او ځنډ په هکله عرض ورته وکړي. هغه ورته ځواب ورکړ چې ستاسي شکايت سم دی، خو زه څه نشم کولای ځکه چې د سلطان امر واجب دی او زه د سندربولو ښځو په خوراک برابرولو او هغوی ته د جامو په جوړولو بوخت يم، تر څو دغه چارې بشپړې نه شي له نورو چـــارو څخه منع شوی يم (جهان ګشای جويني - دوهم ټوک). سلطان له رې څخه په منډه د همدان په ديرش فرسخه واټن کې فـــرزين کلا ته ولاړ. د سلطان بل ځوی رکن الدين له ديرش زره عسکرو سره مشوره وکړه چې په (شيران کوه) کې سنګر و نيســـي او د (هزار اسپ) د سيمې ملک د لس زره ساتونکو د را ټولولو ژمنه وکړه، خو سلطان و نه منله او خپل حرم يې د خپل دريـــم زوی غياث الدين سره يو ځای تاج الدين ته په قارون کلا کې واستول او خپله د بغداد په نوم سرجاهان کلا ته ولاړ او بيا له هغه ځايـــه ګيلان او بيا اسپيدار ته ولاړ په پای کې يې له دابوبي څخه د آبسکون ټاپو ته پنا واخيسته. لږ موده وروسته په قزوين کې د هغـــه ځای يو بل ټاپو ته ولاړ چې هلته ډير ژر په ١٢٢٠ کې د معدې د ناروغي او د اعصابو د ګډوډې له امله مړ شو.

جلال الدين امر وکړ چې د مازندران واکمن دی د هغه مړی په (د ماموند) کې د (اردهين) کلا ته يوسي او هلته دې خښ کړي، د شهزاده جلال الدين له غايب کيدو څخه وروسته د دښمن لښکرو د سلطان هډوکې له قبر څخه را وويســـتل او د چنګيـــز زوی (اوګدای) ته يې وليږل، هغه امر وکړ چې هغه و سوځوي او ايرې يې باد يوړي، په دې توګه په ختيځ کې يو لوی دولت له پښـــو ولويد او د منځنۍ آسيا په تاريخ کې يو بل نوی څپر کې پرانيستل شو. د پلار له مړينې څخه وروسته جلال الدين چې نور يـــې د پلار اطاعت کول په غاړه نه و د افغانستان پر خلکو باور وکړ او د دفاع لپاره ډير زيات خلک د هغه پر شاوخوا را ټول شول او د افغانستان د ساتنې لپاره جګړه پيل شوه. خو په ١٢٢١ کې يې د چنګيز خان ځواک ته د پروان په سيمه کې ماتې ورکړه، خو کار له کاره تير و، د دښمن بې شمېره ځواکونو ټول ماورالنهر او شمالي افغانستان نيولی و او آن د ايران دننه هم ننوتلی و او دا وخت د هېواد زړه ته را رسيدلی و او مخ په ختيځ روان وو. جلال الدين د يوې پريکړونې جګړې په خاطر مخ په غزني روان شو، او يوه لويه اردو يې جوړه کړه، په داسې حال کې چې په پروان کې د دښمن پر پوځ دده بری د شمال ټول ولايتونه پر دښمن بانـــدې د بري او د شمال ولايتونو د بيرته تر لاسه کولو لپاره پاڅون ته و هڅول، ددې په وړاندې چنګيز خان چې د افغانســـتان د خلکـــو لومړی ګوزار يې په پروان کې خوړلی و را و پاراو او امر يې وکړ چې فتح شوي ښارونه دې ونړول شي او خلک دې ډلـــه ډلـــه وووژل شي. په همداسې يو حال کې د غزني په لښکر کې دننه د بې اتفاقي اور ولګيد جلال الدين چې د چنګيز د راتګ په تمه و

دې ته اړوت چې مخ په ختیځ روان شي او د اردو او پوځ د بیا جوړولو په فکر کې شو، خو چنګیز چې د بامیان له نړولو وروسته په جلال الدین پسې و، پنځلس ورځې وروسته غزني ته ورسید، هلته یې د نړولو وخت و نه موند، آن دا چې د ډوډۍ وخت هـــم ورته برابر نه شو په ګړندي ډول مخ په ختیځ په جلال الدین پسې روان شو. جلال الدین د سند تر غاړې د دښمن د ځواکونو لـــه خوا کلا بند شو، خو په زړورتیا سره یې د دښمن کلابندي ماته کړه او له سند څخه پورې وت، دښمن تر پنجاب پورې جلاــل الدین پسې و، خو هغه یې و نه موند، له هغه وروسته جلال الدین په پنجاب او ایران کې ډیره هڅه وکړه، آن آذر بایجان یې بیرته ونیو او د خپل دولت لنډ مهاله پلازمېنه یې جوړ کړ، خو ګټه یې و نه کړه، دا ځکه چې د چنګیز امپراتوري ټوله آسیا خوځولې وه او جلال الدین یې لټاوه. په ۱۲۳۰ کال کې د چنګیز د ځای ناستي (اوکتای خان) لښکر له خوا جلال الدین د ایران په وروستۍ جګړه کې له ماتې سره مخامخ شو او کردستان ته وتښتید. دغه زړور سړی د تل لپاره هماالته د خلکو له سترګو پټ شو. د پروان له جګړې څخه وروسته د جلال الدین شاته تګ او غزني ته تګ او بیا له غزني څخه سند ته د تګ پر مهال د خوارزم شاه سلطان محمد د پوځ یو تکړه افسر (براق حاجب) په کرمان ولایت لښکر ورووست، په ۱۲۲۲ کال یې هلته یو لنډ مهال حکومت جـــوړ کړ چې اته تنه تر ۱۳۰۳ کال پورې هلته په واک کې شول. براق داسې یو چلند غوره کړ، چې نه یوازې د مغلو له یرغل څخـــه بچ پاتې شو، بلکې او کتای خان هغه ته مغلي لقب (قتلغ خان) هم ورکړ، همدارنګه ددغه سیمه ییز حکومت کورنۍ له مغلو سره په خپلوي کولو سره د هغوی د پام وړ و ګرځیدل، آن دا چې ددغې کورنۍ دوه تنه ښځې (قتلغ خانم او باد شاه خاتون) د کرمان چارواکې شوی. په پای کې دغه سیمه ییز حکومت د ایران د مغولي پاچا (الجایتو خان) پر مهال و پرځید او الجایتو د کرمـــان د حکومت چارې ملک نصر الدین محمد بن برهان الدین غوري ته وسپارلې. له هغه وروسته تر ۱۳۳۹ کـــال پـــورې د کرمـــان د حکومت چارې د ملک نصر الدین غوري د زوی قطب الدین نیکروز په لاس کې پاتې شوی، په ۱۳۴۰ کې حکمران ال مظفـــر فارس (مبارز الدین) کرمان له قطب الدین غوري څخه ونیو، په دې توګه محلي حکومت پای ته ورسید.

ACKU

اتم څپرکی

د اسلام له خپریدو څخه د چنګیز تر یرغل پورې د افغانستان اوضاع

لومړی
ټولنیز طبقات

په دریمه او څلورمه پیړۍ کې د کوشانیانو د دولت له نړیدو وروسته، افغانستان په یوه مخ په ځوړ اقتصادي او کلتوري حالت کې و، یعنی کله چې د مرئیتوب نظام د له منځه تګ په حال کې و، نو هېواد د فیوډالیزم لومړي پړاو ته ور ننوت، د اسلام د راتګ پر مهال عربو سوبمنو په افغانستان کې نیول شوې کرنیزې ځمکې د بیت المال مال وباله، بیا یې د ټاکلو مالیاتو په ورکولو سره د فیوډالانو، سیمه ییزو لویو کورنیو او عربانو په واک کې ورکولې. ددغه چلند پایله د فیوډالي مشروط ملکیت د سیستم ټینګیدل و. یعنی فیوډالي اقتصادي او ټولنیز جوړښت چې له اسلام څخه مخکې را پیل شوی و، د اسلام په دوره کې مخ په بشپړیدو شو. سره له دې چې اسلامي لارښوونو پخوانۍ طبقه بندي او امتیازات منع کړل او خلک یې د قانون په وړاندې مساوي ګڼل، خو په عمل کې له اقتصادي او سیاسي پلوه واکمن قوت او اشرافو او سیمه ییزو خانانو ممتازه طبقه جوړوله. همدارنګه له حقوقي پلوه د ښځې او نارینه او آزاد او مرئیي ترمنځ توپیرونه لیدل کیدل، چې ورو ورو د قانون په وړاندې د خلکو مساوي والي چې د نسب د تړاو له امله په دوه برخو وویشل شو: شریف النسب او عام الناس له منځه ولاړ. توپیر د نسب له مخې له منځه ولاړ خو دولت د خلکو عدم تساوي د شتمنې، نژاد، کورنۍ، شغل او پیشې له مخې خپل نصب العین باله، نوله دې امله چې (د سطنت الهی حق) فرضیه باندې عقیده موجوده وه، نو ځکه د هغه اتباع، یعنی ټولنه بې له هواو نه څخه د پاچا فرمانبردار وواو ځواکمنه او فرمان چلوونکې طبقه هم د خپلو اعمالو له امله فقط په بله دنیا کې ځواب ورکوونکی اود خدای په نزد مسئول وو او بس.

په هر حال؛ د عربو له نیولو وروسته او د اسلام په راتګ پسې په افغانستان کې سیمه ییزو فیوډالانو ورو ورو په خپله سیمه کې د عباسي عربي اداري کې دننه واک و موند او له عربي واکمنو سره په ګټو کې شریک شول، خو د ملت او خلکو د مالیاتو بار لا دروند شو، له همېد امله و چې په عباسي دوره کې په شمال ولایتونو کې او د هېواد په لویدیځ کې د خلکو پاڅونونه زیات شول او دغو پاڅونونو زیاتره اقتصادي بڼه درلوده چې هم د عربو پر ضد او هم د سیمه ییز خانانو پر ضد وو، حال دا چې مخکې تر هغه د (امویانو پر مهال) دغو پاڅونونو زیاتره سیاسي بڼه درلوده او د خپلواکی د ترلاسه کولو په موخه وو او د عربو د واک د لرې کولو لپاره تر سره کیدل. د اسلام له خپریدو وروسته د چنګیز تر راتګ پورې د افغانستان دخلکو ټولنیز مهم جوړښت د دریو طبقو پر بنسټ ولاړ و: لومړی طبقه فیوډال (اشراف او ملاکان یا ځمکوال او روحانیون) وو، چې حاکمه ځواک و، دوهمه طبقه منځنی ښاري طبقه وه (سوداګر، مامورین او پیشه وران)، دریمه طبقه بزګران وو. په افغانستان کې فیوډالي سیستم له اوومې پیړۍ څخه تر دیارلسمې پیړۍ پورې چې مغل راغلل، کلک شو، ښکاره خبره ده چې دې سره یو ځای د بزګرانو ژوند وار په وار تریخ شو او له دوی څخه په بیلا بیلو نومونو مالیات او عوارض اخیستل کیدل. په دغو دورو کې لومړی طبقه د زیات شمیر ځمکو، څارویو او شتمنۍ لرونکی و چې هم یې ثابته شتمني درلوده او هم یې ناطقه شتمني درلوده او دوی له مالیې ورکولو او

ACKU

بیګار څخه هم معاف او د سیاسي لوړ امتیاز لرونکي او په خپله سیمه کې د قضایي واک لرونکی هم. دوی ښاري کلتور هم درلود چې ښه هوسا ژوند یې درلود. په افغانستان کې د مرئیانو سوداګري هم حاکمه طبقې پورې اړه درلوده. دوی هر یوه له لسو څخه نیولی تر سلو پورې مرئیيان او وینځې درلودې. لویو وزیرانو او افسرانو له سلو زیات مریيیان لرل. د سلطان محمود وزیر حسنک شپږ سوه تنه مرئییان لرل، چې په نیشاپور کې یې د هغوی د اوسیدلو لپاره یوه لویه ودانۍ جوړه کړې وه. د پاچا د مرئییانو شـــمیر تر څلو زرو تنو پورې رسید. د مرئییانو سوداګرو به په دغو مرئییانو ډیرې ګټې کولې. دوی به ترک غلامـــان لـــه کاشغرســـتان، ماورالنهر د سیحون له پورې غاړې او تلغار (دولګا سیند ترڅنګ) څخه را وستل او له دې ځای څخه به یې له سوداګریزو مالونو سره یو ځای ایران او نژدې ختیځ ته وړل. دولتونو به ددغو امتعو ډیر ښه هر کلی کاو. دربار به زیاتره د ځآن د ساتلو په خاطر د مرئییانو له ګارد څخه کار اخیست. همدارنګه دربارونو یو بل ته د باج او سوغات په لیږلو کې دغه شریف جـــنس د څـــارویو او نورو اجناسو په لومړي ردیف کې لیږل. په ښارونو کې د مرئییانو له سوداګرې پرته یو بل ډول دلال مریي هم و چې د دوهم لاس جنس په توګه به د مرئییانو او وینځو له سوداګرو څخه پیرودل کیدل او بیا به په کورونو کې روزل کیدل. دوی ته بـــه ســـندرې ویل، خذمت کول او سواد هم ورښودل کیدل، بیا به په ډیره لوړه بیه د هېواد پر لویانو پلورل کیدل او له دې لارې به یې ګټـــه کوله، خو دا د کرکې وړ وو. د بېلګې په توګه یو دا ډول سوداګر ابو القاسم رازی نومید، چې په نیشاپور کې اوسید او دغه کار یې پیشه وه، د سلطان محمود ورور امیر نصر د هغو وینځو په بدل کې چې ده ورته وړاندې کړې هغه ته یوه لونګۍ او یـــو څـــه انعامونه ورکړل، هغه دا ټول د نیشاپور خلکو ته و ښودل اوهغه ته ورکړل شوی عنایت نامه خلکو ته ولوستل شوه او وروسته لـــه دغې پیښې به ابوالقاسم لکه د اشرافو په شان په یو آس سپور و او شاطر به یې رکاب نیولی و، خلک به د هغه درناوي ته حیـــران وو او راز راز خبرې به یې پسې کولې. قاضي بوالهیشم نیشاپوري هم یوه ورځ په غوسه شو او ابوالقاسم ته یې وویل: په یاد ولره چې قواده ګی (دلالی او بې غیرتي) تر قاضي توب څخه غوره ده. بوالمظفر برغشي چې د سامانیانو یو پخوانی وزیر واو په نیشاپور کې اوسید، د کنیزانو یعنی وینځو د سوداګر له لیدلو وروسته دومره زړه ماتې شو او کله یې چې د هغه شاطر ولید نو ډیر ژر یـــې خپل شاطر و شاړه. کله چې غزنوي محمود له دغو خبرو څخه خبر شو، خپل ورور یې ښه ملامت کړ او خپلو زامنـــو تـــه یـــې نصیحت وکړ چې د غاشیه کښلو په برخه کې اداب په پام کې ونیسي. دغه کیسه دا څرګندوي چې فیوډالانو او اشرافو سوداګر له ځان سره برابر نه ګڼل. دوهمه طبقه په ښارونو کې په ډاډه ژوند کې اوسیدله. دوی په کلتور کې او په تمدن کې برخه درلوده او خپل صنفي او سوداګریز مالیات یې دولت ته ورکول. ښاري صنعت کارانو خپلې صنفي اتحادیې درلودې او هر صنعت خپـــل مالیات دولت ته ورکول. په کلیو کې ډیر لږ شمیر صنعت کاران وو چې د فیوډالانو او بزګرانو اړتیاوې یې پـــوره کـــولې لکـــه ترکاڼ، پیښ، ګنډونکی، اوبدونکی، ټتار، بنا او نور. دریيمه طبقه زیاتره د ملت اکثریت و چې هغه بزګران وو چې دوی په کلیـــو کې په ختینو کورونو کې اوسیدل یا یې هم په دښتو کې کیږدۍ درلودې. د دوی کار کرنه او څاروي روزنه وه چـــې مـــدني او کلتوري وسایل یې په واک کې نه و. په عمومي توګه بې سواده وو. مالیات، بیګار، سیورسات، د جګړې پر مهال جنګ ته تګ او د فیوډالانو شخصي درنو کارونو ته تګ د همدوی پر غاړه وو. دوی ته د نړۍ د تمدن ښه بېلګه (خان) او د کلتـــور ښـــه نښـــه (جومات) او (ملا) و. د ملا ښوونې هم ټولې شفاهي وې چې یواځې یو څو ټکی وعظ او نصیحتونه وو،. په دغو دوعظونـــو کـــې حلال او حرام پیژندل و او اندرز او نصیحت پکې شامل و چې خلک له نړۍ او هیلو څخه زړه وشکوي او په بله دنیـــا بانـــدې راضي وي. په سختیو کې صبر وکړي او فقط د اسلامي دولت اطاعت وکړي. ددغو ټولو تلقیناتو پایله دا وه چې خلک پیښنو ته تابع وي، توکلي عادت شي، او په ټول ژوند کې مطیع وي. همدا و چې ژوند په یوه حال کې ولاړ و او د هـــر ډول بـــدلون او

تحول مخه نيول کيده. د افغانستان په فيوډالي سيستم کې د پاچا له ځواک سره د فيوډال واک سرچپه انډول درلود، د يوه دروند والي د بل سپکوالي و، خو د پاچا او مرکزي دولت پله د فيوډال په پرتله تل درنه وه. د افغانستان دولتونو چې د عربو د واک موندلو د مخنيوی لپاره مرکزيت موندلی و، د روحانيونو او فيوډالانو په سر کې و. لاسپوڅي روحانيون د پاچا د درنښت ستايوال وو او فيوډال به هم د پاچا رکاب مچاوه، له دې پرته په اسلامي تعليماتو سره بزګر خپلواک ژوند کاو او قانوناً له ځمکې سره يې هم تړاو نه درلود، خو عملاً د ژوند تيرولو او اوسيدلو لپاره بې ځمکې چاره نه وه. د شغل غوره کول، تحصيل او پيشه زده کول او په لوړه طبقه کې شموليت ممکن و، آن دا چې مرئييانو چې زياتره په ښارونو کې ژوند کاو او په کورونو کې به په خدمت بوخت وو، کولای شول چې خپل ژوند کې ټولنيز پرمختګ وکړي. زيات شمير داسې مرئييان ول چې افسري، فرماندهي او آن پاچاهي ته رسيدلي وو. د همدغې نسبي آزادي پايله وه چې د افغانستان خلک د اسلام په دوره کې وتوانيدل چې په لسګونو او سلګونو پوهان په ټولو علمي او فني څانګو کې ولري او په سياست او نظام کې هم ښې وتلې څيرې ولري.

فيوډال د بزګر له کار او له ځمکې څخه ډيره ګټه اوچتوله. کوچنی ځمکوال، بزګر او صنعتګر به د هغه تر اطاعت لاندې وو. د فيوډال مشرتوب ميراثي و چې د پاچا د منشور له مخې تائيد او د منلو وړ ګرځيد. لوی روحانيون لکه د فيوډالانو په شان شتمن او د ځواک لرونکی ول. هغه مهال د افغانستان اقطاع لرونکی لوی فيوډالان به له سلو تنو کم او منځني فيوډالان چې د تيول لرونکی وو له زرو تنو څخه کم وو. دغو فيوډالانو کې يو شمېر و چې د هنر او ادب ملاتړ يې کاو او عام المنفعه ودانۍ يې جوړولې. د بېلګې په توګه ابو الفضل سوری د غزنوي دورې په خراسان کې يو د ديوان لرونکی و چې د خلکو وينې يې څېښلې او د څلور ميليونو درهمو په بيه يې سوغاتونه پاچا ته ليږل او پنځه سوه ځلې يې د غزني سلطان ته دا ډول سوغاتونه ورکړی وو او لمونځونه به يې کول او زيارتونه يې جوړول، بندونه يې جوړول او له خلکو څخه به يې کلی يې پيرودل او بيا به يې وقف هم کاو. همدغه سړی په طوس کې د علی بن موسی الرضا په مزار ودانۍ جوړه کړه او د فراه او نسا ترمنځ لاره کې يې پړاوونه جوړ کړل. سوداګرو هم د عامه ودانيو په جوړولو کې له فيوډالانو سره سيالی کوله. د بېلګې په توګه همدا د غزنويانو پر مهال يو سيلاو راغی او د غزني په ښار کې يې د باميان په نوم يو پول يووړ، ډير ژر د غزني يو سوداګر چې (عبويه) نوميد يو طاقه ښايسته او کلک پول يې جوړ کړ چې بيهقي د هغه يادونه او ستاينه کړې ده. بو الحسن عراقي د مسعود د مهال منشي د مشهد وچ شوی کاريز بيا روغ او اوبه پکې و بهيدې او يو داسې کاروان سرای يې جوړ کړې چې نوم يې درلود او يو کلی يې و پيرود او د کاريز او کاروان سرای د ساتلو په خاطر يې في سبيل الله وقف جاري کړ، په داسې حال کې چې خپل کلی کې يې د ديوان له لارې پيسې ټولې کړې وې او څو څو ښځې او ودونه يې کړې وو، آن دا چې يوه سندر بوله ښځه يې هم وکړه، چې دا مهال دده نورې ښځې د کسات اخيستو په نيت را پاڅيدلی او په زهر جنو خوړو يې هغه ووژله. په دې توګه د افغانستان د هغه مهال فيوډاليزم د اروپا فيوډاليزم سره توپير درلود. په دې معنا چې د اروپا فيوډالان تر پاچا هم ځواکمن وو او يو شمېر (سينور واسالان) د پاچا په رعيت کې نه راتلل. د اروپا دولتونه لا په هغه مهال کې متمرکز نه و. په يوولسمه پيړۍ کې لا هم ايټاليا کليسا ته تابعداره او ور پورې تړلې وه چې د پاچايانو لرې کول او کينول يې هم په واک کې و. ايله په همدې پيړۍ کې انګلستان وکولای شول چې د يوه واحد دولت لرونکی شي، فرانسه له سياسي او اقتصادي پلوه فقط په پنځلسمه پيړۍ کې و توانيده چې متحده او يو موټی شي. جرمني لکه د فرانسې په شان په بيلا بيلو سيمو او خپلواکو دوک ميشته سيمو ويشل شوی وه. د اروپا بزګر زياتره د سرف بڼه درلوده چې د ځان او مال واک يې د فيوډال په لاس کې و. په افغانستان کې سره له دې چې پاچاهان تر سيمه ييزو فيوډالانو ځواکمن او د زيات واک لرونکی وو، خو د دولتي واک پر سر د فيوډالانو ترمنځ سيالۍ تر ډيرې مودې پورې روانې وې.

دوهم

اقتصاد

د افغانستان د اقتصاد بنسټ پر کرنه ولاړ و. له اسلام څخه پېړۍ پېړۍ مخکې په افغانستان کې کرنې ښه پرمختګ کړی و او څاروي روزنې د خلکو ژوند ښه ډاډمن کړی و. په دې دوره کې د افغانستان کرنې او مالداري وده وکړه، او د ابو لګولو وسایلو ترقي کړې وه. ویالې، کانالونه او د اوبو بندونه جوړ شول، د اوبو ژرندې، بادي ژرندې او ارهټونه جوړ شول، د کرنیز کار وسایل له لرګي او وسپنې څخه جوړېدل. د افغانستان طاهري، صفاري، غزنوي اوغوري دولتونه ټولو د کرنې په پرمختګ کې پاملرنه وکړه، دا ځکه چې د دولت تر ټولو ثابت عواید کرنیز مالیات وو. بې روزنه هم ښه د پرمختیا په حال کې وه. د هېواد په بیلا بیلو برخو کې په شنو څړ ځایونو کې پوره اندازه څاروي روزل کېدل. باختریان اسونه او اوښان، د تخارستان آسونه او د سیستان غواوو ډېر نوم درلود، وربشي او غنم، پومبه، وریجې، انګور، ممیز، بادام، پوڅه او خیدک ډېر زیات تولیدېدل. د هېواد له معدنونو څخه سره زر، سپین زر، وسپنه، مس، قلعي، جیوه، سرپ او نوشادر ایستل کېدل. کوچنی صنایع ښه پرمخ تللي وو، نساجي په تیره بیا نازک رختونه، څرمن ګنډل، فلز کاري، غالۍ اوبدل، د مسي لوښو جوړول، وسله جوړول په تیره بیا مرصع تورې، صابون جوړول، یراق جوړول او نورو ښه پرمختګ کړی و، د زرګري، مسګري، پښګري، بنایي، ترکاڼي ټټاري، انځور ګري او نورو په برخو کې ډېر ښه پرمختګونه شوی وو. دولتونو صنعتکاران هڅول او ظریفه صنایعو ممتازې طبقې ته اړتیا درلوده. په ښارونو کې سره او سپین زرو د درهموا و دینار په نوم کونډه کېدل او مسي فلس هم رواج وو (دې ټولو د نن ورځې د پیسو په شان چلند درلود) د سکو وزن او معیار په بیلا بیلو اسلامي هېوادونو کې بیل بیلو، ځینې ځایونو کې د درهم وزن تر اتو دانګو پورې هم رسید، همدارنګه د بیلا بیل فلزاتو له مخلوط لکه له سپینو او مسو، سرو زرو او سرپ یا هم قلعي څخه سکې کونډه کېدې بیا به په بیلا بیلو نومونو یادېدل لکه غطریقي درهم او نور. په ماورالنهر او خوارزم کې د درهمه ارزښت څلور داګه و. بیا هم په عمومي توګه د سپینو زرو یو درهم شپږ دانګه و، هر دانګ دونیم قیراط کېد، هر قیراط څلور دانې و. په دې توګه یو درهم پنځلس قیراط وزن درلود. په یو ولسمه پېړۍ کې د بیهقي په وینا د افغانستان د سپینو زرو د د رهم عیار، د سپینو په لسو درهمو کې، نهه نیم یعنی په سلو کې پنځه نوي و. یا د بارتولد په وینا: په نهمه پېړۍ کې د سپینو زرو بخارا یې درهم په سلو کې د اوه نوي خالص وزن په لرلو سره تر ټولو خالص درهم و چې په ټوله منځنۍ آسیا کې چلید، د افغانستان یو دینار د هغه مهال شل درهمو سره برابر و چې وزن یې یو مثقال و. حال دا چې په همدې پېړۍ کې د افغانستان درې نیم دیناره د ناصر خسرو بلخي په وینا د مغربي (مصري) درې دینارو سره برابر و. د عربستان په صحرایي سیمو کې یو اوښ په درې دیناره و چې ډېره پیروړنه او پلورل په همدې خراساني دینار سره کېده. په اتمه پېړۍ کې د اموي دولت مسکوک دینار دوه ویشت قیراط وزن درلود او د یوه قیراط اجزا، د اسلامي طبي وزنونو له مخې په دې توګه وو: دوه خردله له یوه برنج سره برابر و، دولس برنج یو شعیره، شپیته شعیره یوه حبه او درې حبې یو قیراط کېد، ۴۸ حبې — یو درم او ۸۴ حبې یو مثقال کېدی. د هغه مهال دینار د نن ورځې په حساب د یوه انګلیسي کیني په نیمایي وزن درلود.

طبيي پخواني وزنونه اوس هم په افغانستان کې په لاندې ډول رواج دي: دوه خردله يو ارزه، دوه ارزه يو شعيره، شپيته شعيرې يوه حبه او درې نيم حبې يو نخود، درې نخوده او نيم حبه يو دانگ، ۲۴ نخوده يو مثقال، اوه نيم مثقاله يوه اوقيه، ۱۸۰ مثقاله يو من، يوا بريق دوه منه، يو استار څلورنيم مثقاله، درې حبې يو قيراط، يو ابولات نهه قيراط، يو باقلي نيم درم، يو بندقه يو درم، يوه جزه (جوزه) نهه درهمه، يوه خرمه څلور مثقاله، يو حصه څلور صحيح څلورمه دجو، يو خرنوب يو قيراط، يو درضمي يو مثقال، يو رطل دولس اوقيې يا ۹۰ مثقاله يه ۱۳۰ درهمه، يو سکرحه شپږ استار، يو صالح څلور منه، يو صدفه نهه اوقيې، يو مثقال ۸۴ حبې، يو کيل ۳۰۰ درمه، ۸۴ حبې يو درم، نيم مثقال يا۴۸ حبې يو درهم.

خو د نن ورځې په کابل کې يو سنگی درم ۱۸ نخوده يا د مثقال دريېمه برخه کېږي، څلور جوداني يو رتی، اته رتي يوه ماشه او دولس ماشې يوه توله کېږي. په اسلامي هند کې فلزي مسکوکات د پيسې په نوم يادېدل چې يوه توله وزن يې او دا ۱۲ ماشې کيدل او د سرو زرو مسکوک د اشرفي په نوم يادېد چې نهه ماشي او شپږ رتي کيد. څلويښت سيره يو من کيدل. خو بيا هم په ټولو اسلامي هېوادو کې وزنونه يو شان نه وو. ځينې وخت په هغو کې توپير تر سترگو کيد. د بېلگې په توگه په افغانستان کې يو رطل دولس اوقيه يا ۹۰ مثقاله يا ۱۳۰ سنگی درمه و، خو د (اخلاط) په ښار کې يو رطل ۳۰۰ سنگي درمه او په ميا فارقين کې يو رطل ۴۸۰ درهمه و. هغه مهال دوه ډوله مثقال و: يو يې ۴.۷۵۰ جرم، بل يې ۴.۶۹ جرم. حال دا چې دينار ۴.۲۵۰ جرم و. وروسته بيا په افغانستان، ماورالنهر او هندوستان کې د سپينو زرو ټنگی د سپينو زرو د درم ځای ونيو. په څوارلسمه پيړۍ کې هندي ټنگه ۱۶ فلزي پيسې او د افغانستان ټنگه ۲۰ مسي پيسې کيدی. درې ټنگی يوه د سپينو زرو روپۍ او ۲۰ روپۍ يو مثقال د سپين زرو.

په يوولسمه پيړۍ کې د افغانستان په ښارونو کې يو من غنم يو درم او په حاصلخيزه کليو کې اوه منه يو درم کيدل. حال دا چې په همدې پيړۍ کې د ايران په اصفهان کې اته منه ډوډۍ يو درم او په ارمنستان کې سل منه شات يو دينار او د ارزن په ښار کې دو سوه منه انگور يو دينار او په مصر کې ۱۰ منه د بادامو مغز يو دينار بيه درلوده خو د غلې دانې د قحطي پرکال په همدې پيړۍ کې د اړتيا وړ شيانو بيې ډيرې اوچتې شوی، د بېلگې په توگه کله چې د شمال لويديځ افغانستان په ولايتونو کې قحطي راغله د يو من غنمو بيه ۱۳ درمه شول او د يو قلبي ځمکې بيه له زر درمو څخه دوه سوه درمو ته را ټيټه شوه. دا ځکه چې د کرلو لپاره تخم نه و همدارنگه د ښځو د گاڼو بيې ټيټې شوې، د بېلگې په توگه يوه بغدادي آيينه چې پخوا يو دينار وه په دې قحطي کې درې درمو ته را ټيټه شوه. د شمالي ايران په قحطي کې د وربشو يو من ډوډۍ دوه درمه شوه، په اصفهان کې د غنمو يو من ډوډۍ دوه درمه، په اصفهان کې د غنمو يو من ډوډۍ يو ارم شوه، شو حال دا چې مخکې تر هغه اته منه په يو درم وه. د مکې په قحطي کې څلور منه د غنمو ډوډۍ يوه نيشاپوري دينار ته ورسيده. په عادي حال کې د بېلگې په توگه يوه پخه ډوډۍ په قوينه کې يو اقچا باندې پلورل يده او ۱۲۰ اقچايو سلطاني درم سره برابر و. د ډوډۍ دروند والی هم زيات و چې په يو وخت کې يې دوه تنه ماړه کول. په سوريه کې زيادتر وخت يوه پخه ډوډۍ يو من وه چې ۱۸۰ مثقاله يا د کابل اوه نيم خورده کيده. يو قلبه اعلی کرنيز ځمکه (۲۰ - ۳۰ جريبه) د افغانستان د لويو ښارونو شاوخوا کې زر درهمه کيده.

يو جريب ځمکه څلور قفيزه او يو قفيز ۱۴۴ زرع کيده. د هېواد له کرنيزو ځمکو څخه يوه برخه د حاکمه طبقاتو په اقطاع او تيول کې او يا هم د وقفي ځمکې په توگه روحانيونو سره وه. روحانيونو او لويو ځمکوالو به خپلې ځمکې ټوټه ټوټه بزگرانو ته په اجاره ورکولې او دوی هر يوه به يو تن د (وکيل) په نوم د ځمکې د څارنې لپاره گوماره. وکيل به له بزگرانو څخه ماليه ټولوله او له شپنو څخه به يې د رمې حساب او (کله مالک) را ټولول. د افغانستان سوداگري د ترانيزيت له پلوه او له هندوستان ايران او

ACKU

چين، ماورالنهر او د بلغار (دود سیند تر غاړې) او روسي سره د صادراتو او وارداتو له مخې ډېره بډآیه او ښه روانه وه (هغه مهال دوه هېوادونه د بلغار په نوم وو یويې د دانیوب پر غاړه چې اوس هم شته او بل يې د ولګا د سیند منځنۍ برخې ته نژدې چې بیا مسلمانان شول او په لسمه پیړۍ کې د خلیفه عباسي المقتدر سفیر هلته ورغی. په دیارلسمه پیړۍ کې د بلغار د ښار ځرمن او مرئییانو ډېر نوم درلود، خو مغلو ویجاړ کړ، او په څوارلسمه پیړۍ کې دغه ویجاړونې د روسانو له خوا بیا وشوې او بلغار له منځه ولاړ. افغانستان د سامایانو له دورې څخه د چنګیز تر یرغل پورې له دغه بلغار سره ښه سوداګري درلوده). د زرګونو آسونو او اوښانو کاروانونه به ددغو هېوادو په لارو کې تګ راتګ کاو. د افغانستان د طاهري دولت مسکوک او د بلخ، اندراب او نیشاپور د ښارونو کونډه شوي مسکوکات چې په روسیه او سویډن کې موندل شوی دي، د همدې سوداګري او تجارتي اړیکو ثابتوونکي دي چې د افغانستن او د اروپا د شمال ترمنځ روانه وه او له هغه راهیسې زر کلونه تیریږي، د چین، هند او منځنۍ آسیا مالونه به ددغو کاروانونو په ترځ کې د ایران له لارې د مدیترانې ترغاړو رسول کیدل، ددغو کاروانونو مالونه به انسانان، څاروي، رختونه، عطر، درمل، فلزي وسایل، قیمتي ډبرې، کاغذ مسي او ښیښنه یي لوښي، وړۍ، څرمن، پوستکی، ډیوه، غوړي، وسلې، غلې - دانې، او نور وو. سوداګریزې لارې ډاډمنې وې، کاروانسرا یو نه ابادوو او د ولایتونو والیان مرکزی دولت ته د سوداګریزو مالونو په ساتنه کې مسئول وو. سوداګر له بهرنیو هېوادونو څخه د اطلاعاتو، معلوماتو، جغرافیوي آفاقي خبرونو، مدني مسایلو په هکله له بهرنیو هېوادو څخه ښه منابع او سرچینې وې، نو ځکه د معلوماتو دغه وسیلې په افغانستان کې پوره د درناوي وړ وې او خبرې یې د منلو وړ وې. صرافان هم په ښارونو کې پولي چارې پرمخ وړې چې له پولې تبادلاتو څخه یې ښې زیاتې پیسې ګټلې. سره له دې چې له سوداګریزو مالونو څخه د هېواد دننه بیلا بیلو ولایتونو کې څو څو ځلې مالیه اخیستل کیده، خو بیا هم په دې توګه د ښارونو او کلیو ترمنځ سوداګریزه راکړه ورکړه د پرمختګ په حال کې وه.